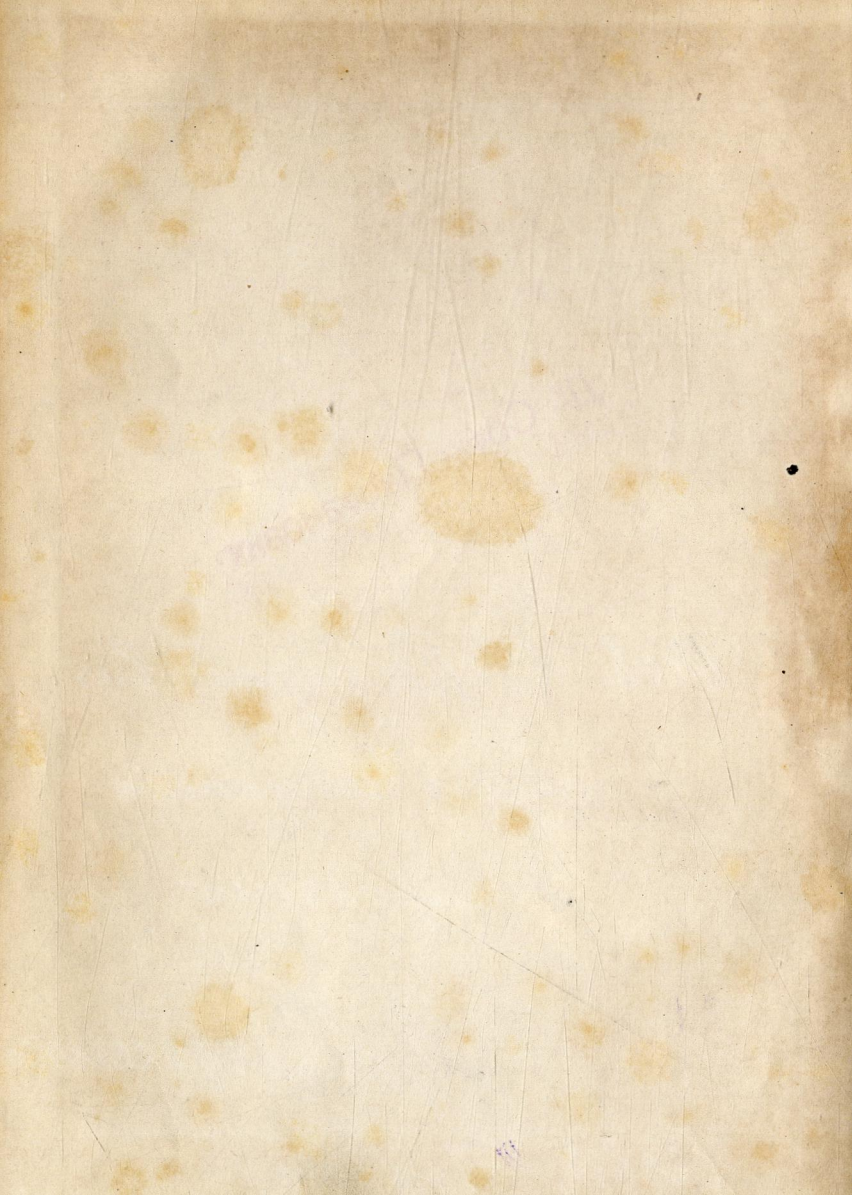

Д-р Софія Парфанович
Львів, вул. Зиблікевича 5/6

Д^р Софія Парфанович
Львів, вул. Зиблікевича 51/Д

Мов. С. Парфанович
з щирою повагою
і приязню

Док. Мобілка

Львів, 27/IV 407

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
LONDON

Mr. C. W. Davidson

Esq.
10, St. James's Place
London, W.

Dear Sir,

I have the pleasure to inform you that the
specimens of the above-named plants, which
were sent to me for analysis, have been
examined, and I have the honor to send you
herewith a report on the same.

06 10 *В. В. В. В. В.*

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

5739

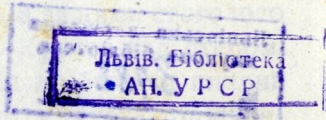
Н О В Е Л И

Державне літературне видавництво • 1936

321 (3)

1974

кр. 1-5 ш. УРСР

Листопад

Дописати Ок

Редактор Е. Прокудін
Художник Д. Вербицький
Техкерівник А. Квінт
Коректор В. Вороніна

23
11
2

(с) 1988

ГАЙДАР

(Степова легенда)

I

Сонцевієм роздувало молоді груди, наливало жили п'яною смолою,—ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку,—ой, пливли в блакить зелені простори без кінця, без краю...

Перебігли росами дикогриві коні, а за ними стоголоса табуни людей. Запалали вогнища. Курява над степом.

Угорі ж багаття на все небо. Він до багаття шкірив зуби і розминав, щасливий, на руці м'ясисте лопушиння. Зеленосоком м'язи натирав і нюхав м'язи,—о, він добре знав, як пахне сонце!

Так мав себе в просторах смаглявий Вар.

Зашелестить тирса — вже хижаком присів, розпізнає:
заець?

лис?

Плиг на коня і навздогін.

Вітер юнакові просто в груди: стій!

— Стій! — і розмахнеться по вітрових космах.

— О-і-й! — з далеких байраків — і-й, — а юнак тільки
сміється.

Гнівний Громодар по хмарах тут кресне і небо блискавкою поре, поре. Гайдарі сполохано на землю ниць. А він шалено мчить у далечінь, мчить і випинає проти вітру розхристані груди — на!

Так виростав у просторах смаглявий Вар.

II

Море зеленасте. Отари, табуни. За ними: гей та гей!
Невільники то гайдарі.

Вони б погейкувать не раді, але — намети. Там басамани, нагаї. Там князь проклятий між жінок сидить і п'є вино, і п'є вино, а збройне товариство до ніг його облесно сипле регіт.

І думав Вар:

— Невже ж то без князів не можна?

— О-і-й! — з далеких байраків.

Море зеленасте підхопило й понесло:

— О-і-й!..

Невже ж не можна без князів?

Зацвітала земля пітом і падала у безвість ніч. І знову

цілу ніч із княжих наметів гуль-галас тривожний, аж луна тирсу хилила, аж гасали з переляку коні.

Невже ж не можна?..

III

Сповнило жили п'яною смолою, зайнялась вогнем сімнадцята весна.

Обнявши землю руками, ждав гайдар синьооку гайдарку.

Вона вже йшла, всміхалася привітно і оглядалась на намети.

— Лоан! О, йди ж! Лоан!

Всміхалася привітно, сторожко оглядалась.

— О, йди ж!

Кумис майнув по жилах.

Схопив її на руки Вар і мчав, як вітер, аж поки впали у знемозі.

— Вар... Вар...

А ще медвяні на зубах, ще й густо пахли коси...

IV

Ген половіла жовтокросая голóмша*, ген узбереж-
жям біле городище.

Продавали Вара чужинцям за перстень золотий.

Так недоторкливий гривун поводить баским оком —
тремтить, мовчить, вичікує.

* Пшениця у скіфів.

А там десь п'яно пахло лопушиння, медвяно пахли коси...

Що?

Ні!

Раз-раз! — рвонув, розбив, когось в живіт, комусь піском засипав очі.

— О-і-й! — схвильовано голошма, — о-і-й! — стрілою в степ.

Вже як покинули шпилі приморські, як повертались кочовиськом, піймався Вар.

— Так ти тікати?

Ятрились довго рани. Зализував, землею присипав і шкірив до багаття зуби.

А видужав — немов не той юнак. Немов на нього пала падь. Таємно, осторонь, очима в землю.

І тільки як гомоніли про занедбану гайдарську долю, як з бородатих сипалась полуда, а з молодих гроза, буяв грозою Вар.

— Нащо нам князь і збройне товариство? Нащо? Тоді брови, мов крила шуліки.

— Нащо?

V

Не хмара вставала низько над степом, не дикий табун розметався копитно, то в тьмі в нічній хижаком підкрадались сармати.

Вдосвіта — тонко — продзвеніла стріла.

Знявся у таборі турботний гул, та було йому пізно. Вже ворог зробив своє діло, вже зникав у тумані.

Чого ж бо гайдарі кріпко засинали, чого добра кня-

жого не доглядали, ворога-хижака до табору підпустили?

— Нагаїв!

І розкотилося тирсою полохливо, розсипалось гадючим свистом.

Де спіткнувся, де упав,—там уже клоччя криваве, не тіло.

Де спіткнувся, де упав...

Аж до вечора зойком гойдало блакить, до пізньої ночі Вар сколошкано шурхав по травах. Довго, душманно стогнала ніч.

Упав об'юшений під кам'яним капищем.

— Ти бачиш? Ти чуєш?

І плюнув богові у мертві очі.

— Ти!

Іржала ніч.

VI

Князь наказав готуватися в похід.

Лютим роем завихрило, дзеньком, скреготом заквилило. Сокири, списи на сонці тільки блись, блись!

А вино — рікою. І в захливі горлало збройне товариство, нахваляючись воювати сарматів.

Та як ступила ніч, вже Вар по гайдарах:

— Тікаймо! Нащо нам похід? Тікаймо!

— Куди?

— Чи ж мало нам місця? Будемо жити самі, без князів.

Відповіли мовчки, поглядом до наметів,

— Так ходімо на них! Вони п'яні, нас же більше!
Ходімо й поб'ємо!

Шумовинням шугнув шалений заклик—іскрами з уст в уста.

— Я з тобою!— підбігла Лоан, а в руці різак.

Спалахнули гайдарські серця, але думки поділились:

— Не пора. Почекаємо трохи.

— Ні, ходім! Вже доволі чекали!

Поділилась, забаламутила густа комахня—вітрюгою рвачкою гул нестримний, довгий гул...

— У-лю-лю!— раптом ударило на сполох з наметів, труснуло комахнею,— і плазом потекла в тирсу.

— Гей, куди, страхопуди?

Потекла залякана в тирсу.

А вже дзвеніло, гупотіло з наметів.

— Ну, пам'ятайте ж!

Підхопив на коня синьооку — о-і-й!— сліпма в далечінь.

Навздогін тільки вереск, хижий посвист арканів.

VII

— Ось ви які!...— примружив князь очі, як привели до нього втікачів.

Довго стояло мовчання, і гостро всмоктувались княжі очі в Лоан.

— Гарна... — сказав нарешті, — вперше бачу таку гарну. А щоб не тікала, киньте до мого намету.

Підтятою стеблинкою впала, до чобіт припала:

— Все, що хочеш, все, що скажеш, тільки його не вбивай. Я винна. Я!

— Годі!— ткнув її в груди і до Вара:— А ти завтра підеш у похід. І якщо ти справді такий відважний, і якщо хочеш жити, принеси мені з бою сто сарматських голів.

VIII

Толочила тирсу густая навала. Степ мовчав.

Падали ночі, вставали дні, а степ мовчав, прекрасний і зрадливий.

Над Варом же крилата думка: зазнаєш, князю, моєї відваги!

Падали ночі.

Та ось забовваніла далечінь чорним рястом.

Ой, тривожно стогнав сарматський бубон, а на світанку вже у нестямі прокинувся степ!

Не Громодар креснув кресалом, розсипаючи лютий гуркіт, не вітер - хуртеча погнав оберемками хмари, за-слоняючи сонце, здіймаючи зойки в повітрі — смертним побоем стикнулися в степу два невблаганні звірі.

Ринув табун на табун. Кров'ю задиміли трави.

— Зазнаєш, князю, моєї відваги!— і буруном вривався в саму гущу.

От уже спід самісіньких княжих рук трощить ворожі голови. От — розмахнеться, промахнеться в запалі необачний юнак і вгрузне сокирою в княжі рамена.

Та тільки спритно одбивають його руку вірні збройники — ніяк не влучить.

Стяглися сармати, двинули тісним натовпом, і почало княже вояцтво йти врозтіч.

Тут махнув князь берлом. Враз ув'язали до стрімкого коня нову княжу коханку, Лоан синьооку, вразили списом коня й пустили його на сарматів.

Хмарою посунув до вершника ворог, і, мов те гайвороння, сипнуло вояцтво вперед із новим завзяттям.

Стрімголов кинувся й Вар — тільки свист застряг у вусі, тільки хрюскали кістки під ударами.

IX

Спадала сутінь. Аж тоді побігли сармати, вкриваючи долину трупом.

Ще довго зітхала долина, досхочу впивалася паморочна помста.

— А де той юнак, що в бою загатив мені дорогу падлом? — гукнув князь.

Привели Вара.

— На, вояче, випий з мого рога. Тобі справді не бракує відваги.

— Так, володарю, але бракує спириту. Я ще не заслужив із твого рога пити. Як заслужу, тоді дозволь.

— О, як бачу, ти слуга горливий. Що ж, коли так, то з цього дня ти мій найближчий джура.

І кинув йому перстень із своєї руки.

X

Соковиті дні проходили запашно, падали у безвість ночі, і росна паморозь в степу від сутінок аж до світанку.

А там десь: гей та гей... Там басмани, нагаї.

— Нічого, ждїть, та тільки не прогавте,— з наметів прокрадався княжий джура,— тепер я з вами д'останку. Та тільки ж не прогавте.

У відповідь була зневага. Вже знали, як у наметах вихваляють джуру, яку йому складають шану.

— Базікай, джуро!.. Коли чужинцям продавали, то ти тікав, ховався, тепер за персня сам продався.

Розгнівано спалахкував юнак, але слова зів'ялим листям падали на вітер.

І йшов понуро.

На вовчих шкурах пестив князь синьооку гайдарку, а він низенько схиляв голову. Він тишком-нишком у траву й несамовито ножем збивав на піну землю.

— Пождіть!— тужливо серце морем зеленасти́м.— Я ж не тікатиму, я ж д'останку...

XI

Була ніч. Не пахли медом трави. Пахли намети куми-сом, вином і потом.

Над чадним вогнищем запійний гул. Обіймали юнака в розгулі, слинили цілунками:

— У нашого князя джура, як пес.

І непритомно в корчах падали, засинали.

— Ой, джуро, не дрімай...— гарячий шепіт пурхнув понад вухом.

Аж то повзла розпатлана Лоан.

— Він на сьогодні і мене прогнав з намету. Сьогодні він нарешті сам. Іди!

Схопивсь юнак, пішов.

(...десь тільки йокнула сокира і в черепі
застрягла вічним сном...)

А вийшов — заточився, наче п'яний.

(...десь там гасали одурілі коні — іржала
ніч...)

Ще довго кумисом кропили чадне вогнище, сміявся
юнак довго і щасливо.

XII

Вранці бризнуло сонце верёском:

— Князя убито!

Дзенькнуло, блиснуло в таборі острахом, але хто
знав?

— Князя убито! — стугоніло, котилося в простори.

А вже найлюбіших князеві джуру й коханку схопили,
зв'язали, вже поспішно весь табір докупи зганяли,
в жалібний похід виряджали.

І попливла тьмяная туга.

Падали в тугу ночі, згорали в сонцевії дні.

Світанками карбував дідуга свою палицю. Три де-
сятки рубчиків накарбував — тоді лише втихло рипіння
возів, стомлено пав на могилу жіночий лемент.

Глибоку могилу копали в степу, щоб ніхто не по-
рушив спокою ані грізного князя, ані його найближ-
чих — синьоокої Лоан і завзятого Вара.

Тільки гайдари, засипаючи тую могилу, добре знали,
кого ховають, і мовчазно складали велику клятьбу.

Табунами розбіглися дні.

Розбрелися в задумі віки довгогрові. В степах, пере-
можно оспіваних гудками, ще й досі стоїть могила.

Пролетить бистрокрилий над нею, торкне лопушиння.
Лопушиння не встигне вклонитися, а він уже ген-ген
розчісує жита.

Харків, 1925

К Р О В

Взимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки.

Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише недавно скінчилась заметіль, і довкола була буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на гнучких лапах.

Їхні спини, шиї й морди були напружено витягнуті, вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед,— і віддалік могло видатись, що вони не бредуть, а впливають з лісових нетрів.

Край балки, де кінчалась звергиста стіна лісу й бовваніла вниз смуга кущів, вовки зупинились.

І ніби зникли — приховалися в затінку кущів.

Тільки один, обережний, поважний, обережно загрибаючи лапами, ступив кілька кроків наперед, до останнього куща, що стримів трохи осторонь. Звідси, з останньої схованки, краще можна було осягти зором велику лісову балку.

Тоді передній вовк злегка пригнувся, затопив очі в просторінь.

Стала надзвичайна тиша. Позаду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Вщерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами балку неначе охопили дві величезні волохаті лапи величезного й мовчазного звіря. Якби цей невідомий звір лише трохи ворухнув тією чи тією або послабив ту чи другу, то спід лап, волохатих і хижих, мусів би вихопитись бодай маленький звук.

Вовкові дуже хотілося почути якийбудь звук. Так хотілося, що він мимоволі сам ворухнув лапою.

Справді, прошарудів легесенький хрускіт, — від вогочого дотику хитнулася на кущі галузка, і з галузки посіявся сніг. Вовк здригнув вухами, насторожився.

І знову була тиша. Велика, надзвичайна тиша. Була ніч, кріпка ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пашів розпечений морозом сніг. Так само байдуже, мов зачудована, лежала німа й дражлива своєю мовчазністю балка. Так само щільно й похмуро, дратуючи нерухомістю, стояв до-вкола ліс.

Ця убивча тиша весь час, скільки не йшли вовки, незмінно їх супроводила. Ніби все довкола зупинилось, завмерло перед жорстоким холодом. І ніби під цим

небом не було анічогісінько живого, крім їхньої стомленої зграї.

Іноді, правда, зривався десь легенький шелест або лунав короткий потріск, що серед ночі здавалися особливо чіткими. Вовки всі, як один, поводили вухами, витягали морди, задирали морди д'горі і поривчасто, жадібно нюхали повітря. Та одразу ж переконувались, що це омана: шелестом зітхав великий шмат снігу, падаючи з дерева, потріском легенько зойкала гіляка, скидаючи з себе зайву сніжну вагу.

Знову, як і раніше, наставала тиша.

А вовки хотіли звуків. Вовки дуже хотіли життєвих, хвилюючих звуків. Того особливого шурхоту, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового шурхоту, що своїм наближенням бере всю істоту в солодкий і моторошний полон. Скрадливого шурхоту, що викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного шурхоту, що від нього перекочується в горлі слина й хочеться облизатися. Шурхоту, що пахне кров'ю.

Вовки були голодні.

От уже багато разів минала ніч і наставав день, а вони, хоч як прикладали зусиль, все ж не знаходили поживи.

Вихрошерсті, сухоребрі, зігнуті в три погібелі, як саме лихо, або хижо насторожені, як сама жадоба, охоплені мукою голоду, вони покійно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хащів, снігових перевіїв, лісових нетрів.

Часами, щойно одійшовши, вони потрапляли на те

саме місце. Потрапляли вдруге, втретє. Кружляли спантеличено, мов зачумлені. І вгадавши, що нічого поживного не може з'явитися там, де вони пройшли, вони з несамовитою злістю шкірилися на свого переднього, і той, ошкірившись у відповідь, брався іншим напрямком.

Що більше докучав голод, то більше зростала в них клекітна злість. Особливо вона виявляла себе вдень, коли менше можна було сподіватися на здобич і коли вони більше одсиджувались по закутках. Вдень найчастіше бувало так, що вони збігалися всі гуртом під захист якогобудь хащовиння і, згорнувшись клубочками, щільно попритискавшись, гріли одне одного. На якийсь час поступався перед ними холод. Кожне лежало припадом, занурившись носом у шерсть, і бувало так, що запах нагрітої шерсті починав нагадувати якісь щемітні, знадливі, хвилюючо-теплі, хвилюючо-жадані запахи. Тоді під заслоною примружених очей, в напівдрімоті рясніше й виразніше починали перед ними химеритись спогади й сні, — гаряче, ще трепетне м'ясо, гаряча, ще терпкава кров.

Ці маріння бували такі сильні, так правдоподібно пахла кров, що прискорювався віддих і пристрасно роздувались ніздрі. Їм уявлялись хижі гонитви, бистрі переслідування, лоскотна близькість жертв, лоскотне щастя жертви й жертви, — аж здригалися вони й злегка стогнали в хворобливому півсні. Прокинувшись, дехто поглядав незрозуміло, тривожно, роз'ятрено і тільки згодом, збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і перейматись злістю.

Саме в такі хвилини до болю смоктало в череві, ніби незносними кігтями там брало, стискало, і погляд у такі хвилини ставав зловісний.

Охоплювала рвучка злість на те невідоме, невідступне, нахабне звір'я, що весь час бралось кігтями в череві. Безглузда злість на свої ж гарячі безглузді маріння. Паморочна злість на своїх, обридлих уже до краю і таких же злісно-нетерплячих сусідів. Несамовита злість на тихий, дуже тихий, білий, дуже білий, і ніби насмішуватий, обережний, безнадійний для них день,—вовча злість на все, що було довкола.

Коли ж день поволі одходив у безвість і коли його місце крок-у-крок м'яколапо, скрадливо починав заступати вечір, вовки відчували полегшення. Спокволу, згинці наближаючись споза дерев, сутінковий вечір ніби ніс із собою щось змовне. Вечір завжди був насторожено-хмурий, хитро-затайливий. За собою він вів ще більшу похмурість, скупчену похмурість ночі й загадковості. І саме звідси виникало їм полегшення. В цьому була для вовків вірада, бо в цьому була надія.

Вечір приводив нове життя. Довколишні речі скидали з себе неможливу одноманітність, прибирали нових форм і змісту. Тіні, відтінки й протіні обережним, нечутним натовпом збиралися звідусіль, наче в ліс поступово насувалися численні створіння. Мінялись нещодавні обриси, і все ставало майже рухомим,—чи то стовбур, чи кущ, чи й маленька галузка.

У натовпі тіней, в таємничій рухомості виникав гостинний притулок для кого завгодно: для одних — спасенна схованка, для других — найзручніша засідка.

З вечора між вовками і всім, що їх оточувало, починав утворюватися зв'язок, виникала своєрідна змовність. Глибинною чутобою вони навдивовижу тонко розуміли все це навкружне життя і прекрасно вгадували, відрізняли найменші шурхоти, шелести, звуки.

Голод, знесилюючи їх тіла, підсилював хтивість, загострював, витончував чуття. Вони вміли завмирати в такому високому напруженні, що себе самих уже майже не відчували, оберталися в єдиний, суцільний натягнутий нерв і боялися, що їх серця стукають занадто голосно, що стукіт цей чути в лісі.

Багато разів минала така, сповнена тиші, ніч і наставав обережний, насмішкуватий день. Минав день і наставала таємна, змовна ніч.

Але нічого, нічого живого назустріч.

Останньої доби щось трохи змінилося: повітря ніби пом'якшало, а потім, наче клапті з білого зайця, почав падати рясний, пухнастий сніг. І в повітрі ніби з'явилися свіжі, хай навіть віддалені, але давно вже нечувані запахи.

На жаль, удосвіта раптом стрибнув по верховіттях вітрець, лишаючи по собі струмисько легенького посвисту. Ще не встиг розтанути посвист, як уже підкотився новий розгін вітру, сильний, поривчастий, що зухвало трусонув деревами, — дерева застогнали й почали хутко скидати з себе снігову падь.

Вітрига підхопив білу порошокню, жбурнув нею д'горі, закружляв, заскавчав, заслонило небо й верховіття пінястими звивами хуртечі. Майже до самого вечора тривало шаленство. Весь час падав сніг, і роз-

панаханий борвій кидався ним на всі боки. В заметах тонули кущі, виростали високі снігові пагорби, виникали несподівані перев'ї, видолки, закутки, що так само несподівано й швидко міняли форми або й зовсім розсипалися.

Цілий день просиділи вовки в невеличкій улогвині, під захистом приземних лапастих вітів.

Завірюха вщухла надвечір. Почав брати ще міцніший, племенистий мороз. Вовки протягом дня й без того перемерзли. Вони відчували вже тоскню нехить до всього.

Але надвечір випогодилось. На заметах можна було сподіватися найсвіжіших слідів. Тоді легенько й надійно заскиміло в серцях. Вони внутрішньо стрепенулись, обтрушуючи з себе денну млявість, нудьгу й незручність. Дехто нетерпляче з хрускотом потягнувся. Дехто сласно плямкнув язиком. А дехто зразу знизав вухами й припадливо почав нюхати повітря.

Інстинкт говорив, що тепер всяка звірина, як і вони самі, шукаючи собі поживи, почне виринати з потайних закутків. Потрібна тільки пильна увага, подвоєна обережність — і здобич на зубах.

Голод примушував скупчувати всі сили, щоб жити. Жадоба жити — щоб жити.

І от, переконані, заповзяті, з пильною увагою, з подвоєною обережністю, вони сьогодні крізь синій зимовий вечір вирушили в ніч.

Вони вгрузали по груди, по шию. Тільки місцями траплялись тверді видолки, що їх повилизував вітер, і можна було взятись стрибком.

Це смутило, дратувало, надарма стомлювало, а на випадок ловів могло утруднити гонитву.

Найгірше було передньому, старому вовкові, що перший поринав у снігопад, розбивав грудьми, розбризкував лапами, силоміць прокладав дорогу. І він не мусів ані чим виявляти, що йому найгірше. Він мусів поводитись упевнено, твердо. Він мусів бути невтомним.

Довго блукавши, вони сьогодні все ж таки натрапили на свіжий, ще теплий слід. Вони гарячково метнулись навздогін. Скрадалися, чи бігли, чи летіли стрімголов,—ніхто з них не пам'ятав. Робили те, до чого швидко спонукувала невідома їй владна сила, що враз їх опанувала.

Тільки згодом, упірнувши з розгону в глибоку снігову ковбаню, вони як стій зупинилися.

Передній наслухався.

Решта теж тороплено й хтиво наставила вуха. Всі, раптом збагнули, що запах сліду, замість міцнішати, послабшав, що трапилась помилка, що треба братися в протилежний бік, що передній, дурний передній, ненавидний передній...

Але передній вже встиг зміркувати й кинувся назад. Вони за ним.

Це була скажена гонитва. Мчали, як вітер. Здіймали білу куряву. Одскакувала їй знову наближалася балка. Гойдався обабіч ліс. Гойдалось небо. Кружляли зорі. Крижаний подих. Пекучий віддих. І серця хотіли впасти на сніг.

Зупинились несподівано. Свідомо зупинився перед-

ній, а решта стрімголов, безладно налетіли на нього. В роз'ятреній уяві здобич хрумтіла вже на зубах, і, збившись до купи, вони поспіхом, навмання тикались заскаленими мордами, шукали наосліп тіла.

Його не було, але десь близько струменів різкий, сласно - подразливий запах.

Через хвилю вони зрозуміли, що тут же, біля них, лежав ще не зовсім замерзлий, тьмянний, кал лісової кози. Легітне, збудне пахтіння затуманило свідомість.

Вони відчули набряклі, важкі язики. Щедро почала набігати слина. В тривозі вони затупцялись на одному місці, бо сніг лежав тут збитий, а слід, як навмисне, плутався, несподівано губився десь...

Тоді спантеличено кинулись на всі боки. Не одбиваючись далеко, поспіхом вертілися, припадали до снігу, хтиво никали, нюхтіли. І там, де, шукаючи, пробігали, лишались в'юнкі петлі їхніх слідів. Власні сліди починали траплятися частіше й частіше. Дедалі починала брати більша тривога. Починав брати відчай.

Сталося так, що всі вони збіглись на невеличкій галяві. Захекані, збентежені, вони навіть не глянули одне на одного, але тут вкупі нагло й незаперечно відчули, що ловитву програно.

Млостю затопило їм груди. Вони до нестями ненавиділи одне одного, і кожний самого себе.

А де ж був передній? Де ж його досвід? Як він міг прогавити?

З паморочною люттю позирали вони на нього.

Незабаром почала обступати темрюча голодна тоска. Від неї хотілось заплющити очі, підвести морду і з

найглибших глибин ества завити скаргу, завити без-
вихідно - лячно.

Стомлені, запорошені памороззю, зігнуті в три по-
гибелі, лизнувши снігу й підібгавши хвости, вони по-
вільно, приречено знову потяглися кудись навмання.

І один з них, якраз передній, з перевтоми заточився.

Це була страшна, вирішальна хвилина — якби він
упав, його миттю розтерзали б.

Він інстинктивно зрозумів. Жах заглянув йому в очі
і видалось, що власна шкіра, тріснувши на спині, по-
сунулась геть. Хоч як після гонитви був знесилений,
хоч усе довкола ходором ходило, але подих смерті
його очутив. Смертельна тривога збудила в ньому свіжі,
може, й останні сили.

Він, старий вовк, скупчив ці сили, одхилився трошки,
ніби уникаючи удару, і різко вищерив зуби. Потім,
намагаючись додержати внутрішньої рівноваги й зда-
ватися непохитним (проте хитаючись), ступив іще
кілька кроків обіч і, ніби байдуже, підвів задню лапу, —
за своїм...

Ця вдавана байдужість, непримушеність, незалежність
здалися для інших такими природними, була в них
така життєва учепистість, така спокійність за себе, що
загроза хутко одлинула. Дехто нюхнув покроплене
місце й зробив те саме. Зграя, притишивши дикий замір,
поволі крадькома знову пішла за переднім — у тишу,
в ніч.

Все ж таки вони чогось ждали.

Ніхто з них ані на хвилю не припускав, що може
загинутися, бо так знадливо пахла в уяві чужа, гаряча

кров. Наказувала вірити власна невсипуща, ярлива кров. І вела їх, сповняла безнастанною жадобою жити, невтомною пристрасстю шукати, невідступним бажанням змагатись.

Так потрапили вони знову до тієї ж самої балки, тільки до іншого, дальшого її краю.

Тут кінчалась звертиста стіна лісу. Вони зупинились, приховались у затінку кущів.

Передній ступив іще кілька кроків до останнього куща, звідки краще можна було осягти зором широкі, розложисті береги балки. Він злегка пригнувся, причаївся, затопив очі в просторинь.

Вщерть налита снігом, оточена густими, прямовисними стінами дерев, наче охоплена лапами невідомого звіря, що вічно спить чи дримає,—балка ця здавалася великим озером, що його біла гладінь одразу ж мусіла викривати появу першого-ліпшого створіння. Вона була зосередисщем, на якому, луною наближаючись віддалік, мусіли збігатись різні звуки,—так говорив вовкам інстинкт.

Але звуків, життєвих, хвилюючих звуків, що пахнуть кров'ю, не було. Стояла надзвичайна тиша. Стояла іскриста ніч.

Передній почував себе погано: адже був він передній. Тоді, як іли востаннє, він завзято змагався, щоб бути переднім. Тепер він цього не хотів і пробував змішатися з гуртом. Але скільки б він не відставав, даючи можливість себе випередити, в такій же мірі відставали решта, уперто лишаючи його попереду.

І не тому, що був це старий досвідченіший вовк,

а тому, що виникла для всіх надто велика загроза і ніхто не хотів бути переднім.

Ось і тепер старий відчував, що вся зграя, засівши позаду, скеровує свою хтиву напруженість не тільки на довколишні явища, але й на нього особисто. Зграя— відчував— не може йому забути нещодавньої невдалої гонитви. Зграя ненавидить його, як і він її.

В нього з перевтоми чманіла голова. Перед очима плуталось морочне павутиннячко. Зашпори заходили в лапи, і колючий треміт проймав до кісток.

Вовк надсадно їжився.

Хвилинами холод, перебігши всім тілом, падав у сніг— наставало раптове, коротке полегшення. Тоді морочне павутиннячко починало сотатись з усіх боків, обволікало старого легенькою байдужістю, спокушало трошки замружитись, покуняти.

Вовк не міг собі цього дозволити, і вовк не міг себе перебороти.

І коли він замружувався, в його череві прокидався болісний смокіт. Вся істота аж стискалася, скрикувала. Скрикнувши, завмирала. Одразу ж і черево і груди затоплювала дивна, майже спорзна, як це бувало на тічці, млюсть. Вона хутенько розтікалася по жилах, п'ярко обтяжувала тіло, силоміць хилила на сніг.

Вовкові дуже хотілося лягти. Він аж ніяк не міг собі дозволити лягти. І він знав, що, кінець-кінцем, не витримає, ляже— на смерть.

Несподівано в дрімотному мерехтінні повстала райдуга. Обидва її боки були пойняті туманом, який поступовно кудись сповзав. Райдуга теж поступовно

танула. Від неї лишився довгий краечок лісу, геть залитий весняним сонцем. На краечок лісу викотився вухастий сірий клубочок. Вовк йому навперейми. Уже чує поперед себе кріпкий, лоскотний запах. Уже дочуває шурхіт чужих, божевільних стрибків...

Мов тороплений, здригнувся він, недоумкувато розплющив очі.

Таки справді поблизу шурхіт,— то чухався котрийсь із зграї.

Вовк досадно й докірливо озирнувся на шум, що міг їх усіх завчасно викрити, але йому у відповідь спануло кілька жовто-зелених, погрозлих іскор.

Він поволі одвернув голову, вдаючи байдужого. Але він зрозумів. У племенистому зойкові жовто-зелених іскорок він уже побачив ту зловісність, ту мовчазну, заціплену зловісність, що завжди чомусь викликала в його пам'яті запах тліну.

З цієї хвилини почався в нього великий страх.

З почуття самозахисту, злості й мстивості він готовий був хоч би й зараз ставити найрішучіший опір. Він знову озирнувся в їхній бік і теж погрозово, як і вони, блиснув очима.

Це була помилка. Гурт не любить погроз. Гурт, свідомий спільної сили й переваги, не зносить заперечень. Він у завзятті визнає лише покору, і лише покірний тоді має право обертатися в гурті.

Це була велика помилка. Гурт одностайно вищерив зуби до нього, готовий от-от кинутись.

Вовк, як і раніше, намагаючись вдавати байдужого й певного своїх сил, поволі одвернувся. Але цього

разу він остаточно переконався, що позаду — немилосердне, рішуче. Він був до краю вражений. І хоч як старався, не міг уже приховати великого нестямного страху.

Найголовніше ж, найгірше — вони це знали.

Вони знали, що він їх боїться. Вони бачили його боязкість, невпевненість, розгубленість, нікчемність, його кінець. Це ще більше розбурхувало їхню ненависть, розпалювало ярливість, паморочило жорстоким наміром.

На ньому після довгих невдач та злигоднів одностайно збігались їх свідомі й несвідомі стремління. В цій точці силою табунного чуття почали вони, кінець — кінцем, вбачати єдине поборення спільної загрози, найкращий вихід.

Вони чатували. Вони тільки ждали останнього найтруднішого внутрішнього руху, що мусів розтяти між ними і ним незриму павутинку, яка ще стримувала.

Передньому це було ясно. Він добре знав, що досить наважитись комусь одному. Тільки маленький порух — і край.

Від напруження в нього тонко задзвеніло у вухах. Балка хитнулася. Тілом перебіг остюкуватий, лихоманний дроз, і дуже чутно війнуло моторошним запахом тліну.

Зірватись? Тікати?

Але його притьмом наздоженуть.

Хай! Краще, коли в боротьбі.

Він тільки обережно, тихцем переступив з лапи на

лапу, і дрижаки, метнувшись поза шкірою, болісно збігли в сніг.

Він уже не міг озирнутись. Не те що озирнутись,— навіть боявся зробити бодай незначний рух. Він був у полоні табунної, непереможної сили, що напливала на нього ззаду, лягала тягарем, паралізувала.

Зігнувшись, сидів він тепер нерухомо. Це покищо впливало на тих, які сиділи позаду, силоміць примушувало їх до такої ж нерухомості.

Він ухопився за останню надію і завмер.

І раптом завив. Тоскно, безнадійно і беззвучно — ніхто не чув. Він сидів мовчазно, як кам'яний. Але, охоплений великим розпачем і страхом, заціпивши зуби, вив.

Він сам собі здавався таким скривдженим, що не міг не ридати, і таким кволим, нікчемним, що хотів, дуже хотів покірно припасти до чийхсь невідомих, могутніх лап і лащитись до них, лизати, благодіяти...

Ніхто не чув, але в нього у вухах грімко віддавалась луна — відгук власних ридань і жагучої скарги.

Далі він цього не міг зносити. Він був готовий. Він хотів, щоб швидше це почалося. Йому бракувало слини, щоб ковтати. В ньому зупинялось серце. Кров глушманно стукала в скроні. Голова ходила ходором. Голова палала.

Коли це шаснуло ззаду й рвучко метнулося повз нього в балку.

Ту ж мить метнувся й він.

За ними обома — вся згряя.

Це було блискавично.

Він уже мчав навкосоі через балку, мчав навздогін за тим із гурту, що вихопився перший. Він уже знав, що це навмисне, що так зручніше нападати заднім на нього ж самого, що він тепер конче мусить наздогнати першого й затопити зуби в його горлянку, бо інакше ось - ось наздоженуть його самого й встригнуть зубами в його ж власну горлянку.

Поспішай, кому сила! Зловчайсь!

Снігова повідь кипіла, вирувала під лапами. Ковбані місцями були дуже глибокі й доводилось кидатись плавом або рвучко хапатись, як на трясовині.

Снігова повідь одбігала так бистро, куші й дерева шарахались так вражено, що здавалось: все довкола теж зрушило з місця, поспішає, летить...

Мабуть, ніхто з них ніколи не почував себе таким легким, спритним, сягнистим, як зараз.

І він, старий вовк, ще ніколи не знавав подібної гонитви.

Відстань між ним і тим, що мчав попереду, меншала й меншала. Проте він встиг помітити, що відстань між ним і тими, що мчали позаду, теж дедалі меншала.

Ті, що позаду, наближались.

Він чув уже їхне дихтіння.

Вони майже його наздогнали.

Таки наздогнали.

Вони порівнялися.

Йдуть поруч.

Поруч.

І вони його не чіпають.

Ще не чіпають.

Чому не чіпають?

Як перекотилася перша хвиля страху, він одразу, ніби прозрівши, догадався, що діється насправді. Він почув поперед себе сильний, привабний запах тварини, почув хвилюючий тріскіт утечі, зрозумів, що вони всі гуртом знову переслідують здобич, яку першим помітив той перший, що рвучко метнувся повз нього.

Значить, його таки не зачеплять? Значить, він буде жити? Буде жити і жерти! Буде жерти, бо ось уже близько жертва. Уже поміж деревами вона миготіла.

І він, сам собі віри не ймучи, до краю зраділий, збурений, ще швидше пішов наперейми,—так швидко, що старе його серце ледве витримувало.

Всі чимдуж ішли наперейми, випереджували одне одного, ярливо хапалися, змагалися, поспішали, щоб урвати кращий шматок.

У паморочній справі, у захваті, в нестямі він майже не розумів, не пам'ятав, що відбувалось далі. Його сліпма кинуло на повалену тушу лісової кози. Його пащека механічно роззявилась, і зуби хутко встрягли...

Яке щастя! — гаряче, трепетне м'ясо, гаряча, терпкава кров.

Він конвульсійно здригнувся, і зуби не хотіли розчепитись.

Тим часом інші, одне одного штовхаючи, збиваючи, побиваючи, запопадливо рвали, зажерливо батували, — поспішай, кому сила! Вони давились, ікали, славно смоктали об'юшеними мордами гарячу кров, — поспішай!

Він сіпнувся знову, проте не міг розчепити закладених щелеп.

Тоді все довкола хитнулось, закружляло, тягарем пішло кудись у прірву, і він також тягарем пішов долі. Десь у глибинах, торкнувшись дна, він відчув раптовий і такий страшний і такий солодкий біль у грудях, що серце його вже справді не витримало, розірвалось.

Витріщивши очі, він іще встиг помітити, що розтоплені зорі течуть по небу і краплями падають, падають у сніг. Встиг іще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже простягається в болючому екстазі, в мертвому похваті.

Він заважав їм — такий чудний, обважнілий, нерухомий. Вони щерились на нього, загрожували, навіть кусали.

Котрийсь насмілився і силоміць вирвав той шматок, що застряг у його назавжди заціплених зубах.

Гомель, жовтень 1929.

ЗЯМА

Я давно розгубив їх—завзятих, одважних, молодих.

Тепер я часто згадую їх, згадую глухе повітове місто, і передо мною, як живий, виростає Зяма.

І коли надворі осіння моква, а над будинками промерзло тріпочуться жовтневі прапори, я чомусь так ясно бачу це далеке місто, бачу, як по смітниках бродить з патичком у руках стара Рухеле й тоненьким голоском одноманітно виспіває:

— Ти ж моя Зя-а-мочка... Ти ж моя лю-у-бочка...

Так вона заспівала другого дня після арешту Зями, і з того часу ніхто від неї нічого іншого не чув.

Зяму я знав з дитинства. Тоді ще, пригадую, його на вулиці дражнили „цицькуном“, і нам, урвихвостам,

чимало перепадало від його матері. Був я з ним дуже близько, бо ми разом училися на бляхарів, і, пам'ятаю, хоч п'яний майстер часто гладив його очкурком, та Зяма ніколи не протестував і не плакав, — лише низенько-низенько схиляв свою голову.

Незабаром він покинув майстра, покрутився ще з півроку попихачем у місцевій голярні і, кінець-кінцем, став учнем поважного повітового музики Герша Крома.

Знав я його й пізніше за часів дійшлості, коли Зяма в місцевому оркестрі вів уже першу скрипку і коли стара Рухеле всім сусідам вуха протрубила своїм талановитим сином.

У нас в гуртку його любили, як гарного товариша, поважали, як найкращого серед нас знавця теорій революційних, і тільки одного не могли йому вибачити — його лякливості. У всіх чомусь склалася думка, що він боягуз.

Про це відверто не говорилося, але серйозних справ йому не доручали.

І раптом на одному засіданні Зяма запротестував. Він уперто домагався, щоб справу з літературою було доручено тільки йому.

Тоді хтось з товаришів пожартував:

— Зямка, голубе, як же ти підеш? Ти ж, кажуть, собак боїшся...

Пам'ятаю, Зяма зразу зчервонів, рвонувся, наче до бійки, а потім, незручно втягнувши шию й пустивши очі долі, тихо сказав:

— Нічого... Нічого...

Це зробило вплив: він завжди був витримано-спо-

кійний, і ніхто від нього такої витівки не сподівався. Пробували підійти з іншого боку, але Зяма був непохитний. Він дав нам такі ґрунтовні, переконуючі докази, так розсудливо довів необхідність його участі, що врешті більшість погодилася з ним.

Зяма щасливо посміхнувся:

— Нічого... Нічого...

А через кілька днів ми, як ті горобці спід стріхи, пурхнули на всі боки.

Ми тоді були ще надто молоді, і надто несподівано все це сталося. Бож кому на думку спало б, що Зяма, тихенький, худорлявий музикант, Зяма - боягуз, потрапивши з агітками до рук городовика, міг вихопити в цього городовика нагана й стріляти в нього?

Зяму заарештували.

Згодом, пізньої осені, я потай переходив через повітове місто. Був сірий день — повітове місто, розкидаючи на дощі, зовсім принишкло, наїжалося, наче ждало в тривозі, що ось - ось по головних улицах лавою потече тванюка.

І тоді на задвір'ях я бачив Зямкину матір. Вона бабралась патичком у калюжі й тихенько виспівувала:

— Ти ж моя Зя - а - мочка Ти ж моя лю - у - бочка ...

Я підійшов, спитав, але на мій голос вона й головою не хитнула.

Так назавжди й лишилося: сірий день, дощова пилуга за вітром і стара Рухеле над калюшкою з патичком у руках.

*

Промайнули літа.

На півночі вщухало, а на Україні якраз розгоралося. Буремно йшов Жовтень, смолоскипом розмахував, розкидав заграви.

Курявою дні!

І тоді якраз випадково зустрілися ми з Зямою.

Я не пізнав. Розхристана, сутула постать, обличчя густо заросло, а в очах замість колишньої спокійної зосередкованості — неспокійні вогники завзяття.

— Ну, що? — знічевів я з радості.

Він заморгав очима і так само, як колись, тихо відповів:

— Нічого...

Кілька хвилин ми стояли, мов укопані.

Наче ні тюрми, ні заслання не було, наче це було в далекому повітовому місті кілька років тому, і лише хтось із товаришів пожартував з худорлявого боягуза - музики.

— Зямка! — не втерпів я, широко махнувши руками.

— Ти... жулик... — ніжно - схвильовано потягнувся він до мене, — все, що міг він тоді сказати.

Згадали колишнє. Про матір свою він ще нічого не знав. Я не хотів завдавати йому болю і завдав йому трохи брехні:

— Бачив якось... Живе помаленьку... Все сподівається.

У Зями ледве помітно затремтіла спідня губа, і, незграбно обмацуючи гудзики на своїй шинелі, він перевів погляд у далечінь. Потім раптово здригнувся, повернувся до мене й рішуче сказав:

— Слухай! Будьмо завжди вкупі.

Я стиснув йому руку.

Курявою знялися дні.

Чи дні, чи ночі — все шкереберть, не розбереш.

Нас, п'яних від радості, від повстанського чаду, закрутило в червоному вирі, потаскало бистрою повіддю. Ген тріщали корчі в берегах, розмивало, розкидало береги, трощило перепони, греблі, гребельки — з дороги, під ноги!..

— Симфонію, ух, яку симфонію пишуть! — усміхався захоплено Зяма.

І одного разу кинуло нас цепом уздовж залізниці.

Був бій.

Зяма заліг віддаля й не бачив, що я, легко ранений в ногу, пошкандибав з другим товаришем до найближчої будки.

Мені ледве встигли промити рану, як густо зацокотіло над дахом, і в розбите віконце я побачив, що наші, відходять.

— Швидше! — хапаючи до рук гвинтівку, гаркнув я на товариша й стару сторожиху, що якимсь дрантям обмотували мені ногу.

І в цей час раптом шаснули двері, а на порозі виріс блідий Зяма.

— Ти? — крикнув він несамовито і, націляючись просто на мене, скомандував:

— Кинь зброю!

Я розгубився.

Бахнув постріл.

Посипалась штукатурка.

Я мимохить підніс руки д'горі.

— Ти! — визвірився він, переступаючи через зомлілу сторожиху, але, глянувши на мою ногу, винувато заморгав очима.

— Зямка, ти що?.. Здурів?

— Вибач... Я думав... що ти сховався,— і болісно провів рукою по мокрому від поту обличчю.

— Як же ти міг? Ти ж мене знаєш?

— А чорт його знає...— ніяково сказав, ховаючи очі, і півголосом додав: — Тепер такі часи, що й батькові рідному не повіриш.

Летіли вогненною завірюхою дні і ночі.

Дні і ночі спотикалися, перекидалися, падали й знову летіли...

Стогоном земля.

Була ніч, якої не забути.

Земля гула, хиталася під ногами, а над нашими головами й над містом невпинно й розлютовано ухало.

Ворог тоді не жартом завзявся. В наших руках ще лишалося передмістя, а йому — чи попіл чи руїни, на день чи на годину — йому було все одно, аби здобути. І численно насувалися нові й нові контрзагони, обходили нас з усіх боків, стискали смертельним колом.

Ми лежали в рові поруч із Зямою, механічно припадаючи до прикладів розпечених гвинтівків, і тоді він попросив мене:

— Коли б щось... то матері не кажи... Хай сподівається.

Зяма наче знав, бо щойно ми знялися до відступу, гвинтівка випорснула з його рук, і він поліз окарач.

— Зямка, що тобі?

— Груді... — простогнав Зяма.

Я підскочив, силоміць кинув його на першу стрічну тачанку, але на звороті коні враз брязнули копитами, і тачанка перекинулась.

Ми стикнулися з лівим крилом ворога. Рота, відстрілюючись, одходила далі. Треба було поспішати, щоб уникнути пастки.

І в цей час Зяма несамовито окрикнув мене.

Я на хвилинку зупинився, нагнувся. Передо мною затряслось скалічене жахом обличчя, а з уст його белькотіло хрипіння:

— Убий мене!.. Щоб не мучився...

Я відхитнувся.

— Убий мене... Живим не хочу. Я — жид. Вони жидів живими не беруть...

І коли я одбіг кілька кроків, знову заверещало ззаду. Оглянувся — за мною слідком окарач плазував Зяма й стогнав:

— Убий мене... убий мене...

Наш цеп був далеко. Численний ворог завзято насадив, і купці повстанців, що незмінно змагалися другу добу, вже було не до ранених.

Ми вдвох лишались у перехресному вогні.

Думки мої стрибнули, розсипались — не збереш. Що робити?

А він обхопив мої коліна, і в серце моє гостро впи-
нався уже несвідомий, дикий хрип агонії:

— Убий мене... убий мене...

Тоді я рішуче стиснув курок.

— Так!

І вогненна нитка пришила його до землі.

Харків, 1924

„НЕЧИСТИЙ“

Це було восени.

Антін і я поверталися з командировки до своєї частини, що розмістилася в глушині Поділля. Від залізниці до першого села доїхали на підводі, а далі треба було пішки: всі підводи з продподатком.

— Ви махніть навпрошки, — порадив нам у коловороті верткий дідок, — це недалечко... Отак прямо через ярки, трохи лісом, а там у долині й село буде.. А звідти вже й рукою подать... Отак...

Послухали. Махнули навпростець. Ярки пройшли, і тільки надвечір розступилося руде лахміття лісу, а за ним гадюкою випнувсь рів. Далі пливла гола стерня, і зразу трудно було розпізнати, чи село димить

вечірнім каламутом, чи то в долині смугами стелеться туман.

Пішли ровом. Збоку невідступно юрмився ліс, і що густіше збиралася сутінь, то ближче насувався вогкий натовп дерева, міцніше пахло жухле листя.

Тільки бур'ян шарудів, шмагав по обмотках, а так—тиша. З лісу випливала вона темною задумою, коливалася над межами, в полях пропадала...

— А-а-а!..—раптом із темної далечини до нас глухо долетів стогін.

— Чи знову когось ріжуть?—зупинився Антін, склав рупором руки й крикнув щосили:— А-тю-у-у!

Луна прокотилася, залягла в гущавині. Стало тихо.

— Може, бандит який?.. Ну, піймав би я тебе!..—вилаявся він і сердито перекинув гвинтівку на друге плече.

Вже з годину тому почули ми цей чудний стогін, що кілька разів то зблизька, то здалеку полохав лісову тишу. Але не це дратувало Антона. Я розумів його: наша подорож затяглася, і начальство дорікатиме. Та й нам самим давно вже хотілося відпочити.

Починалися городи—село.

— Зупинімось на ніч у першій же хаті. Добре?

Було зовсім темно, коли ми підійшли до перелазу.

Десь спід хлівів знявся верткий клубочок і несамо-вито заверещав. Йому з другого кінця садиби відповів хриплий кудлань, підхопили ще кілька, і по всьому кутку залящало одноманітно-довге собаче галасування.

— А яка там халера товчеться?—гукнув з порога хазяїн.

— Ми, дядьку...

— Тю! Та кому ж ото треба поночі, городами?

Розповіли. Він підозріло оглянув нас, покосився на гвинтівки, почухався.

— Ні,— мовив згодом, — ідіть собі, хлопці, куди знаєте, а я не той... Тепер, звиняйте, всякої наволочі тут шляється... хто-йо зна. Йдіть у сільраду.

— Та ось документи, дивіться.

— Та що документи? Не треба.

На собачий гамір зарипіли двері в сусідній хаті, і до тину обережно наблизилася довга постать із ціпком. На щастя, це був представник сільської влади. Розпитавши нас, він підійшов до вікна і довго розминав на долоні наші посвідки. Потім, не то наказуючи, не то вибачаючись, запропонував хазяїнові пустити „гостей“ на ніч.

— А, лиха година... Ну, що ж, ходім, коли так.

Хазяйка теж, видно, не дуже була задоволена з нашої появи. Надто вже грюкала в печі рогачами, неприязно позирала на нас і спідтиха так в'їдливо буркотіла на чоловіка, що той, кінець-кінцем, не втерпів:

— Та не сичи, Одарко... Прямо як та тигра.

За вечерею розбалакались. Одарчин брат теж служив у війську, але вже більше року не давав про себе звістки. Плакала, що загинув. Ми співчували. Відношення до нас почало мінятися. Говорили довго. Говорили про найпекучіше — революцію та продподаток. Потім перейшли до сільського життя, до його дрібниць.

Тут уже Одарка щиро розв'язала язика.

Вона всіх на селі знала, про все знала, і в кожному

її слові так просто, так яскраво відбивався своєрідний світогляд глухих закутків. Але за кожним словом увесь час ховалася якась інша думка, і тому події, про які розповідала, часто - густо набирали чудного, незвичайного освітлення.

Захопившись балачкою й посилаючись на „знак божий“, вона таємно сповістила, що на селі зараз неспокійно: вчора, мовляв, з'явився „нечистий“, який має всіх видушити.

— От дожилися!.. Господоньку, і що воно буде?..

Ми з Антоном переглянулися і мимоволі зареготали.

Хазяїн низько схилив голову. Почував себе незручно. А хазяйка обурено замахала руками й засипала:

— Ач, мудрі які! Та вчора ж вечором Митрохванову Килинку на леваді спіймало! Нежива додому прибігла. Вся в крові, синяках... Теперечки лежить, таке розкаже, що й господи!..

Я допитливо глянув на хазяїна. Він знизав плечима й знехотя відповів:

— Та хто й - йо зна... кажуть...

Ми знову посміхнулися. Наше поводження, видно, не сподобалось — розмова на цьому запнулася. Скрутивши мовчки цигарки, ми встали. Хазяїн натягнув свиту, взяв бука й попросив нас до клуні. Ми охоче погодилися, бо в хаті було надто душно, до того ще й паморочив голову кислий дух від пелюшок.

Але надворі хазяїн пошепки пояснив:

— До нас, бува, всякий народ заходить. Самі знаєте... щоб чого не трапилось. Воно на сіні краще, та й худобу мені постережете...

Розмістивши нас, намацав на задній стіні маленькі двері, відсунув засов і попередив:

— Оце вам на всякий случай... прямо в ліс...

Ми лишилися самі. Кроки прошаруділи подвір'ям, ущухли.

В темряві ми обмінялися думками. З усього було видно, що або на селі справді неспокійно, або ж нас все таки мають за бандитів. Вже почали шкодувати, що зразу не пішли до сільради. Антін послав тисячу чортів на адресу верткого дідка, що справив нас ярами „навпрошки“. Я вилаяв Антона за те, що послухав дідка й мене спокусив на блукання. А врешті доводилося з усім погодитись і тільки подвоїти обережність.

Лягли по різних кутках — я біля дверцят із засовом, він біля двірної брами. Гвинтівки поклали під себе.

Незабаром Антін пустив носом скрипняву пісню. Я стулив очі, але сон мене брав помалу.

Довкола густо пахло набряклою землею та сіном, нагадувало луг, річку, далеке дитинство... З того далекого поволі, один п'одному виринуло кілька розкошланих малюнків, переплуталося з дійсністю, дійсність потонула в химері, і не пригадую, які країни я встиг пролетіти, а тільки вже шумувало в невідомих берегах невідоме море, і з височенної гори котилася на мене громохка брила...

Ще момент — упала на груди, придушила. Серце зупинилося.

Хотів крикнути, але хвиля захлеснула рота.

Рвонувся, махнув руками по воді — вода шорстка, колюча, мов сіно.

Майнула думка — лежу навznak, кров б'є в голову...

І щойно хотів повернутися, як хтось ще дужче навалився на груди й схопив за горло.

В розчинені до лісу дверцята вже вповзала похолодь світанку.

На момент я сторопів. По всьому тілу, наче хто доторкнувся липкими пальцями, перебіг дрижаками острах. Волосся діткливо посунуло з голови. На лобі холодок.

Ворухнутися я не міг, подати голосу теж не міг: постать одною рукою метушливо намацувала й стискувала мені горло, другою намагалася зламати мій опір і глухо сопла, бризкаючи в моє обличчя душним віддихом.

Так хвилина.

Врешті мені пощастило напружити всі сили, і я з розмаху вдарив їй під ребра.

Вона болісно простогнала, хитнулася, послабивши пальці на горлі.

Я крикнув.

Але в той же час вона знову всім тягарем упала на мене, вп'ялася зубами в мою щоку, і ми покотилися тісним клубком.

Пригадую вже тільки, як перед самими моїми очима по голові невідомого дикуна кілька разів проїхався приклад Антонової гвинтівки. Дикун розняв залізнi лещата рук, і на губах у нього забулькотіла кривава піна.

Покликали хазяїв. Дикуна зв'язали й виволокли у двір. Антін побіг на село.

— Ой, матінко!— хрестилася перелякана Одарка. — Це ж нечиста сила!

Хазяїн мовчки ходив довкола чудного нелюда, замислено розводив руками. Потім виніс із шопи рядюжку і вкрив його до половини.

Почали збігатися люди—городами, садками, через тини—мало не весь куток. Загули, збиваючись густим натовпом, лізли на плечі, на голови—хоч би одним оком глянути. Обережно схилялися, оглядаючи з усіх боків, обережно мацали й незрозуміло похитували головами.

— Ач, подумати тільки!.. Ото ж воно товклося в лісі... Ото ж воно б увесь куток одного п'одному, як курчат...

Думки поділилися.

Одні уперто доводили, що це справжня „нечиста сила“: недаром бо вона голомоза. Другі намагалися переконати, що це звичайний лісовий бандит.

Зчинився завзятий гамір.

— Приведіть Килинку, вона зразу впізнає!

— Та Килинка лежить ... хвора...

— Нічого, привезти можна. Катай, хлопче, до Митрохвана.

Але всі суперечки несподівано розбив якийсь рудий селянин. Протиснувшись крізь натовп і пильно глянувши на дикуна, він ляпнув себе по штанях і радісно вигукнув:

— Тю! Бий тебе лиха трясця. Та це ж посесор,

пан Яснопольський! Я ж у нього служив. Знаю...
Диви...

Натовп вражено захитався, причмелів...

— Яснопольський? — підхопив хтось тонким голо-
сом, — з Воробіївки? Так і я ж його знаю!.. Отой, що
ума тронувся, як землю відбирали?

— Та він же самий.

— Із самашедшого дому?.. З Вінниці?

— Еге ж!.. Значить — утік, надокучило.

Юрба знову загула.

Коли його брали на воза, він уже не противився,
мовчав, тільки вовкувато поводив мутно-сталевими
очима.

Харків, 1925

ОПОВІДАННЯ ПРО ВТЕЧУ

Цього разу за маленьким столиком у чистому, відокремленому довгим примурком куточку зустрілися: Рубич, Красовський і я.

Зустріч, як і завжди, сталася випадково.

Ми були надто обмежені часом, щоб навідуватися сюди частіше, а якщо й забігали, то, випивши склянку чаю або пляшку пива, поспішали геть, заклопотані, неуважні, з лаконічними фразами, з хвилевими усмішками.

Цього разу випав сльотний осінній вечір і випала неділя. Рубичу, редакторові щоденника, нічого було поспішати на завтра з передовою, нам нічого було квапитись на вулицю в обійми пронизливої мжички,— і всі троє охоче лишилися тут.

На другому поверсі в ресторані грав квартет. Звуки долітали м'яко, і в цьому затишному куточку Гріг здавався ще теплішим, безпосереднішим. Розмова чомусь зайшла за Польщу, а потім я і Красовський обмінювалися спогадами про колишні фронтові пригоди. Красовський взагалі любив розповідати про них, говорив досить мальовниче і часто захоплював інших.

Один лише Рубич сидів нерухомо з уважно нахмуреним чолом, з легенькою доброю усмішкою. Таким він бував завжди поза стінами редакції і на довгу балачку, особливо на спогади, сам спокушався вряди-годи. Він умів слухати, умів прихилити до себе — і тільки. Хоча відомо було, що ця людина чимало перекипіла в казані недавніх бур.

— Будь ласка, пляшку, — сказав він, торкнувши свій кухлик, коли Красовський скінчив чергову пригоду.

Його пальці кілька разів метушливо обляпали дужку пенсне — це був несподіваний знак нетерпіння.

— А от... а от уявіть собі таке...

Він на хвилинку зупинився. Ми насторожились, присунулися ближче.

— Уявіть собі, друзі, таке: раптом небо падає. Момент — перед очима, як у калейдоскопі, блискавично пролітає якесь буре полотно. З усіх боків — тумани. Боляче скручує руку. Хвиськає в обличчя. Ще момент — і ви догадуєтесь, що ви на дні урвища. Навздогін по стінах котяться грудочки, шарудять, драбують недоречним шумом, запорошують очі. Ви зриваетесь далі. Кожна секунда дорога. Далі звідси! Повз хитаються якісь будинки, якась постать білою плямою ки-

дається обіч. Вузька річка рветься спід ніг. Далі, далі! Вуличка, кропива, дереза. Далі!.. Тріщить ліса, буйним зрадливим шумом біжить довкола висока кукурудза.

— Пак! — сухо, різко, але далеко. І десь в другому кінці балки розложисто, дражливо у відповідь: та-а-к!..

Воно підсилює, штовхає — знаєте? Ви мобілізуєте останні сили, але кукурудзі, здається, кінця краю нема. Та й шелест, зрадливий шелест! І ви падаєте, задиханий. Проповзаєте ще трохи, беручи праворуч, заплутуючи, ховаючи сліди. Зупиняєтесь. Серце як божевільне. Голова в обценьках. Куди? Що? Як? Ні! Ви конвульсійно загрибаєте землю. Ви жахаєтесь думки, що від землі зараз насильно вас одірвуть. Зникнути б, провалитися, розтопитися! Бо що може бути гіршого, як з порожніми руками стати перед збройним ворогом? Ви припадаєте вухом до землі, чуйно прислухаєтесь. Скільки минає часу — хто зна. Може хвилинка, може десять, може півгодини...

І ось потріскує, шелестить кукурудза. Йдуть. Обережно... Хиженько... Крадькома. Що? Да, да, йдуть... Тікати? Але це безглуздя. Куди?..

Ви інстинктивно сіпаєтесь набік, не сходячи з місця. У животі нараз холодне. Крижана хвиля важко підступає до грудей, затоплює їх. Грудям тісно, дуже тісно в обручах цих маленьких, нікчемних ребер. І робиться так гидко, млосно, наче вас зараз занудить, а пальці спазматично глибше й глибше вгрузають у землю.

Але ні! Не може бути! Ви перемагаєте страх, зціплюєте зуби і струнко витягаєтесь, готові до всього. Один? Кинутись зненацька і вихопити гвинтівку. Аби

до рук гвинтівку. А як двоє? Все одно. Все одно — кинутись! На це ще вистачить сили. Так легше.

— Ссст...

І по всьому тілу ніби рій комашок. З холоду — в жар. З жароти — в холод.

— Ссст! — ще ближче.

Чули ви таке зрадливе сичання? Воно й досі стоїть у мене в усі. Це — тонка інквізиція. Це — як довге, розпечене, неймовірно болюче шило, що пронизує найвразливіші місця. Краще гукнути, краще відразу кинутись, бити, — що хочете, тільки не...

— Ссст... — подають знак. Їх двоє, а може більше. Помітили й скликаються. Ось — розгорнуть стебла, ось...

— Ссст... Chodź tu! Antek!.. — нетерпляче, спідтиха.

Десь, ламаючи бадилля, поспішають важкі кроки.

— Antek, niema co, on uciekł.

— Uciekł, mówisz, psia mać? — бовкає у відповідь голосніше, з досадою: — Uciekł? A może...

— Co może? Morze szerokie i głębokie... Chodźmy

— Ale jak że?

— A niech go piorón trzaśnie! Ja sobie na tem płocie majtki porwałem. Chodźmy! No?..*

* — Ссст... А йди сюди, Антек!..

— Антек, нічого не вдієш. Він утік.

— Утік, кажеш, пся мати?.. Утік? А може...

— Що може? Море широке й глибоке (гра слів, що її часто вживають поляки і що її неможливо перекласти). Ходімо!

— Але як же ж так?..

— А хай йому грім на голову! Я вже на цій огорожі порвав собі штани. Ходімо! Ну?

Ще трохи посперечалися, поплювалися. Врешті, про щось тихенько умовившись, клацнули замками карабінів. Пішли.

Од серця одлягло. Але становище моє було погане. Тепер знімуть на ноги всю владу, яка тільки є в селі, весь „актив“, від начальника жандармів до останнього прихильника Жечі Посполитої.

Єдина надія на матінку-ніч. Треба тут переждати до темряви і — кроком руш! Куди? Чорт'ї зна! Я втратив напрямок. Доведеться навмання, а там якимось зорієнтуюсь.

Щойно я спробував умотитися зручніше, як тіло занило.

Аж тепер, очумавшись, заспокоївшись трохи, я помітив, що на моїх руках поміж наліпленою землею виступає кров. Один ніготь зовсім надірваний. Я його примітивно забинтував кукурудзяним листям. А найгірше: в'язи мов не мої, у прорваному рукаві скривавлений лікоть і заляклі, налиті свинцем, ноги.

Дедалі біль зростав. Зростало й відчуття втоми. Насувалася небезпека, що ніч пропаде марно, що ніякі зусилля не допоможуть мені використати пільму. І поволі мене опановувала реакція. Тепер я боявся лише одного: якщо прийдуть, якщо братимуть, якщо мордуватимуть,— жадна частина мого „я“ не зможе протестувати...

Налийте, будь ласка...

І я заснув.

Спав я дуже міцно й довго. Та й як могло не спатися? Не забувайте, що я вже два тижні блукав.

Я втік із польського полону. Як? Про це іншим разом.

Ночами я йшов, удень ховався по лісах та бур'янах. Минулої ночі я переплив Стрипу, а вдосвіта зустрів на глухому узвіззі підводу. Це був селянин з Поділля. Його забрали поляки під фуршпан*, і тепер він з посвідченням дефензиви повертався додому. Він не був певен, що якась стрічна частина не заверне його знову (і документи не допоможуть!), отже й тримався осторонь, уникаючи битого тракту.

Мені нелегко було його зупинити. Я йому махаю, а він собі, не звертаючи уваги, так байдуженьки: іття! вішта! Я йому кричати, а він, удаючи глухого, смикає віжками й покручує батіжком над коненятами... У в мене справді промайнула думка, чи не сліпий він, чи не глухий? Я забіг спереду. Він тпрукнув і, не пускаючи віжок, тривожно, з благанням подивився на мене.

— Куди це дорога, дядю?

— Та ніби на Борщів...

Значить, я не помилявся, йшов більш-менш правильно.

— А хліб у вас, дядю, є?

— Нема.

— Ну, то давайте.

— Та нема ж, кажу...

— Ну, то давайте, кажу.

Він зміряв мене з голови до ніг. Мабуть, мій вигляд та вираз обличчя були досить імпозантні, бо він за-

* Підвійський обоз.

вовтузився, оглянувся підозріло довкола і поліз під опалку. Виймаючи торбу, спитав:

— А хто ж ви за чоловік?

— Та хіба не бачите?

(До речі, на мені була старенька польська шинель та такий же кашкет. Я їх навмисне придбав собі перед утечею).

— Та воно так... Тільки той...

— Що?

— Усякого народу тепер... той... хоч гать гати...

— Це правда, дядю, правда, — охоче погодився я, а сам шматую хліб, — правда ваша...

— Авжеж... розпустився народ. Ні тобі ладу, ні тобі жалю. Одне — мучать людей, та й годі... — і він, прибідкуючись, коротко розповів про своє фуршпанське лихо.

Ми закурили такого, знаєте, хорошого, тертого бакунчику. Хоч ми були в затишному ярку, але довша стоянка пахла небезпекою.

Я злодійкувато оглянувся, а дядько, використавши момент, смикнув віжками.

— Но-о!

І саме в цей час у мене блиснула думка, нещаслива думка, що й призвела до всіх цих подій. Я його затримав.

— Дядю, знаєте що? Ви ж туди, куди й я. Давайте вкупі, бо я вже пристав, а ще сотні з півтори чимчикувати... А як доб'ємося, то я вже вам не забуду...

Він рішуче мотнув головою і вдарив по конях. Я рішуче скочив на воза. Він зупинився, але я не дав йому сказати.

— Дядю, ви притрусіть мене травою. Підвезіть тільки до фронту, а там я й сам не полізу. Тут поки нічого боятися, тут війська мало, а там я й сам не полізу. Отак-о притрусіть і поганяйте собі. А як доб'ємося... Ви ж не знаєте, хто я!..

— Та хто б не був, не хочу.

— Чекайте, дядю...

Чого я тільки не говорив йому. І вмовляв, і благав, і залякував. Він уперто стояв на своєму. Але перемога була вже в тому, що він рушив з місця.

Щось через хвилин десять ми таки домовилися. Дядько лаявся, але запакував мене на дно, затушкував, як цінну покладь на ярмарок. Я лежав головою до передка, щоб зручніше було перекинутись словом. Умовилися так: він пильно стежитиме і нишком повідомлятиме мене, а якщо буде серйозна небезпека, я загодя мушу умкнути в хліба.

Кілька разів він здіймав тривогу, та я йому не вірив. Я знав, що він дуже хоче мене здихатись. Ясно, він покищо побоювався, а досить лише нам під'їхати до тракту, як мій візниця заспіває іншої — просто зжене несподіваного гостя, або, рятуючи себе, запобігливо віддасть його до рук ворогів.

Перспективка, що й казати! Та тільки: логічно — він і сам уникав тракту, інтуїтивно — я не вірив. Інтуїція, думаєте, нонсенс? Ого! Інтуїція — це віковий досвід прадідів. Він зростає в поколіннях і передається, як спадщина. І бувають, мій голубе, випадки, коли сила відчуття так загострюється, що мимоволі повіриш в інтуїцію.

Повз нас проходили, проїздили, питали, але щоразу я почував, що нічого загрозливого не трапиться. Мене над усе знаджувала думка, що я відпочину і виграю цілий день. Цілий день! Це ж найменше верст сорок-тридцять.

Дедалі серце почало стискатися. Такий, знаєте, тягучий, я б сказав, безболісний біль. Бракує повітря. Не можна влжати. Треба встати, треба покинути цього візницю. От ще трошки — і встану. Ще трошки — і вагаюсь. Ідемо-ідемо — аж раптом дядько штурх мене пужалном. Що? Воєнні! Чимало! Вигулькнули, як спід землі. Швидше тікати! Швидше!

Голос поспішний, надривний. Але чомусь іще вагаюсь, хоч у грудях похололо.

— Ну, злізай! Чуєш? Злізай, бо...

Вже недочув. Пір'ячком метнувся з воза, і ту ж мить заторохтіло, завищало, затюкало десь позаду... Я побачив унизу село і чимдуж кинувся до нього.

А далі ви вже самі знаєте, як і чому я опинився в кукурудзі, чому заснув і спав кріпко та довго.

Сталося це все перед полуднем, а прокинувся я аж надвечір. Мене розбудив дощ. Не дощ — ціла злива. Хоч вона й хутко одшуміла, та встигла промочити до кісточки. Перемагаючи біль, я викрутив, як міг, своє барахло і згинці переступив на сухіше місце. Тепер я поводився сміливіше, бож якому навіть найзавзятішому легіонерові чи жандармові захотілося б лізти в росу, та ще й у високу, густу кукурудзу, та ще й після невдалої розвідки?

Крізь верхняк я оглянув місцевість: праворуч на

спаді прилипли хатки, ліворуч ближче нахмурилось стрімке урвище, з якого я робив сьогодні свій польот, а зовсім близенько, кроків за двадцять — подвір'я. Я механічно присів. Я ніяк не сподівався, що, плазуючи, ховаючи сліди, можу опинитися під самою хатою. Мені здавалося, що я на другому кінці городу. Ну, що ж. Так чи сяк, а доводилось сидіти тихенько, чекаючи на ніч — вона, мовляв, якось зарадить, визволить.

На подвір'ї почали грюкати дверима, потім скликали курей. Пам'ятаю, дитячий голосок кілька разів тороплено, кумедно викрикував:

— А-гі на вас!.. А-гі!..

Пам'ятаю, — сонце. Надвечірні промені прорвалися крізь хмари і бризнули золотом. Ніколи не бачив такої краси! А може й бачив, та проходив байдуже. Тоді ж сприйнялося дуже гостро і досі до подробиць стоїть перед очима. Знаєте, після дощу все обмите, свіже, а по ньому тече сонце, тече і трепетними діамантами обвисає, капає... Пам'ятаю навіть тоненьку билинку, що випиналася просто перед мене... якусь чудну смарагдову кузочку. Кузочку прибило дощем, замулило. Вона відчайнно змагалася і пнулася нагору. Я з радістю допоміг їй.

І тоді мене особливо вразила думка: невже впіймають? Тоді така думка видалася особливо страшною, безглуздою. Ще сильніше захотілося жити, захотілося конче довершити утечу. Жити! Звичайно, серед спокійних одноманітних буднів не відчуєш так тонко, не зрозумієш так глибоко це неймовірне щастя — жити.

Так... Але захват мій скоро упав. Прокляті дрижаки! Вони набігали частіше й частіше. Руки в мене посиніли. Весь я скоцюрбився. А вечір насувався холодком... Встати б, ударити навзмах руками — так зразу кров і розбіглася б. Коли ж зв'язаний. Буквально зв'язаний. Навіть не можна потерти рук. Тільки хукай на них. Ідіотське становище!

І так, зібгавшись у клубок, клацаючи зубами, проклинаючи зустріч із подолянином, сидів я, занепокоєний, що ніч, попри всі зусилля, справді може пропасти марно.

Коли це — шелест. Що таке? А воно шупортить і шупортить. Ближче й ближче. Зупиниться на хвилинку і знову, не кваплячись, шупортить, знову наближається. Що робити? Я й не встиг зміркувати, як густа поросль, мов та завіса, розсунулась, і передо мною з'явилась... жінка. Оберемочок зеленини випорснував у неї з рук. Вона сплеснула долонями. Вона пополотніла. Вона щось коротко шепнула... І застигла.

Ми довго мовчали, прикипівши до землі, потопивши одне в одному сполохані очі.

— Не бійтеся... — почав я нишком, — не бійтеся... Я нічого, мовчіть... тільки пригніться, а то вас помітять. Пригніться...

Пригнулась, як загіпнотизована.

— Я вас дуже прошу, мовчіть. Нікому не кажіть за мене. Нікому. Чуєте? А я вам злого не заподію. Я собі посиджу до ночі та й тихенько піду. Чуєте? Тихесенько піду собі, і ніхто нічого не знатиме.

Вона не ворушилась. Тільки раз-по-раз незрозумі-

міло, рівномірно, ніби штучно заведена машинка, кліпали її довгі вії.

— А як ви скажете—мене вб'ють. Чуєте? Мене вб'ють! Жінка полегшено зітхнула:

— Єзус - Марія... Так це ви той самий?

— Той самий.

Оглянула мене уважніше. Переляк поволі сходив з її обличчя. Натомість — подив, зацікавлення і нерішуча теплінь жалю. Вона похитала головою.

— А тутка,— каже,— за вами ганяли, ганяли... І по сусідах, і тутка.

— Знаю, знаю... Хочуть убити ні за що, ні про що,— підкреслив я, щоб до краю вплинути на неї й здобути її співчуття.

Вона подивилася пильно, рішуче, проймаюче. У цих сірих, великих очах за одну хвилинку напруження я прочитав і тривогу, і підозріння, і цікавість, і сумнів, і жаль — чисто звірячий острах і чисто жіночу м'якосердість, ласкавість. Неприхована боротьба.

— Хто ви?— питає нарешті.

— Втікач.

— Але хто?

— Людина я... Не злодій, не душогуб. Присягаюсь! А мене переслідують, мене хочуть ні за що вбити...

Знову похитала головою та так тихенько, сердешно:

— Бідний,— каже.

Тоді в її голосі мені видалось щось матерне, споконвічне, невимовно ніжне. „Бідний“— цього було досить.

Вона підвелася, похапцем почала збирати розсипаний бур'ян.

Збирає й виправдується:

— Пастух сьогодні через дощ раніше пригнав корову. А я собі думаю: піду, вщипну берізки. І ось тобі... Ну, сидить, не бійтеся...

І пірнула в гущавину. Я розгубився. Оте католицьке прислів'я! Оте мені „Єзус - Марія“...

Хто ж вона?

Щоправда, всі уніати вживають такого прислів'я, але й усі поляки в галицьких селах уміють української мови. Не розбереш.

А що, як вона зараз же побіжить викриє мене? Ні, треба тікати. Треба покищо перебратися хоч на другий кінець городу. Швидше звідси! Ну його к бісу! Швидше!

Щойно я намірився, знову — шелест. Так і є! Значить, я не помилився, значить — по мене. Край. Пізно. Розгортаються стебла — знаєте хто? — та сама жінка з берізкою на руках. Я здивовано вліпив очі. Чого їй ще треба? А вона:

— Я, — каже, — приховала, щоб ніхто не подумав... — і таємниче виймає спід берізки кухлик молока.

Просто якусь добру фею посидала мені доля. Звичайно, я не примусив упрошувати себе. Але в мене вже починалась манія переслідування. Я тут же подумав: а що, як вона продає мене зараз за квартиру молока? Що, як вона тим часом послала до гміни* і лише забалакує, затримує мене? Що? Нічого. Нічого не зробиш. Сиди й чекай.

* Волость.

Сидів і чекав. Вона була досить спокійна. Ні одної двозначності, ні одного натяку на провокацію. Навіть навпаки — щось солідарне, змовне. Невже так ловко прикидається? Невже так тонко грає? Невже продасть?..

Тільки тепер придивився я до неї. Русява. Ніби середнього віку. З більш-менш правильними рисами. Видно було, що її передчасно старить запрацьованість. Дивно збереглися вії, довгі-довгі, а в очах ще багато свіжого, юного. І в той же час загальну м'якість виразу порушувала якась чудна, зайва, мінлива суворість.

Невже продасть?.. Але все одно змагатись несила. Та й смішно змагатись.

Кухлик трусився в моїх руках, зуби цокотили об вінці. Я починав уже ковтати силоміць. Сьогоднішні пертурбації далися в знаки. Я не міг допити молока, хоч і пожадливо був накинувся на нього. Я почував, що маю дуже безпорадний, бідолашний вигляд.

— Вас били? — питає.

— Ні.

— А чого ж синці?

— То я сам себе ... тікаючи.

— Бідний.

Я подякував, передав їй кухлик.

— І не випили навіть? Вам дуже холодно? Що ж ви тепер? Ви, певне, й ступити негодні?

Почувши це з чужих уст, я занепокоївся до краю, остаточно повірив у своє знесилля. Але, думаю собі, піддаватись не слід, — а може, вона випитусь?

— Ні, — кажу, — не холодно.

— Не холодно? Чого ж ви так позеленіли?

— То так... довкола зелено, то й я зелений,— спробував одбрехатися жартом.

— Не дуріть мене, я ж бачу... І не бійтеся. Вам не можна нікуди йти. Вам треба перепочити. Хоч день-два. Не бійтеся... Ви тутка посидьте до ночі, а я тоді прийду і якось вас переховаю. Добре?

— Добре.

Я навмисне погодився без зайвих балачок, щоб швидше лишитися насамоті та краще обміркувати становище. Жінка зникла. Як бачите, мені щастило. Несподівано матиму і схованку і відпочинок.

Раз ніхто за мною досі не з'являвся, значить, я трохи пересолив із „квартою зради“. А може, ті забарилися? А може, вона свідомо, з потайною думкою пропонує цей відпочинок, щоб затримати мене, бож не випадало. їй тут довго сидіти? Чорт'ї зна!.. Підозрілість — страшна хвороба, але така, що часто себе виправдує.

Зрештою до ночі все повинно з'ясуватися. Чи так, чи сяк, а якщо вже на те завелось, то мені не втекти. Чи поведе мене жінка до хати, чи ні — все одно. Обступлять садибу — каюк. Якщо ж нічого не трапиться, тоді... тоді воістину добра фея.

На всякий випадок я вирішив пересунутись на другий кінець городу. Пересунувся і переконався, що ця ніч для мене справді пропала. Усе тіло важке й болюче. Голова — ходором. Апатія. Навіть сидіти трудно — так і хилить лягти. Приліг. Очі зліплюються. Задрімав трошки. Прокинувся, послухаю і знову, як п'яний, мішком на землю.

Уже зовсім стемніло. Вигулькнув був молодичок та й пропав. Ніч, мов дьогтем налита, кріпка та густа. Для утечі — просто розкіш. Але не можна, голубе, ніяк не можна...

Тоді я помаленьку перебрався до подвір'я. Не прийшли досі,— значить, жінка щиро хоче мені допомогти. Лишилося одне: віддати себе на волю цього незнаного, випадкового спільника. Я збочив, загубив умовне місце. Не біда. Якось знайдемося. А зайве шарудіння ще чого доброго розтривожить та наведе на слід собак.

Мені не довго довелося чекати. І де вона вивчилась так легко, безшумно скрадатися? Як злочинець, як тінь...

Я подав знак. Виявилось, що вона вже приходила і, не знайшовши мене, турбувалася,— загину, мовляв, десь у дорозі.

Ми пішли до хати. Вікна щільно запнуто хустками та рядом. На столі — лампка. Хата середняцька, хоча другу половину, що за місцевим звичаєм мусить бути світлицею, не добудовано. В хаті нікого, крім нас та хлопчика, що спав на полу.

Хазяйка вийняла з печі теплої води, наказала мені обмитися. Ледве-ледве проробив я цю процедуру, аби лише не ускладняти відносин. Потім винесла з комори підлатані штани, сорочку, рудий піджачок. Вона заклопотано поралася коло мене, наче мати коло сина, і я мусів неодмовно в усьому їй коритися. Вечеряти я таки одмовився: зовсім не тягло до їжі.

Тоді,— ось послухайте, як шалено мені щастило,—

тоді вона розгорнула свої плани: я мушу перетворитися в Яська Мідуху, її далекого родича із Старих Залещиків, про якого на кутку чували, але якого ніхто ніколи не бачив. Це — на всякий випадок. А покищо: тутка, зараз же за річкою, під тим самим славетним урвищем, живе її вуйко*. Живуть удвох із бабою. Вони знають про мене. Бачили, як я тікав, і не вірять, що лишився живий. Вони — люди бідні, відокремлені затишком, а тому в них безпечніше, до них не так часто заскакують різні непрохані гості. З ними все погоджено, і старенькі раді будуть допомогти людині, що опинилася в таких складних тарапатах. Там є невеличка, трохи розлатана шіпка. Одним боком вона припадає до стіни урвища й тоне в кущах, а другим, ще не зовсім обдахованим, виступає на село. Але це навіть краще, бо хто ж подумає, що за не обшитими кроквами переховується людина? А вуйко має накласти поперек горища всілякого мотлоху й загородити куточок од небажаного цікавого ока. Отже, треба туди йти. Зараз же, негайно!

Я не заперечував. Я не сподівався на таку ретельну співучасть і дивувався на мою спасительку, на її спритність, сміливість, відданість. Яке велике серце!

Ми тихенько перейшли місточок (жінка підтримувала мене), тихенько проковзнули на задвірок. Я чув, як божевільно стукало її серце. А ще через кілька хвилин я лежав у цілковитій темряві, вкритий якоюсь рядниною, і під сонні зітхання овечок благословляв

* Дядько.

химерність життя. Погодьтесь, що життя — найпрекрасніше в своїх капризах, і, коли б не було несподіванок та неприємностей, воно стало б нудним, як тричі перчитаний рукопис. Будь ласка...

Звичайно, дуже добре було б після цього всього відпочити гарненько, попоїсти, пережити до ночі і уклонившись земно добрим людям, взявши клуночок про запас, тихенько потюпати собі далі. Дуже добре... Та це було б занадто просто, занадто дешево. Життя не завжди це любить, йому за все треба платити.

На жаль, я помилився в розрахункові, вважаючи пережиті сьогодні перипетії за вичерпуючий аванс. Я забув про неминучі й суворі проценти. І перша неприємність — моя хвороба. Щоправда, я був підготовлений, а все ж таки... Все ж таки з того самого вечора я немов провалився у пекельну безодню. Я втратив свідомість. Огневиця, туман, усяке чортювання...

Іноді в короткі хвилинки прояснень я натрапляв очима на темну зігнуту постать, що гойдалася коло мене. Горище з цим відокремленим глухим закамарком здавалося домовиною, що з неї ніколи не вийти. Холодний піт ще рясніше вкривав тіло. Знову я падав. Знову безодня. Борсався, кричав...

Аж якось я зрозумів, що почався третій день. Мені про це сказали, і я вперше зрозумів. Дивно стало. Було вражіння, ніби тільки вчора ліг і всю ніч проснів кошмарами, Лихоманка протягом дня ще кілька разів робила наскоки, але надвечір, коли звичайно всяка хвороба зростає, — надвечір, кажу, нічого не змі-

вилось. Це була раптова гостра простуда, що її процес ускладнили загальна втома, виснаженість, біль, нервові вібрації.

Я сам собі поставив діагноз і прийшов до висновку, що справа моя не так то й погана. Раз полегшення — значить, криза минула, значить, якимось видряпаюсь. Мучив тільки кашель, проклятий кашель! Тут треба сидіти тихенько, а він як на зло: бух-хи! бух-хи! А може ж, у цей час на подвір'ї сусіда, чи хто? А? Стримую себе, мобілізую всі сили, аж кров у голову б'є, аж сльози в очах. Не можу. Так і вибухне! І кожної хвилини здається, що хтось надійде і... сам пропадаю й хазяям лихо.

Коли пригнали овець, стало легше. Використовуючи їхню шамотню, я вже міг поводитись вільніше, міг дозволити собі викашлятися досхочу.

Пригадую: крізь дірку, що зяяла між сніпками, було видко латочку неба. Було видко, як з блакитної вона перетворюється на свинцеву, поступовно хмурніє, застигає. Пригадую, я довго не міг одвести очей од цієї латочки — така маленька, така далека, вона ніби скупчила в одній точці всю просторінь, кликала, знадливо кликала.

Вам доводилось потрапляти в неволю? Знаєте, що таке хвилини хворобливої тоски й боротьби з самим собою? Отже тут було щось спільне. Мене болісно тягло до рідного краю, до своїх. Уява переносила в єдину дорогу далечінь, і в той же час здавалося таким недоречним, смішним лежати третю добу в глухому закамаркові, на тендітному горищі, лежати

без певності, що сон, а що дійсність. Так. Але не забувайте, що подібні хвилинки криють у собі надзвичайну, особливу цінність — щось інтригуюче, захоплююче, підбадьорююче. Свідомість непевності спонукує до певності. Відстань що ближча, то тягне сильніше. Скрута примушує до спритності. Тоді, принаймні, я глибоко відчув, що хай хворітиму цілий місяць, хай мене викривають, хай беруть на тортури, хай казна-що, а тікати я все ж таки буду. Все ж таки буду!

Коли в моєму примітивному віконці застигла ніч, тихенько прийшла на горище вона, — ви вже знаєте хто. Я відразу пізнав її, але з міркувань подвоєної обережності лежав нерухомо, мовчазно, як неживий. Вона теж мовчала. Потім взялася шарити руками. Намацала мое обличчя. На хвилинку припала долонею до чола, пробаючи огневицю, і поволеньки зсунула руку нижче.

І тоді — ну, хіба вам треба казати, що таке ласка для загнаної, як звір, людини, що таке краплинка ніжності для огрубілого солдата, що таке, нарешті, вдячність? Це не сантименти. Тоді мені дуже хотілося поцілувати дотик цієї дбайливої руки. Може б, я й поцілував, та раптом підкотився колючий кашель, і я упав головою в подушку (мені й подушку дали). Вона поспішно піднесла води, стурбовано почала розпитувати за хворобу. Вона раділа з мого поліпшеного стану, і, коли я сказав, що не можу й ціни скласти за її увагу та відданість, жінка скромно перебила:

— А ви швидше видужуйте — ото й буде файно*.

* Гарно.

Ми розмовляли притишеними голосами. Обое не упевнені, обое напружені, ми були в цьому глухому закутку ніби змовці перед злочином. Між нами мимоволі зростала тепла, захожуюча близькість, як між справжніми товаришами.

Її ім'я — Анна. Воно їй личило. Принаймні, у мене з цим співзвуччям завжди асоціювалося щось вольове, понадбуденне, з більшим діапазоном можливостей чи то поганих, чи добрих. І, як побачите далі, я не помилявся.

Лихоманочка таки добре знесилила мене. Небавом мені вже бракувало енергії на розмову. Я лише слухав. Та й увага дедалі слабшала.

Жінка повідомила, що на ніч біля вхідної відтулини ставитиметься драбину. Потім вона допитувала, чи не холодно, чи не голодно, чи чого не бракує. Потім, не пригадую вже з яких саме причин, розповідала про себе.

Мені трудно було слухати послідовно. Лише з окремих уривочків я зв'язав найголовніше. Перед шістьма роками вона вийшла заміж. Рік пожила з чоловіком, і сталася у них болюча розлука: цісар покликав його — Євгена, здається — до війська, покликав аж на далекі Альпи. Двічі Євген залітав з бойовиськ додому, опісля писав, обіцяв скоро зовсім повернути — і зник, мов вітром замело. Хтось десь ніби чув про нього, хтось з полонених немов би й бачив та переказував, що його не пускають з концлагерів, що він збирається тікати... Та це вже давно було... Від Євгена ні вісточки... Хоч би словом перекинувся.

— Бідний... Може, і йому там гірко... Може, яка добра душа десь там і його приховає...

Голос у неї тремтів. Мабуть, плакала, намагаючись затаїти сльози. Я хотів був подати надію, заспокоїти, але вона хутко підвелася і, не сказавши більше ні слова, зникла.

Вранці, почувавши себе краще, я спробував підвестися. У тілі була неприємна млявість. Ноги труслилися. Всі болючі місця давали себе знати — особливо в'язи. Я все ж таки наблизився до прорваного сніпка і — знаєте що? — там, на подвір'ї, на тлі яркої одсонця стіни, поставивши одну ногу на призьбу, старанно ваксував чобота польський жовнір. Я так отетерів, що навіть не спробував одсунутись. Застиг на місці, заціпенів. Жовнір робив собі своє діло, а я чомусь не міг одвести очей од цієї облямованої галунами червонястої шиї та кривих бачків на скронях.

Лише згодом, почувши кінське пирхання, я схаменився, присів і в корчах переборов напад кашлю.

О, проклятий кашель, як він тоді знущався! Я тихенько почав розколупувати сніпок в іншому місці, щоб зробити вузьку, непомітну дірочку. Зробив. Причистився. Припадаю до неї оком, а в цей час жовнір повертається і дивиться просто на мене. Десь тенькнула обірвана струна — серце мое зупинилось. Хвилинка, як вічність. Жовнір злегка потягнувся, примружився.

А далі? Далі махнув щіткою і, виблискуючи жовтими шкіряними леями, пішов до хати.

Звичайно, він не міг мене побачити. Він випадково

глянув на шіпку, глянув на сонце, що випливало з того боку.

Ах, дурне серце! Це був підстаршина. Кіннотчик. Приємний візит, що й казати! Хоч він, видно, завзятий фертик, але, відома річ, у бистрому поході чорта з два пофертикуеш. Значить, мій несподіваний сусіда має лишитися тут довший час. Оце так!..

Сили мої ще надто ненадійні, та й взагалі тепер трудно умкнути навіть уночі. Він же, мабуть, не один. І справді не один, бо коли я подивився через горішне віконце на село, там на вулицях, на подвір'ях, нагородах було рясно сіро-блакитної жвавої комашні.

Оце так!.. Що ж хазяйни? То-то хвилюються, то-то запобігають. Та що вони можуть зробити? Вони залежать од випадку так само, як і я. Ситуація різко змінилася, і тепер, попри все найкраще їхнє відношення, мені трудно чимсь допомогти.

Я нашвидку обмірковував становище. Якби мене, прикладом, застукали в хаті чи на подвір'ї, то можна було б назватися Яськом Мідухою.

Якби не хвороба, то, звичайно, краще, ніж сидіти отут бо-зна скільки, краще, кажу, було б крадькома спуститися додолу і в своєму універсальному вбранні затертися серед люду. Утопія!.. Ніяк не можна. Круть-верть, а лишається тільки горище. І якщо трапиться зустріч, якщо вже вона неминуча, доведеться говорити що завгодно, крім правди про моїх випадкових спільників: я, мовляв, сам потайки заліз сюди, і ніхто нічого не знає.

Так. Але вбрання, кухлик з водою, рядюжка, по-

душка? Ну, тут я більше не розмірковував. Я ретельно взявся до інсценізації. Ретельно — це умовність, бо, заховуючи обережність, кожний рух, кожний крок робилося тихесенько, поволеньки, переборюючи весь час пароксизми кашлю. А треба ж було, коли під ногами ходором ходило мостовиння, треба було, кажу, і подушку, і рядюжку старанно замаскувати серед мотлоху, що ним господар перегородив піддашся. Замаскував. Кухлик підсунув до самого краю стіни, щоб у критичний момент одним товчком непомітно штовхнути його поза стіни, в бур'ян. Одіж? А як же одіж?..

І тоді я раптом подумав: ну, якому дурневі забাগнеться лізти на горище, коли я сам себе не викрию? Чого? Чого, спитати б? Ну, правда ж?.. Ви посміхаєтесь? Я тоді теж посміхнувся, вилаяв себе боягузом, йолопом, іще чимсь, однак декорацію не порушив. Неясна, позасвідома упевненість підбадьорила мене. Я вмовстився на голій черені і всю енергію віддав на змагання з кашлем.

Протягом дня я кілька разів зазираю у моє примітивне віконце. Військо крутилося безупинно. Літали верхівці. Гомоніло село. Вибухала безладна й монотонна пісня, що так само безладно й загадково обривалася. Іржали коні. Якось різко дзвеніли відра — і все це покривалося перекотною луною балки. Двічі трапились постріли, звичайні за таких обставин.

Щось так перед полуднем на розгоні двох вулиць з'явилася батарея. Видко, цілий полк робив перехід. Тільки чому він повним складом угнався в село?

Так буває, коли тікають або надто поспішають на фронт. Поспішають! Прекрасно: поперше, ми скоро з ним розпрощаємось, подруге, наші справи на фронті розгортаються. Чудесно! Лежачи на горищі, я в той же час буду наближатися до своїх. Знаменито!

І з височини моєї засади я майже з погордою, з якимся хлопчачим задьорним почуттям споглядав розташованого ворога.

Мій хазяїн... але вибачте, я його вперше побачив і мушу тут зробити коротенький описовий ухил. Це була мальовнича постать. Високий, худорлявий, у довгій, до самих колін, грубій сорочці, підперезаній шкіряним пояском, у доморобних ходаках, прив'язаних доморобними волочками. На злегка одкинутій голові буйна грива сивизни, що своїм тлом ще сильніше відтіняла коричневе обличчя. Білі кошлаті крильця брів, обвислі вуса і в зубах довга, мов навіки припаяна, фаяра*. Додайте до цієї величної постави повільні рухи й сучкувату накарбовану палицю, додайте глибокий, багатоглибкий погляд, і на вас мимоволі повіє Татрами, суворою красою задуманих смерек, легендою про гномів-краснолюдків, про королівну з льодового замку та королів-чабанів... Цьому мальовничому дідові судилося... але ні, не буду забігати наперед. Про це далі.

Отже, мій хазяїн, не кваплячись, походжав по подвір'ю, а жовнір поштиво звертався до нього:

— Ojczye**.

* Люлька. ** Батьку.

Вони, здається, розмовляли польською мовою, і я згадав, що й досі не знаю, хто саме мої збавителі: поляки чи українці? Хоча особливого, вирішуючого значення це вже не могло мати, та все ж таки для орієнтації... Ні, думаю, сьогодні чи завтра конче довідаюсь.

Решта дня пройшла без ускладнень. Я заснув спокійно.

Вночі мене розбудив дотик руки. Настирливий дотик руки до обличчя. Зриваюсь, нервово скрикую.

— Тшшш... не можна.

Ледве-ледве сіріє горішне віконце. Світанок чи сіра ніч. Біля мене жінка.

— Відай, ся напудили*?.. Нічого, нічого... Все буде файно.

І сміється, що я страхопуд, що надаремно поховав постіль та валяюсь, як той нуждар.

А військо, мовляв, уже вирушило. Кажуть, знову буде йти військо. Тривога. Тут лишатися не можна: одні бо швидко перебіжать, а другі стоятимуть кілька днів. Що ж тоді? Без води, без догляду? Та й справді, щоб чого не трапилось. Вуйкова садиба, як видно, од постою теж не забезпечена. Краще покинути її, перебратися в надійніше місце.

І от вона хоче, щоб я перейшов до неї в хату. Хай навіть для сусідів не буде таємницею, що Ясько несподівано завітав і захворів, бідака.

Там, мовляв, я спокійно лежатиму на печі. Кому бо

* Злякалися.

заманеться чіпати хворого? Там найбезпечніше. Там я швидше видужаю. Ось вона йде додому, а згодом, поки сутінь надворі, я мушу теж прийти.

Анна говорила рішуче, незаперечно, немов підлеглому давала розпорядження. Та й заперечувати не доводилось. Я скорився.

Через деякий час я зліз на землю. Почвалав обереженько. Іти було важко. Лежачи, я не припускав, що знесилля так кріпко присмокталось до мене. Тепер це стало ясно, і про дальшу утечу покищо не могло бути й думки.

Приходжу. Влаштувався на печі. Да, ще забув: новосілля одсвяткували цигаркою. Жовніри забули цілу пачку цигарок, і я пожадливо ковтнув першу за чотири дні пахучу зтяжку. Першу й останню, бо з грудей вибухнув такий кашель, що моя господиня непримусено вихопила з рук і недокурки і знадливий пакуночок, а гостеві широким жестом вказала на його нові апартаменти.

Десь добрим ранком мені крізь сон — пам'ятаю — вчувалися уривки діалогів:

— Мамунцю... Хто?

У відповідь короткий шепіт. Потім скрипняве піччико дверей і:

— Славайсу*.

— Навіки... Так, так, захворів, бідака...

Ще хтось забігав:

— Niech będzie pochwalony...**

* Скорочене: слава Ісусові. ** Хай буде хвала богіві.

І шепталися. Найвиразніше з уст до уст перебігало слово „кузин“, і я звикав до нової ролі.

Цього ранку я почав лікуватися. Мені дали горнятко пряженого молока, на поверхні якого плавало розтоплене масло. Анна наказала випити все до краплинки, і хоч питво було дуже нудке, але я сумлінно виконав наказ.

І тоді ж, пам'ятаю, її спішно покликали до вуйка. Через поріг вкотився дзвінкий голосочок (син моєї господині) і спішно покликав.

Пішла.

А повернулась чомусь хмурою, майже не розмовляла. Гнучка, невисока, з напричуд свіжою поставою, вона заклопотано сновигала з хати на двір, з двору до хати, тарабанила начинням, лише іноді нетерпляче покрикувала на дитину. Я ж у своєму кутку зазнавав страшенної муки, бо сьогодні, як навмисне, пекли хліб, і черинь пашіла. Випите молоко теж брало на поти. Згодом це вже була мені справжня лазня. І коли, не втерпівши, я пожалівся господині, вона коротко кинула :

— Ото й файно.

Метод лікування, по правді, трошки жорстокий. Однак лікарева невідступність та скупість на слова примушувала й пацієнта до мовчазного терпіння. Що ж робити?.. Анна до певної міри мала рацію, коли не запропонувала мені злізти додолу. Долі я відразу ж навертався б на очі, а тут можна було й приховати себе запонкою, що висіла на мотузочці, перетягнутій од комина до стіни. Хоч і знав дехто про появу Яська

Мідухи, та воно краще, коли Ясько не нагадуватиме за себе. Це мало певне психологічне значення.

По обіді, вставши од столу, Анна вклонилася образам. Рука хутенько перебігла по грудях, кладучи хреста. Я не встиг помітити, в який саме спосіб вона хрестилася, але тому, що вона зверталася до дитини переважно польською мовою, я остаточно упевнився, що вона полька. Потім вона забрала дитину й пішла з хати, заклавши сінешні двері на клямку. Я лишився повновладним господарем.

Ну, тепер, думаю, годі терзати себе в неймовірній задусі. Попробував злізти на лежанку, освіжитися. Важко. Тоді стягую одіж. Розкидаюсь на черені, мов на пляжі. Духота в'ялить думки. Лежу скибою. Дрімаю...

Нараз вчувається мені під дверима якась підозріла шамотня. Хтось нерішуче дзенькає клямкою, хтось чужий помаленьку добирається до хати. Злодій? Хто ж би інший наважився, коли хату зачинено? Хазяї, може, десь на городі чи в сусідів, а тим часом... Ясно—злодій. І, забувши про слабість, забувши про свій Адамів вигляд, я зриваюсь, готовий ось-ось схопити в обійми випадкового гостя. Які вже то були б обійми—не важно. Важно зненацька приголомшити. Да... Двері рипають.

— Єзус-Марія!— перелякано одмахується, точиться на одвірок—знаєте хто?—наш добрий знайомий, наш мальовничий дідусь.

Пауза—і ми обидва засміялись. Поспішно одягаючись, я пояснюю, чому саме прибрав такого ви-

гляду та пози, він же запевняє, що я йому видавався сатаною.

— А де Анна?— питає.

— Не знаю.

— Чи не у нас, бува?.. Так, так...

Виявилось, що він зараз не з дому, а по дорозі додому. Він потоптався, обійшов очима всі кутки і несподівано зупинив очі на мені. Многозначно, допитливо.

Я жду, що він щось скаже, але дід спід своїх навислих кущиків мовчазно пронизує, свердлить, мов гострим жалом. Аж ніяково.

— Що ви?— питаю його нарешті, сам силкуючись бути спокійним.

— Нічого ...— каже, — нічого ...

Похитав головою й пішов.

Що це мало значити? Почасти я догадувався, почасті губився, вражений загадковою поведінкою. Єдине, незаперечне — це ознака якогось ускладнення. Хто зна... А втім — ну його к бісу! Швидше б видужати та драпанути далі.

Як бачите, я хотів одмахнутись. Та нелегко. В мені знову прокинулась підозрілість, і дідів погляд не виходив з пам'яті, інтригував, хвилював.

Коли з'явилась Анна, то ще з сіней бризнула сміхом. Вона встигла довідатись про мою пригоду і, сміючись, кілька разів перепитувала за подробиці. Цей випадок ніби розвіяв приховане незрозуміле напруження, що виникло між нами зранку. Ми розбалакалились. І все ж таки з виразу обличчя, з рухів, з інтонацій я

постеріг, що Анна принесла з собою щось недобре. Поступовно підготувавши розмову, я спитав, що чувати.

— Война близько... Ой, війна близько.

На селі, за її словами, казаном кипить. Люди дуже занепокоєні. Є чутка, що ворог насувається безупинно. Ніякими силами його не стримати. Кажуть, що скоро буде тут. Москалі! Оті самі, що вже раз приходили! Та якби лише вони. А то з ними ще страшніші, ще неймовірніші, досі незнані. Більшовики!..

— Święta Mario!

Що я переживав у ці хвилини—зайве говорити. Переляк та упередження жінки, що від неї я надто залежав, примусили покищо глибоко заховати в собі щирість і напнути маску. Я співчував їй. Так, так, співчував.

Я обережненько пробував заспокоїти.

— Не бійтеся,—кажу,—все це дурниці, паніка...

Темпрога mutantur*—ми почали мінятися ролями. Погано тільки, що роль моя була трохи фальшива. А в жінок серце чуле.

Вона скорботно глянула довкола.

— Коби ж то так ся минуло... І доки воно буде? День за днем, рік за роком... А де життя? Я вас питаю, де життя? І коли воно прийде, те життя? Коли?..

Очі спажнули викликом. Ясно: це була втома за шість років тривоги, це була реакція, це була жадоба примітивного, але здорового щастя. Вона по-своєму

* Часи міняються.

мислила життя. Вона, мабуть, боялася, що літа пропадуть марно, і, мабуть, кожний день провозжала з болем. Сердешна Анна! Але як було її заспокоїти? Вона ніби слухала мене, ніби й не слухала. Вона ховала ще якісь думки. Вона розгадливо ступала по хаті. Бралася до поранки, і все падало з її рук. Не могла вона заспокоїтись.

І от, кинувши роботу, Анна підходить до печі, спирається на примурок, тихо питає:

— А скажіть, хто ви?

Ага! Тут мені багато відкрилось. За одну мить промайнуло в свідомості: і польська шинель, і „руснацька мова“, і спогад про Євгена. Так, так! І ранішня мовчазність, і дідів погляд — все зрозуміло.

— Хто я? Хіба ви не знаєте? Ясь Мідуха.

Вона посміхнулась, однак, не міняючи пози, не зводячи очей, настирливо повторила запитання. Що я міг відповісти? Сказати правду — накликати надто серйозну загрозу. Брехати? Що ж саме брехати? Назватися карним елементом не можна, бо я вже присягався, що не душогуб. Та це було б найгірше. Назватися поляком — смішно. Галичанином — неправдоподібно. Добре, думаю собі, а за кого ж ти мене досі мала? Щось же ти думала про мене? Треба довідатись.

— А як вам здається?— звертаюсь до неї.— Хто я?

— Не знаю... Спочатку... ніби наш, русин. Потім... потім і вуйко казав, що ви петлюрчик. У нас тут забігали петлюрчики... теж наші...

Ах, прекрасна жіноча наївність, будь ти благосло-

венна на віки вічні! Карти розкрито. Можна переходити в наступ.

— А тепер?

— Що тепер?

— Спочатку, потім, а тепер? Що тепер вуйко каже?

— Тепер він не знає... і я не знаю...

— А я знаю.

— Що?

— Знаю, ви підозрюєте. Ви підозрюєте, що я більшовик. Так, так!..

Анна застерегла рукою, та я вже не дав їй сказати. Я засипав її словами. Я підбирав найрозмаїтіші аргументи, підтасовував, покликався на свій гонор, на її розсудливість. Дещо гостро висміяв, де в чому визнавав рацію, на дещо глибоко образився. І врешті признався, що я справді петлюрівець. І як вони могли сумніватися? Я—дезертир. У мене вдома дружина, дитина. Я вже три роки воюю. Я вже не можу більше. Я тікаю.

Моя господиня співчутливо зітхнула:

— Бідний...

Потім півголосом, немов сама до себе:

— От є ж такі, що тікають...

Замислилась. На мою думку, розмова її задовольнила. Увечері приходили сусіди, і вона знову говорила про кузена Яся. На ніч, як і вранці,—порція молока з маслом. Обляглися. Темно. Тихо. І раптом шепіт:

— Так ви кажете, не страшно?

— Авжеж ні... Чого ж страшно? Господи!

Хвилини через кілька питає голосно:

- А чому ви догадалися?
- Про що?
- Про більшовика?
- От тобі маєш! Це ж так ясно, зрозуміло...

На цьому замовкли. Та я вже не міг заснути. Не спала й Анна. Хоч було темно, але я знав, що вона лежить з розплющеними очима, уперто додумується, сумнівається. У жінок серце чуле!

Між нами без слів, без поглядів, інтуїтивно наростала глуха недовомність, ба навіть холодність. І це potwierдилося на ранок. Ліки подано мені незмінним порядком, та хіба конче потрібні слова? Досить маленького руху, маленького натяку. Я переконався, що між нами постала грань. Ще віддалена, не зовсім виразна, а все ж таки грань. Готуйся, брате!

Так проминуло два дні. На третій вдосвіта загуркотів грім. Спочатку я думав, що сниться. Ні, не сон. У хаті тиша, а там десь у темряві далекі перекати. Гу-р-р-р!—і через кілька хвилин коротко, м'яко: гух! Розумієте? Я сам собі не вірив. Я все ще думав—сплю. І з хворобливим напруженням ловив я ці звуки.

Невже почалося? Невже?.. Я намагався вгадати приблизну відстань, а в грудях мліло, в грудях щасливо завмирало при кожному ударі. Еге ж, в подихах смерті бувають і подихи щастя. Чи не скидався я тоді на релігійного фанатика, бо всією істотою кликав до себе блискавиці земного бога, молився, щоб його смертельні акорди швидше ударили над моєю головою. Акорди незабаром стихли. А після молитви мене

пойняла така глибока радість, так стало хороше, що я... я заснув голубим сном праведника.

Цього дня була неділя, і Анна з дитиною вибралися до костюлу. Пам'ятаю, коли двері за нею зачинились, я відчув полегшення. Мене вже зневолювала її присутність.

Тепер треба було гарненько обмірковувати становище, що набирало серйознішого характеру. Там — далекі ще непевні громи, тут — найпевніша підозрілість, прихована ворожість. Підкуплений сердечністю, спокушений дбайливістю, я досі не дуже турбувався за свою, так би мовити, політичну зарекомендованість перед особою хазяїв. Та й навіщо? Чи не все одно їм, хто я? Вони ж хотіли тільки допомогти людині.

Безперечно, якби не перехід численного війська, якби не паніка, все скінчилося б гаразд. Але добродійність — явище умовне. Добродійність боїться глибоких зворушень. А після цих нічних вістунів можна сподіватися й більшого.

Що ж тепер? Тікати? Ні, тікати не слід: поперше, сили ще сумнівні, а потім — тікати, коли кожної хвилини насувається фронт, коли потрібна максимальна обережність, коли нарешті є щілинка, де можна причаїтися й переждати, щоб дев'ятий вал перекотився через голову, тікати, кажу, було б величезним безглуздом.

Лишатися? Хм! Добре, якщо напруженість піде на спад. Та дід, видно, завзятий пронира. Навряд, щоб він залишив справу, не довівши її до кінця. Співучасть, мабуть, тепер терзає його сумління, розпалює завзяття.

Він уже посіяв гірке зернятко. Він тепер почне докопуватись глибше й глибше. Він невідступно агітуватиме Анну.

Але, чорт побери, про що зрештою може бути мова? Точно вони нічого не знають. Якщо ж сліпий патріотизм чи переляк вщерть переповнять їхні істоти, то й тоді у мене прекрасний аргумент: я — Ясько Мідуха. Про це відомо й сусідам. Не підуть же вони до гміни родича викривати. Годі! З хати ні кроку! Кінець — кінцем, навіть образливо: стільки намордуватися, стільки пережити, дійти майже до порога заповітної мети — і стоп! Через примху відсталого людини гратися своїм життям? Легковажити найгострішим моментом? Не зуміти ступити останнього кроку, щоб перейти місток? Образливо, безглуздо! З хати я не йду, хай землетрус, хай потоп! Все одно!

І от повертається Анна. Я мовчу. Вона теж мовчки ходить з кутка в куток. Не знайде собі місця. Зітхає. Хрускає пальцями. Щось є... Ой, щось є! Я роблю вигляд, що прокидаюсь зі сну, і трошки здивовано, запитливо дивлюся на неї. Зупиняється, теж запитливо дивиться на мене. Починаємо найневиннішу розмову.

Вона підходить ближче, нервово перебирає в пальцях хусточку. Сьогодні вона гладенько, скромно зачісана і в святочному вбранні. Сьогодні мінливо хмуриться, хоче бути строгою — це їй личить. Так, але які дурниці, які неймовірні дурниці плете вона сьогодні! Це вже зовсім не личить.

Ось послухайте: вона чула про більшовиків. Вона

вся під вражінням казання, що його виголосив у костьолі ксьондз - пробощ.

Тепер вона знає, що більшовики-бузувіри переслідують усіх христіан, особливо поляків, і палять костьоли.

Вона багато знає: хто вони, звідки вони, які вони...

— Які ж вони? — перепитує зацікавлено.

Здрігнулась. Оповідає:

— Великі-великі... Страшні... Одноокі... З одновруков, з однов ногов... Niech pan wóg broní*.

Я щиро засміявся.

Анна звела брови, допитливо насторожилась.

— Сміюся, — кажу, — бо таких ніколи не бачив. Воюю ж і я, а таких, їй-бо, ніколи не бачив.

— Значить, ксьондз - пробощ мовить неправду?

— Ні, він просто не знає.

— Знає, знає! Там, прецінь, не всі ж такі. Там навіть більше людського люду. А такі лише за командирів... О!..

Я, звичайно, замовчав, що мені дуже хотілося побачити самого шановного ксьондза - пробоща. Цікаво ж, як має виглядати отака людинка. У всякому разі, щось дегенеративне, жовчне, запінене злістю. Чи ж не так? І хитреньке, їдке, як і личить справжньому єзуїтові.

Стало жаль Анну, а до напутника духовного зросла така огида, що здається, коли б доля судила зустрітись... Та ви, либонь, мене розумієте?

* Хай господь - бог милує.

— Що робити? Куди ховатися? Кажуть, ніби вночі вже стріляли... — ходить моя господиня, ламає руки.

— Та нікуди не треба ховатися, — умовляю її, — нічого не треба робити...

— Агі на вас!.. То ви лишень такий зух* А вони дітей їдять, з людей живцем кров п'ють...

Ну, тут я не витримав. Зареготав на всю хату.

— Так ви не вірите? — підскакує до мене.

— Авжеж не вірю.

— Так ксьондз-пробош бреше?

— Авжеж бреше.

— Ах!..

Ах, що я наробив, що я наробив, необачний! І знав же, розумів же прекрасно всю складність обставин, стежив же за собою — і на тобі! Для неї ксьондз-пробош — *ultima ratio* **. Як можна? Як можна?..

Це вже була не Анна. Це вже було щось чуже, грізне, з очима, повними іскор.

— Пані, вибачте... — прошепотів я стурбовано.

Вона завмерла. Тільки губи істерично трусяться, готові плюнути якимся страшним, нечуваним досі словом. Пауза. І, мов той хижак, скрадається до печі, б'є рукою в стіну, кидає мені:

— Лайдак!

— Пані Анно...

— Лайдак!

Що я міг? Тільки мовчати. Так найкраще. Хай, думаю, собі перекипить. Мовчу. Обмінюємося довгим,

* Сміливець. ** Найвищий розум.

пильним поглядом. Жінка поступовно тратить енергію, обважніло зсувається, бреде, як непритомна, до ліжка. Упала на подушку і... плаче. Плаче в найсерйозніший спосіб. І сміх, і горе. Ну, що його робити? Причина ж не тільки в оцій невдалій розмові. Тут — розрядка, бурхлива розрядка всього, що останніми днями переповнило істоту. Подумати справді: у хаті ворог. Та ще ж який ворог! А втім — хто зна? Може, й не ворог? А що як ворог? Тут, дійсно, близько до відчаю. Тут... Словом — біда.

Згодом підходить вона до мене і так серйозно, твердо:

— Я знаю, ви — шпик.

— Хай бог боронить!

— Так, так! Ви більшовицький шпик. І от що: увечері забирайтесь собі куди хочете, щоб і духу тут вашого не було.

— Почекайте...

Але жадних виправдань, жадних доказів вона й слухати не хоче. Тоді пробую достукатись до її сумління. Я ж, мовляв, хворий, не годен ще йти.

— А ліпше най вас шляк ясний трафить, ніж маєте людей губити. Так вам і треба. Забирайтесь!

Я побожно кладу хреста. Не впливає. Присягаюсь на матір, на свою дитину. Не впливає. Тоді насмілюсь вжити останнього засобу: якщо мені зовсім не вірять, якщо мені однаково судилося пропадати, то краще я лишуся в хаті. Будь що буде.

— Агі! Та вас сьогодні ж до криміналу* поведуть.

— Хто?

¹ В'язниця.

— Жандари.

— Кого?

— Вас.

— Цебто Яська Мідуху?

Вона скипіла. З червоної стала наче полотно. Але стрималась.

Гра, мій друже, була досить небезпечна. Зате рішуча. Принаймні, швидше виявиться лінія поведінки. Щоправда, Анні не випадало поведінку загострювати. Вона була ініціатором всієї історії з переховуванням і мусіла почувати на собі тягар відповідальності (теж одна з причин недавніх сліз). Боячись діда, вона наваряд щоб наважилася тепер розповідати йому про такі загострення. Їй лишалося, на мою думку, одне: критися і старанно продовжувати гру. Перед сусідами гру в кузена, перед дідом — що все, мовляв, гаразд, ніяких підозрінь не може бути. Припустити інше — це припустити, що вони змовляться і вб'ють мене. Ну, звичайно, дурниця. Треба лише мобілізувати всю увагу та спритність на останню хвилину фронтових бур. Тоді всього можна сподіватись. Якщо ж обставини зрадять, і червоним не пощастить докотитися, — вижду, скільки треба, і якоїсь прекрасної ночі тихенько дам ходу. Я попросив запалити. Уявіть собі, вона спокійно, ніби нічого не трапилось, підходить до мене з цигаркою в простягнутій руці. Підходить, добродушно усміхається:

— Захотілося палити?..

— Да.

— Дуже?

— Дуже.

І перед самим моїм носом вона рве, шматує нещасну цигарку.

Так, думаю, це зрештою не погана ознака — немов би potwierдження моїх здогадів про твою, голубонько, скруту. Безвихідність тебе дратує, кортить тобі мститися. Гаразд. Терпіння, тисячу разів терпіння.

Надвечір нова неприємність — з'являється верткий чоловічок, здоровкається і каже Анні, що родича, який до неї прийшов, треба зареєструвати в гміні. Війт* наказав, щоб конче це зробити, щоб не трапилось, крий боже, якого клопоту.

— Та він хворий, бідака... Він негоден і підвестися. Куди вже там йому до гміни? Така біда мені, така біда...

Чоловічок співчував. Проте знайшов простий вихід: запропонував передати документи безпосередньо йому, обіцяючи швидко полагодити справу.

Анна погодилась, навіть подякувала за турботи.

— Тільки, — каже, — Ясько зараз спить, цілу ніч промучився, аж оце... А я без нього не знаю. Дозвольте вже завтра принести. Я сама вам принесу.

Вони ще довго говорили про війну. Почувалась розгубленість, хоча чоловічок запевняв, що нічого страшного нема, і ворогові, мовляв, уже дано рішучу одсіч.

На прощання він знову нагадав, що завтра, найпізніше післязавтра конче треба зареєструватись.

* Старшина.

— Добре, добре.

Чоловічок вийшов, а вона стрілою до мене:

— Чули?

— Чув.

— Ну, що ж тепер?

— Нічого.

— Як то нічого?

— А так, нічого. Хіба я можу показати свої документи? Я ж дезертир.

— Що ж тепер буде?

— Нічого не буде.

— Ой, боженьку, боженьку...

Тоді вона почала просити. Так чуло, так ніжно просила мене покинути хату. Наївна людина! Вона думала, що коли запахло владою та документами, я все ж таки насмілюсь безоглядно ризикувати. Я пообіцяв, що завтра піду. Анна з благанням, з мукою глянула на мене, немов їй важко було розлучатись, і сказала:

— Ні, сьогодні.

— Сьогодні не можна.

— Прошу дуже, сьогодні.

Я категорично відмовився.

Все ж таки я вигравав один день. Завтра чи так чи сяк можна ще відтягти реєстрацію до вечора, а для мене одна доба мала велике значення.

— А може, ви пішли б? Тихенько, помаленьку пішли б собі? Я вам харчів на дорогу покладу.

— Ні.

— Ой, не жартуйте зо мною! — блиснула очима.

Я посміхнувся, але згодом, коли вже стемніло, ви-

рішив перевірити власні сили. Спустився додоу, попросив шинель. Шинель я хотів тепер мати при собі на всякий випадок. Анна підозріло й здивовано стежила. Мовчала. Коли ж я взявся за клямку, підбігла й питає:

— Куди?

Вона стояла наготові, щоб захопнути за мною двері, та я не дав їй цього зробити. Біля порога я спокійно повернувся і спокійно попростував до печі. Жінка одним стрибком опинилася попереду. Вся—рух. Вся—момент. Брови зламані. Губи тремтять. І з тяжким від-
дихом крізь зуби так злісно:

— Ухх!..

Ух, як вона мене ненавиділа.

Уночі будять.

Розплющую очі, придивляюсь—на краю печі сидить Анна. В чому справа? Схвильована, чудна, щось мурмоче. Ніяк не второпаю. Аж врешті виявляється: їй приснився кошмарний сон. Не пам'ятаю вже, що саме, але, розповідаючи, вона трусилася, мов той листочок. В чому ж справа? А от в чому: вона почуває, що цей сон не дарма, вона чує серцем, що мусить статись якесь неймовірне лихо. Я спробував заспокоїти. Взяв за руку. Лагідно, тихенько говорив до неї. Тоді схилилася ближче і зовсім по-дитячому попросила:

— Ідіть собі з хати... не мучте мене...

— Я завтра піду.

— Ідіть зараз, молю вас.

— Завтра.

— А що ж я завтра скажу війтові? Боженьку! Вони ж і мене і вас до криміналу...

Проте, я був певен, що в той чи інший спосіб можна видурити у війта завтрашній день. Цей завтрашній останній день у хаті здавався мені таким дорогим, принадним, немов останній день життя. Я був упертий. Може, трохи жорстокий, але, погодьтесь, мені аж ніяк не випадало розкисати. Не примха, не дурний егоїзм, а логічна послідовність: двадцять чотири години при гарматній підготовці пахнуть найрозмаїтішими можливостями. Я просив Анну погодитись на цю, так би мовити, останню жертву і почав комбінувати різні способи для завтрашніх виправдань. Ну, хоч би замкнути мене на замок, а самій пересидіти десь у сусідів, ну, хоч би ...

— Ідіть собі... ідіть собі...

Вона заперечливо хитала головою, твердила тільки одне, незмінне: ідіть собі! Нараз замовкла. Я теж замовк. Кілька хвилин гострого напруження. Круто повертається, стогне з відчаю:

— Ідіть!

— Пані Анно...

— Зараз же йдіть!

— Пані Анно...

— Не підете? Ні? — і не встиг я опам'ятатись, як гнучке, кріпке тіло упало на мене, а залізні кігтики вп'ялися в обличчя та в шию. Збожеволіла жінка! Я ледве одірвав ці скрючені, задубілі кігті. Одірвав і щосили струснув усім її тілом.

Вона трохи не ковзнула на долівку. Вона обм'якла, похилилась на причілок, заридала... От історія! Ні, думаю коверзуй скільки хочеш, а моє буде зверху.

Поправляю постіль, вмошуюсь зручніше, вичікую... Так... На цьому, власне, й кінчилось. Незабаром вона звлізла. Не сказала більше ні слова. Лягла.

Знову гуркотіли гармати, і я задрімав аж перед світанком.

Коли це — тупіт, гомін, дзвязк. Прокидаюсь. Ранок, Запонку спущено.

— Matko, mleka! * — дзеньк - дзеньк острогами.

Отуди к лихій годині! Що ж тепер буде? Що ж Анна? Так просто — одхилити заслонку й сказати: беріть, це — шпик. І вона... вона справді підходить, одхиляє. Так, так, одхиляє і спокійно, строго каже польському:

— Бачите?.. У мене в хаті хворий, тяжко хворий. А ви здійсмаєте галас. Як можна!..

Я сторопів. В один момент провалився у задушливу безодню і відразу ж вплив на поверхню, де було ди-хати легко - легко... Як можна, як можна так безглуздо наражатися! Інсценізація вплинула. Правда, один з гостей засміявся і почав був щось на зразок: ми теж не кращі за хворих, та інші два його поспішно пере-били, домагаючись їжі. Анна поставила їм молока. Кінець заслонки так і лишився закинутим на шнурок — відвертість і неприхована заклопотаність мали ще більше переконувати несподіваних гостей.

Можливість підозрінь була паралізована, та хлопцям, видно, не до того. Вони пожадливо сьорбали з горняток, часто позираючи у вікна — там, на дворі, вчувався

* Матінко, молока!

тупіт коней. Не скажу, щоб мені було дуже страшно (ворог страшний, коли він далеко), а все ж таки... все ж таки, чому б якомусь з них не підійти до печі, не поцікавитись? Коли б Анна мовчала, ніхто б і уваги не звертав, але Анні, очевидно, треба було мене, мене помучити. Сама ж ризикувала, надто ризикувала, і в той же час... Ах, божевільна жінка!.. Дозвольте налити?

Вона розпитувала гостей за війну. Жовніри відповідали знехотя. Власне, відповідав один, той самий, що й себе вважав за хворого. Відповідав, жартами, з неприродним, бравурним смішком:

— Uciekaј, matko! Bolschewik nie саѓuje*.

Інші два похмуро одмовчувались. Сиділи недовго. Їх несподівано покликали знадвору, і, кинувши їжу, вони подалися геть. Тоді Анна нашвидку випровадила дитину до діда, замкнула двері і наблизилась до мене з переможною, в'їдливою усмішкою:

— А що, злякався?..

Я теж відповів усмішкою, додавши, що на гірший кінець не минути б лиха й господині. Та вона не хотіла мене слухати. Вона задьорно реготалася, дивилася з презирством, з викликом.

— Що, — каже, — хочеться до дружиньки? А? На подушечку? А? Бідний хлопчик! А знаєш, — каже, — я нічого не боюся. Це ти дурниці мелеш. Бігме, не боюся! Ось зараз, — каже, — піду й викрию тебе жовнірам. Мені нічого не буде, ще подякують.

* Тікай, матінко! Большевик не цілує.

А в самої стільки напруження, стільки завзяття, стільки сліпої злості й відчаю, що слово честі, вона на все була здатна.

— Ану, злізай з печі! Злізай, бо кричатиму. Злізай! Вона справді заверещала. Я мусів злізти. Ідіотське становище!

— Падай, — каже, — навколюшки!

І сама збила мене з ніг (отак, мовляв, падай).

— Ну, проси, проси...

Тут я не втерпів. Як зірвусь, як кинусь до неї! А вона руками голову закрила, присіла і так тихенько, жалібно:

— Не бий, — каже, — я ж пожартувала...

Як вам подобається? Вона пожартувала! І жартом, згинці, звиваючись, вона виповзла з хати. Тепер, звичайно, можна було всього сподіватися, але не міг же я її не пустити. Через хвилинку, скрадаючись, я теж вибрався на подвір'я і шугнув у спасенну кукурудзу.

На селі пакнуло кілька ріденьких пострілів. Потім втихло. Ніде ніяких ознак заворушення. Постріли, очевидно, були випадкові. Так просидів я до ночі. Уночі я переліз щось на п'яту чи шосту садибу, теж у город. Вибрав найкраще місце. Там під тином, у хащах дерези, влаштував барліжок, замаскував галуззям, вирішив пождати ще одну добу. Хай шановна пані-господарка викриває скільки хоче — все одно в цьому гнізді чорта з два знайдуть. Та вона, мабуть, думає, що досі вже й духу мого в селі нема. Гаразд. Хай собі втішається... Сиділося не погано. Правда, згодом почав докучати

голод, але це, порівнюючи, дурниця. Найголовніше — вже ні кашлю, ні страху за своє знесилля. Лише глухий біль в уражених місцях, та й то коли незручно повертався.

Перед світанком (недарма я так уперто не хотів іти з хати, не хотів іти з села), перед світанком десь далеченько залопотів кулемет. Ой, швидше б, швидше! Раз кулеметик — значить, зовсім близько, значить, не треба наражатися.

Я мав рацію, бо опівдні знялася раптова тріскотня. Одні сипали з урвища, другі з протилежного боку, а я був посередині і закликав рясних джмелів летіти вище. Щоправда, на найгірший випадок у мене була в перспективі запашна Валгала, де, як відомо, годуватимуть м'ясом зерімніровим і де прекрасні валькирії подаватимуть мед, що надоїли із сосків Гейдруни...

Але земні прості радощі мене вабили сильніше.

Тривала ця колотнеча хвилин двадцять-тридцять. На мою думку, ворог мав для опору прекрасну позицію, та його, видко, обійшли з флангу і примусили скоро з нею розлучитися.

А потім — пам'ятаю — хтось двічі вигукнув зарізаним голосом: „Тарасов! Тарасов!“ — і послав навздогін універсальне прислів'я. Село перейшло до наших рук. Finis.

Це було під час нашого останнього наступу, коли — пригадуєте собі? — червоні невпинно летіли на Львів, а поляки безупинно летіли на Карпати. Саме тому й сталася така швидка трансформація.

Ви, певне, догадуєтесь, що пригода моя кінчається.

Так, друзі, пригода справді кінчається. Дозвольте тільки пару ще коротеньких слів.

Отже з міркувань обережності я просидів у своєму кублі до наступного ранку і, зовсім зголоднілий, але упевнений і гордий з перемоги, пішов до... ну, звичайно, до Анни. Треба ж було подякувати та попроситися.

Одчиняю двері — на дверях дід. Ледве не стукнулись.

— А-а-а! Добридень! — кажу.

Він не відповів. Уважно, проймаюче глянув на мене, якось загадково посміхнувся.

— Куди ж ви тепер? — і пронизує, пронизує.

— Покищо до вас... — кажу, — подякувати заскочив.

А він:

— Ти, хлопе, не інакше, як украв чийсь щастя. Але не грайся з ним, ой, не грайся... — многозначно покивав пальцем і виплив з хати.

Тоді — Анна. Зустріла вона мене дуже радісно, трепетно, ніби ми давні, гарні приятелі.

— Ви большевик, бігме, большевик!

— Та ні, хіба ж я з одною рукою, з одною ногою?

Вона сміялась. Вона ні за що не хотіла пускати мене в дорогу. Поперше, сподівалась дощу. Потім — вважала за краще почекати, коли нова влада уgruntується в селі. Посилалася на різні прифронтові небезпеки, на необхідність упорядкувати себе перед подорожжю та відпочити, посилалася ще на якусь необхідність, ще на якусь небезпеку, — словом, встигнеться набідуватися. Вона мала де в чому рацію, але найголовнішого не сказала: їй хотілося тепер утримати біля себе чужу

людину хоч на день, хоч на годину. Тривога й розгубленість скрикували в її поглядах.

Я не давав остаточної відповіді. Навмисне не давав.

Анна запобігливо взялася готувати їжу. Між ділом розповідала, що вони всі, крім вуйка, ховалися в льоху й зазнали страшних хвилювань. Коли ж я спитав, чи бачила вона більшовиків, —

— Ні, інші бачили.

— Одноокі? — питаю.

Вона винувато опустила голову. Потім бере за руку хлопчика, жартуючи підводить його до мене:

— Дивись, Стасю, це — большевик. Ага!

Стась, з якого я давно мусів би живцем випити кров, стояв між нами й незрозуміло кліпав оченятами. Та щось, мабуть, по своєму зміркував, бо дуже серйозно промовив:

— Як мі пукнуло, я сі так напудив...

Славне, метке дитинча. Освоївшись, він розповідав препотішні історії, і ми з ним довго гралися. Впродовж цілого дня в хаті не замовкала гутірка. Що? Так, так, цілого дня — я відклав подорож на завтрашній ранок.

Да, ще забув: я ж ходив до гміни (не реєструватися, ні), ходив довідатись, де штаб полку чи бригади. Нікого там із своїх не застав. Довідався лише, що перед кількома годинами прилітали наші верхівці і дали наказ спокійно продовжувати роботу, що фронт посунувся верст на вісім-десять, що якийся штаб стоїть у су-сідньому містечку, в тилу, теж верст за десять-дванадцять.

Отже, як бачите, вчорашні вороги поволі ставали

друзями. Та це й не дивно: спільно пережите часто зближає, а неприємності особливо. Історію з шаленим „жартом“ обоє замовчували, так, ніби нічого не сталося. Їй було соромно, я ж не хотів починати перший. І, щоб уникнути ніяковості, говорили безперестанку, говорили про все, що тільки могло нас цікавити на той час, — найбільше, звичайно, про війну та більшовиків.

Анна уважно прислухалася до моїх слів, ніби погоджувалася, але я кілька разів спостеріг прихований опір в думках. Кілька разів ніби натяком проковзнуло щось на зразок: не вродив наш мак — побудемо поки й так. Зрештою від неї іншого й вимагати не доводилось. Це ж — перші дні, дайте оговтатись.

На ніч постелила мені долі і, коли облягались, —
— А може б ви, — каже, — ще трохи почекали з дорогою?

На мое запитання, з яких саме міркувань, вона пояснила тим же, що й вранці, додавши, що погода погана і завтра напевне буде дощ. А коли я рішуче одмовився, вона кинула задьорно, з усмішкою:

— Боїтеся, що не встигнете? Боїтеся, що вашим скоро тікати звідси?

— Ні, — відповідаю, — тікати ми не вміємо. Хіба по добрій волі...

— Невже?..

Отаке завзяте!.. Уночі вона молилася. Я почував себе неупевнено, нервувався, спав одним оком. І я чув, як гаряче шепотіли її уста:

— *Błogosławion owoc żywota twego, Jezus...**

* Слова молитви.

Вранці, нашвидку поставивши сніданок, Анна ще раз запропонувала переждати пару днів. Я заперечливо хитнув головою. Тоді взяла відра і, попросивши почекати на неї, зникла.

Минає п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять — нема. Встаю, ходжу, виглядаю, сідаю, знову встаю — нема.

Я почав втрачати терпіння. Піти, кинувши отак хату, незручно. Але чекати бозна скільки теж неможливо.

Дав я собі строку ще хвилин десять, думаю: не прийдеш — не треба. А на серці якось нудно, погано. Врешті одрізую скибку хліба, кладу в кишеню, беруся за клямку — назустріч Анна.

— А я вам з повними відрами, — каже, сміючись, і просить вибачити, що дуже забарилася. — Чекайте бо, я харчів на дорогу зав'яжу та й проведу вас трохи. Ви ж дороги не знаєте.

Дороги я справді не знав (хоч можна було розпитати на селі), але одмовитись од останніх послуг моєї господині, од її люб'язності — ви б, напевне, теж не одмовились.

Вона заклопотано бігала з хати до комори, з комори до хати, метушилася, вовгузилась над тим клуночком, немов споряджала в далекий світ. Кінець-кінцем, рушили.

Був чудесний ранок, ні одної хмаринки, ні маленького нятяку на дощ. Я зауважив Анні, що з неї невдала ворожка. Анна посміхнулась, і на цьому замовкли.

Вона здавалася спокійною, навіть суворою. Дивилася в землю, до краю заглибившись у свої думки. І тільки від часу до часу мінливо хмурилось її чоло.

Вийшли в коловоріт. Думав, тут скажемо : прощай. Ні, вона вела навропростець до тракту, вона боялася, щоб я не збочив, і попростувала зо мною далі. Знову мовчання. Напружене, важке мовчання. Чомусь ні я, ні Анна не наважувались його порушити. Оглядаюсь — забрели далеченько. Зупинився. А вона:

— Бачите отой ярк? Туди проведу — і досить.

Мусів погодитись. Очевидно, це їй було приємно. І ще з півгодини ми затято мовчали. Аж ось довгий, колінкуватий ярк. Один край (спадистий) поріс густими кущами, а той — укісний, голий, в степ. Сідаємо на краю. Розказує мені дорогу. Тепер зовсім близьенько.

— Ну, будьте щасливі, — кажу.

— Не йдіть.

— Як же так?..

— Не йдіть, чуєте? Лишайтеся жити у нас... у мене.. Я здивовано підвів голову і раптом — не знаю, як це сталося — уста в уста, кріпко, запашно. Один поцілунок, та такого вже ніколи не буде.

— Не йдіть.

Я стиснув їй руки, пішов. По кількох кроках озирнувся — стоїть нерухомо.

— Ми ще побачимось! — гукнув я, добираючи веселого тону, хоч, по правді, мене огортав легенький сум. „Все зрозуміти — все вибачити“, як кажуть французи, і мені було жаль цю збаламучену людину.

Так, мої друзі... Починаю сходити ярком. Стежечка крута, плутана. Берусь руками за кущі, і щоразу кортить зупинитись, так, наче невідомою силою затримує дотик галузок. Так... Вихоплюється передо

мною ширший, одкритий поворот. Я збавляю кроку, хочу оглянутись востанне, і саме в цей момент: ба-бах! — над вухом. Ба-бах! — удруге.

Що за чорт? Я інстинктивно припав до землі.

П'ястися назад? — безумство. Тут? — розстріляють. Швидше за пагорок! Швидше униз! І, ламаючи куці, я сліпма кинувся вниз.

Стріляли з револьвера. Хто стріляв, я й досі напевне не знаю. Навряд, щоб Анна. Принаймні, тоді мені видалось, що стрілець значно правіше. А втім, стрілець поганий, бо мета в нього була, як на долоні.

— От і... — Рубич, зупинившись на момент, хильцем допив свій куклик.

Ми, Красовський і я, теж підняли свої, але погляди наші мимоволі були прикуті до трошки зблідлого Рубичевого обличчя, і кілька хвилин ми сиділи мовчазно, не наважуючись чомусь пригубити.

Одеса - Харків, 1926

КИТАЙСЬКА НОВЕЛА

Чому так забарилася Ю?

Адже їй ще дві години тому вручено повідомлення, що екстрене засідання комітету знову почнеться об одинадцятій годині вечора.

Чому ж досі нема Ю, такої завжди точної, несхибної, енергійної, рішучої, цілком відданої справі визволення свого народу? — маленької Ю, цієї „першої жінки Китаю“, як щиросердно прозвали її товариші.

Сьогодні вночі, поки не пізно, конче треба домовитися з таємними посланцями селянського повстанчого загону „Великі ножі“, щоб на завтра виступити спільними силами.

Ю належить в цій справі негайно вирушити на провінцію.

Ю мусить знати, що кожна хвилина дорога.

Справа надзвичайно важлива. Настрій неймовірно напружений. Становище, — якого досі ще ніхто не зазнавав.

Треба зберегти всю силу революційної волі, додержати якнайбільшої дисципліни й виявити якнайбільше холодної мудрості й мужності — поки не пізно, поки ніч.

Через кілька годин задніє, і тоді Фей - хань розгорне — за всіма відомостями рішучий наступ. Командувач місцевої армії, ще вчорашній член комітету, а сьогодні найстрашніший ворог, ганебний зрадник Фей - хань, що, несподівано одколовшись, своїми численними загонами посів передмістя та низку найближчих сіл, — ворог цей конче розпочне чинність за старанною допомогою „заморських чортів“ *.

Хоч і покликано йому на опір революційну армію сусідньої округи, та ворог, мабуть, переможе, бо спантеличене населення, серед якого він встиг набути певного довір'я й прихильності, не ставатиме йому на перешкоді.

І вся нечувано важка робота комітету, всі пильні готування, всі надлюдські зусилля, всі жагучі стремління й прекрасні надії — все загине тут надовший час.

Де ж поділася Ю? На неї припадає одне з невідкладних серйозних доручень у справі „Великих ножів“, що його найкраще виконати жінці.

Чи не знає Ші - ян - лі, найближчий її товариш, що сталося з нею?

* Так називають китайці чужоземців - концесіонерів.

Ні, здивований, сум'ятний студент Ші-ян-лі нічого не знає.

Може, нагально захворіла Ю? Але тоді вона повідомила б. Може, дорогою з нею трапилось лихо, якийсь напад, чи що? Алеж квартал, де вона мешкає, і ті вулиці, що ними вона мала йти, перебувають в руках революційного війська. Може, коли повстала безпосередня загроза, Ю, маленька жінка, завагалась, як та легендарна милосердна Куан-Йін перед пашекою чорного дракона?

Алеж досі, ніхто досі не знав Ю за слабку, нерішучу, несміливу. То, може... довго прикидаючись відданою, вона теж їх зрадила? Так, так!.. Між нею та Фей-ханем, здається, завжди були гарні взаємини.

О, ні! Ші-ян-лі рішуче заперечує.

Здивований, уже занепокоєний Ші-ян-лі застерігає од поспішних помилкових висновків і просить більше довір'я до своїх товаришів: Ші-ян-лі стільки певний в чесності Ю, що готовий на доказ життям накласти.

Так, але час іде, час не жде, а Ю нема.

— Хао *, — сказав трохи зашарілий Ші-ян-лі, що й на собі особисто почав уже відчувати підозрілість товаришів, сказав і хляснув долонею по столу, немов цим хотів припинити всякі сумніви й зайві розмови. — Дозвольте мені одлучитись не більше, як на півгодини. Я сам побіжу до старого Чен-тана, її батька, Я все виясню, я знайду. Півгодини!

* Гаразд.

Товариші завагались, хоча всіма силами приховували це вагання.

Чи не краще було б піти комусь іншому з рядових, але кметливих членів? Час бо й так дорогий. Та й невідомо ще, чим скінчиться розшук. І взагалі це виходить якась дитяча гра, якась легковажна обурлива комедійка, зовсім не гідна революціонера. Що? Ші-ян-лі знову заперечує? Ші-ян-лі доводить, що Ю надзвичайно глибоко, гостро сприйняла цю зраду і в своєму обуренні доходить навіть крайніх хворобливих думок? Ші-ян-лі настоює? Він краще, ніж хто інший, знає цю жінку і швидше, ніж хтобудь, може знайти її? Він, певне, щось починає розуміти, починає догадуватись? Ну, гаразд. Хай він сам побіжить — тоді принаймні, все стане ясніше.

— Тільки ж пам'ятай: півгодини — не більше.

Він поспішав.

Над містом, над околицею, над країною Голубих гір і Жовтої ріки стояла тьмяна бархатиста ніч.

В місті, по заулках, серед причайної настороженої сутіні, сновигали шовкові шурхоти, бродили передгрозові сполохи.

Десь неподалець журливо бринів худзин* — в затишному куточку збавляли час безсонні солдати.

Десь тривожно заверещали віслюки, і з протилежної вулиці терпко, безстрашно дзенькнув метал.

* Китайська скрипка.

У всьому відчувалось, що місто озброєне.

Він поспішав, схвильований, мимохідь прислухаючись до згущених звуків ночі, а п'ятьма, що залягала по закутках, здавалась йому такою ж змовно-напруженою, як і він сам, як і його товариші, як і все, що почалося три дні тому і посіяло стільки підозрілості.

О, ця хвороблива підозрілість, що допіру так кольнула і його особисто! Але хай навіть так, — він доведе всім. Він переконає. Хоча між Фей-ханем і Ю справді були гарні взаємини, хоча про їхню близькість іноді вже говорилося жартівливими товариськими натяками, хоча ця близькість і боляче вражала самого Ші-ян-лі, що любив маленьку Ю, — але він не припускав найменшого сумніву щодо чесності й відданості Ю. Він був певен за неї, як за себе. Єдине, що він міг би знехотя в думках покласти, — це якесь несподіване нещастя з нею.

Він поспішав.

На широкому, відкритому звороті спадистої вулиці, ген-ген в далині на річці вихопились разки дрібненьких вогників — ліхтарики човнів, цього постійного житла постійних веслярів. Трохи ліворуч, на пагоркові, як примхливе віяло, здіймався в небо відсвіт електрики з невеличкого й ненавидного селтменту*.

Це ж там, тиль-тиль лівіше, наче під крилом надійного хижака, стояли в передмісті загони Фей-ханя, загони злочинця, що не тільки зрадив, але й сіяв рясні

* Квартал чужоземців - концесіонерів.

сумніви серед люду і всіляко запобігав собі в нього дальшої прихильності.

Серце й свідомість Ші-ян-лі поймав напад гніву.

З усім, притаманним його молодості, надпоривним завзяттям він у думках вигукнув прокльон і на ходу погрозово звів кулак.

— Так ганебно зрадити! Так підло запродатись! Ще й кидати тінь на таких бездоганих, як маленька Ю! Так хитро вдавати вірного й легко міняти маску! Так обурливо зневажити долю свого народу, своїх затурканих, нещасних земляків, щоб заробити право свавільного ду-дзюна...*

(Над країною Голубих гір бархатиста ніч. Над великою тисячолітньою країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. По ланах гаоляну, по здимлених узгір'ях, по міських заулках, по різних ущелинах, — причайний, сумішний шурхіт, і журливий худзин, і жагучі прокльони).

В голові юнака знову заюрмились хвилюючі думки, що рясно збуджувались ции днями. В уяві перебігли метушливі постаті товаришів, і особливо яскраво побачив він строге обличчя Ю.

Він згадав уривки останніх розмов з нею. Він ніби почув її голос.

(Чи ж не їхніх прапрадідів, нащадків древніх акадів, після довгої чвари, повстань, убивств прибрав до суворих рук і кріпко загнуздав імпера-

* Губернатор.

торський конюх Фей-цзи, що сам став імператором?

— Чи ж не з поту їхніх предків жиласть пересичена, розпусна династія ворохобника Ченя?

— І коли, мов оскаженілі, в якомусь сласному-звірчому захваті полювали один на одного монахи й полководці, імператорські євнухи й самі імператори, — за що смертельно змагались вони, як не за право на численні жилаві руки, на дармову працю споконвічних кулі?*

— І коли була нагода знищити хапугу Ван-мана, щоб знову встановити давній суспільний поділ всіх добр, — хіба спромоглися кулі? Хіба й тоді не виникли розбрати, не з'явився повсякчасний Фей-хань, десятки запроданців Фей-ханів?)

Юнак поспішав.

Юнак шепотів: —

— Так ганебно зрадити, так підло запродатись, ще й кидати плями на таких, як несхибна Ю! Так байдуже ставитись до свого народу, так брутально штовхнути чоботом!

(Не вперше, не вперше. Хіба не прийшов колись з півночі страшний та сміливий Боянь, і не стали всі вони бранцями моголів? Хіба, потавровані образливим прозвищем дикунів „мань“, дріб'язково й безглуздо бунтуючи, не вклонились вони потім новому манчжурському владареві? І коли споміж інших визвольників знявся одваж-

* Робітників.

ний „Білий лотос“, хіба не зчинились запеклі розбрати між усіма таємними ватажками і не з'явилися неминучі повсякчасні зрадники Фей-хані?)

Юнак поспішав. І поспішно, надпоривно в'юнилася думка:

— Проклятий Фей-хань! Що йому до вищих інтересів? Що йому до крові тих п'яти незабутніх, невинних, які впали цими днями від руки „заморських чортів“? Що йому до чужинних зазіхань і дедалі частіших, згубних пасток вигадливого „чорта“?

(Так плавко, граціозно колись наблизились заморські фрегати до перлистих берегів і хазяйновито спустили вітрила під голубим фарфором китайського неба. А добродушні смаглюни гостинно розступились перед ввічливим усміхом і благословляючою рукою хитрого єзуїта.

— так, так, це ж їм, добродушним смаглюнам, нащадкам древніх акадів, привезли заморські гості незвичайні дарунки: ніжно-привабливий опій, що дає „небесні сни наяву“ і вкорочує віку, та заповіти Христа, що за рабську покору на цьому світі обіцяють всі блага в царстві тіней. Це ж їм за факторії, концесії, за величезні природні й промислові скарби подаровано чужу, жорстоку, вимуштровану цяцьку з карабіном і новий взірць безправного права.

— але був час, і гнівно замахнувся збуджений смаглюн, і вбив місіонера, і подався береговою піратською ватагою, і зухвало розвантажив лінтін-

ське судно. Скільки лиха, крові й сліз зазнав він за це! Яким добром він мусів поплатитись! Та знову замахнувся і знов убив. Раз-у-раз платив високою ціною і раз-у-раз, скривджений, бунтівливий, роз'єднаний, зраджений, підводив мстиву руку.

— і хіба так нікчемно завершилося б діло тайпінгів, хіба так безславно скінчилося б славне І-хе-цю-ань*, якби на той час не виникли непомітні, але численні запродавці Фей-хані?)

— Проклятий Фей-хань! Що йому до тих п'яти незабутніх, неповинних, що впали цими днями від руки „заморських чортів“? Він поповнить кишені липкими від крові банкнотами і купить ще одну армію. Вчорашній „революціонер“ з ласки чужинців посяде місце ду-дзюна, а затуркані, спантеличені, розбратні смаглюни ще й віритимуть, що правда й чесність на його боці.

(Над країною Конфуція, Лао-цзе, Сун-ят-Сена тривожна тьмяність. В країні Голубих гір і Жовтої ріки нескінченний шарварок безладдя, чвар, запродавства й неволі...

„Чи є де на світі подібна країна?“ — це часто повторює Ю.

— багатомовні, багатobarвні, багатоспритні тебе обплутали й розмежували на власну волю, а ти, бунтівлива, різностайна, так жалюгідно борсаєшся в руках чужих і „своїх“ ду-дзюнів.

* Повстання боксерів — видатний революційний рух в кінці XIX віку.

„Чи є де на світі подібна країна?“

— чи не твої робітники й власники ще досі перебувають в одних партіях, а твої спілкові оборонці й спілкові представники ще й досі стрижуть купони та заправляють всіляким прибутком?

— чи не твоїх своєрідних солдатів можна переманити зайвим тунзером*, і твої наймані солдати іноді й не підуть у бій, якщо настала година чіфаню** або сну, або неприємного дощовіння?

— і, щоб перемогти одного з твоїх запроданців, треба ось зараз уперто торгуватися з грошолюбними „Великими ножами“ й купувати, поки не купив Фейхань, збурену силу цих напівхунхузів.

О, віковічна, отруйна пошесть зради й розбрату!

— А втім, хай навіть так. Хай покищо ганьба й неволя. Не всі й не скрізь Фей-хані. Є молоді, переконані, чесні, мужні! Їх не спокусили сьогодні, їм не перешкодить завтра чіфань.

Ші-ян-лі, завзятий хлопець, з поривчастою думкою, з племенистим серцем, поспішав.

Це відбувалося в хаті старого Чен-тана, батька Ю.

Двоє сиділо на низеньких стільчиках, двоє просто на долівці, на овальних рогожках. Двоє були солдати з армії сусідньої округи, що її покликав на допомогу комітет, а ті — звичайні собі кулі.

* Дрібна монета. ** Обід.

Розмовляли.

Від часу до часу хтобуть із них, сторожко прислухаючись, оглядався на паперові вікна фанзи або повертав голову в бік прозорої бамбукової стінки, де була друга комірчина й другий вихід.

Тоді по вилкастих обличчях перестрибували й на момент завмирили тіні од ліхтарика, що висів обіч, чомусь такий сиротинно-задуманий, як те деревце над урвищем.

Сівши кружка, розмовляючи стриманими, притишеними голосами, вони скидалися на підозрілих змовців. Іноді, схвилювавшись, вони забували за стриманість і починали сповняти фанзу сміливішим гомоном. Але сутулий Чен-тан ніби вибачливо й застережливо підносив д'горі свою коричнево-костисту руку, вони згадували, що в сусідній, за бамбуковою стінкою, комірчині лежить єдине дороге Чен-танове дівча, яке зовсім одбилося од хати, яке через ці події геть стомилося й недавно заскочило трохи перепочити, за яке вони й самі дещо вже чували і яке не слід турбувати — може, засне краплинку.

— Так, так... Отже ти був при цьому?

— Я був, я бачив на власні очі, — злегка похитувався другий, теж пригорблений кулі і на хвилинку, щоб яскравіше поновити в пам'яті цю страшну картину, примружив укісні очі. — Я бачив. Я — рикша. Я возив туди вайк-вота*, бо туди їх чимало їздило... А наших теж було чимало. Вайк-воти просто за-

* Чужоземця.

иняли чередою всіх, хто нагодився, і погнали. Щоб дивились, щоб — зась.

Вони розмовляли про ту саму подію, що трапилась кілька день тому і зняла на ноги всю округу. Такого сильного заворушення не виникло б, якби рішуче не взявся до справи місцевий комітет.

Бо хіба кулі не зазнавав гіршого і терпеливо мовчав?

Хіба не бачив страшнішого і проходив, як сліпий, покійно схиливши голову?

Але тепер, підштовхнутий, він замислився, занепокоївся. Як же ж так? Чужоземний солдат гвалтував дочку човняра. Їй на порятунок підскочило кілька відважних друзів. Але солдат пачав стріляти і вбив човняра. Тоді вбили солдата. За це другого ж дня вайк-воти привселюдно розстріляли п'ять човнярів. Та як же ж так?

— Коли одним ударом одрубують голову, і голова котиться, і голови нема — це інша річ. Але я бачив... егеж, я покинув свій візок і не хотів уже везти вайк-вота... я лишився д'останку і бачив, як попадали вони, як їх одразу ж схопили, відтягли осторонь, поскидали докупи і тут же сяк-так, нашвидку, присипали землею... і тоді я бачив... тоді я...

Співбесідники тоді — хто поволеньки одвернув голову, хто немов би сум'ятно пустив очі д'низу. Вони вже чули, що потім... вони вже знали, як потім...

Один тільки молодший солдат, випнувши уперте підборіддя і звівши брови, пильним поглядом прикипів до уст оповідача.

Але пригорблений кулі замовк. Настала ніякова, напружена тиша.

— Кляті ян-гуй-цзи!* — стрепенувся солдат.

— О, ші**, — зітхнув старий Чен-тан, — такого на своєму віці я ще не пригадую... Такого ще не було. Такого... (він розвів руками і, розгадливо дивлячись у землю, весь схилився на один бік). Кажуть, колись, в давні часи, як правили ще люті, жорстокі імператори, кажуть, був звичай вкупі з померлим паном живцем закопувати його найближчих друзів, жінок та слуг. І от одного разу, кажуть, бачили впродовж кількох днів, як ворухиться земля од корчів тих нещасних... і ніби чули їхній стогін. Брат того померлого, що сам став імператором, не міг ні їсти, ні спати і дав наказ замість живих людей закопувати маленькі глиняні опудальця. Їх ще й досі закопують. Так то ж, подумайте, були давні, дикі часи, а не Велика Китайська Республіка! То ж були грубі, жорстокі імператори, а не вчені вишукані вайк-воти!..

— Вчені на злочин, на поглум! — гнівно підхопив другий кулі, — не я один свідок. Багато свідків, що на їхніх очах ворухилася земля над розстріляними човнярами. І нікому не дозволено було підійти, нікому не дозволено було добити.

— Ян-гуй-цзи! — знову скипів молодий солдат.

Чен-тан м'яко й запобігливо підвів руку. Стишив.

Солдат озирнувся на вікна — чи спокійно в місті? Другий повів ухом на бамбукову стінку — чи спокійно в місті?

* Заморські чорти. ** Так.

Спокійно. Тільки в сусідній кімнатці заворушилась і важко по-жіночому зітхнула людина.

— А що ж тепер із сім'ями... тих? — спитав старший у формі, високий, похмурий.

— Їм, здається, зібрали пожертву, — мовив кулі.

— Ха-ха! Пожертву! — насмішкувато не вгавав молодший. — А далі?

— Далі? Далі, сам знаєш — може, їхня спілка щось... Одні с'як-так перебідкаються, а дехто, мабуть, піде на пристань тягати гуртом платформи.

— Оті стопудові платформи? Ще б пак! Це хазяїнам обходиться далеко дешевше, ніж бензин.

— І хазяїни за це знову подякують!

— О, будьте певні, подякують!

— Та доки ж?

— Тому й воюємо! Тому й прийшли! І якби не ваш... ну, як його... зрадливий генерал ваш...

— Фей-хань?

— Так, так. О, тоді, прилучивши його солдатів, ми поквиталися б!.. Ми тоді б...

— Стривай, стривай, — перебив високий солдат, — стривай, чудачино. У білих самолёти, самоходи, а щодо самого генерала... Фей-ханя цього...

— Може, гроші? — нетерпляче й ущипливо кинув молодший.

— Та ні, гроші й у нас не погані. А в генерала ніби... генерал цей ніби не така вже й лиха людина. Кажуть, що він чесний і він революціонер. Стривай, стривай, не перебаранчай... Він нічим себе не зганьбив... він ніби якраз сам стоїть за бідних.

— За бідних?

— Егеж. І одвів своє військо, щоб даром крові не проливати.

— Хто ж це каже?

— Ну, от... я так чув од тутешніх. Народ, здається, не проти нього... — трохи знітився високий і запитливо повів рукою на кулі.

Старий Чен-тан схилився в один бік, легенько й болісно посміхнувся:

— Я — робітник. Я з генералами нічого не маю до діла. Але я скажу: хто не хоче заступитись за скривдженого — тому ганьба.

— Не хоче, щоб не було ще більше скривджених, — підхопив високий солдат. — І це не ганьба. І не в цьому ганьба. Ганьба... ну, ми ж знаємо, що таке ганьба. Якби він був зганьблений, його солдати не пішли б за ним навіть за більшу ціну.

Молодший витріщив очі, одхитнувся, і, схвилюваний, обурений, вже намірився був сказати щось різке.

Та його випередив другий кулі:

— Правда, я не чув, щоб генерал власноручно когось заподівав лихо. Ні. Проте я чув, є солдати, що потай переходять од нього до наших...

— А я знаю, — поспішив високий солдат, — є такі наші, багато наших, що вже перекидаються до нього. Авжеж! Заподівав він кому лихо? — не заподівав. Зганьблений? — не зганьблений. Платить? — платить. Революціонер? — революціонер. Не можна за п'ять трупів класти сотні чи тисячі трупів? — звичайно, не можна.

От вам! І якщо справді буде бій—хто зна, куди ще повернуть вогонь і ті, його, і ці, наші, солдати.

— Ти дурень! Ти боягуз! Ти падлюка!—не втерпів, скочив з місця молодий.

Ліхтарик злякано захитався. Застрибали тіні. Сумішно чвакнули кроки. Знявся цілий вихор нестримного шурхоту й голосів.

І весь цей шум годі було одразу спинити, розвіяти. І за всім цим шумом та хвилюванням не помітили вони, як у сусідній кімнатці до бамбукової стінки наблизився невеличкий жіночий силует, як звів хрестом руки, немов ось-ось готовий був розгорнути погойдливе паліччя і ввійти, як скорботно заламав він руки, похитався і нагло зник.

Вони не помітили.

— Ти падлюка! Ти пеньок!—не втихав розгніваний молодий солдат.

— А ти безлобе осля!—відповідав другий.— От ми ще побачимо, чия буде правда... та чия правда!

Сутулий Чен-тан довго, незграбно, мов іржавими підоймами, розводив гачкуватими, коричнево-костистими руками—сіпав, гладив, похлопував, садовив, заспокоював.

Заспокоїти було не легко!

Надто грубо, недоумкувато ставив справу один, і надто вражався другий замість переконувати повагом. Їм бракувало тих безпосередніх доказів, що в їхніх умовах мусять конче збігатися на вчинках особи і можуть одні лише переконувати традиційну забобоність,

Та й самих кулі пойняла чутобна підозрілість — хто ж із них був певен, що завтра не трапиться нової зради, нового запроданства й не поведуть їх до суворого переможця за їхнє лихослів'я?

З цього часу розмова точилася переважно між солдатами. Розмовляли вони довго й ніби зовсім забули, що за вікнами бреде, проходить ніч, а на ранок треба бути бадьорими. Розмовляли, намагаючись переконати одне одного, збиваючись інколи на дрібніші думки, згадуючи на доказ різні випадки з власного й чужого досвіду.

А кулі, зацікавлені їхнім змаганням, насторожено слухали і лише від часу до часу вставляли те чи інше слово.

— Ти ж мусиш нарешті зрозуміти цю нашу боротьбу за визволення, — хоч завзято, але вже тихше й немов по-дружньому настоював молодший, — ти ж, справді, не дупляк якийсь, а жива...

Попід фанзою загупотіли поспішні кроки.

Співбесідники не встигли озирнутися на вікна, як шаснула привхідна запона, і в хаті з'явився задиханий, трохи зблідлий студент. За давнім звичаєм, він почитиво й низько вклонився.

Старий Чен-тан, одразу пізнавши й зрозумівши його, без єдиного слова підвівся і зазирнув до другої комірчини.

Коли ж старий повернувся, обличчя його було побаблене зморшками болісного здивовання, — здається, аж затремтіла спідня синява губа.

— Нема? — бентежно скинув оком студент.

Чен-тан винувато й вибачливо хитнув головою.

— Значить, нема? — з натиском, тривожно перепитав студент, і Чен-тан зрозумів, що за ним треба вийти на вулицю.

Там, у притінку, зривним шепотом, що в ньому відчувались і мимовільний страх і неясне благання, розповів він гостеві, як приблизно годину тому забігла його донька перепочити і як несподівано для нього ж зникла невідомо коли, невідомо куди.

— Чен-тан... невже вона?.. невже я?.. — не скінчив Ші-ян-лі, рвучно махнув рукою.

— Хто йде?

За містом, в далині, у світанковій імлі повклякали чудні істоти, здіймаючи руки д'горі, як то написано в книгах древніх наївних даосів, — повклякали пасма шпильстих гір у німому чеканні, коли на обрії спливе сонце.

А по заулках, по закутках — передгрозові сполохи.

— Хто йде?

Треба бути сторожким, треба бути уважним: передмістя належить одним, а місто — другим. І день сьогодні не здійсмається турботною ластівкою, день скрадається морочно-повільно, м'яколапо, мов хижак із гір.

— Хто?

Дзенькнув десь неупевнено, запитливо мідяний полумисок — заклик пересувної кухоньки. Але сьогодні, мабуть, не продається стільки пиріжків, як учора. Сьогодні трудніше потрапляти з міста до передмістя.

Проте, кому конче треба, той перехопиться, — чи бистрою тінню, чи щедрим гостем, чи сміливим роблено байдужим мешканцем...

Вартовий позіхнув востаннє й широко розплющив важкі очі.

Уже шпилі серпанились легеньким лілово-голубим мереживцем, і в передмісті чіткіше виступали угинисті контури буддійської кумирні та строгі контури бавовняної фабрики. Передмістя спідтиха крекнуло й поволі зрушилось, наче плоти на великому сплаві. З'явилися потривожені сірі зграйки муштрованих людей, потяглись, закружляли, задрібцювали...

Але ніде ще ні одного пострілу.

Фей-хань скерував одних на тимчасові кордони, а більшість стягував докупи на приміський майдан.

Фей-хань мав на думці пильно оглянути їх, ще раз перевірити, зважити, — хотів кинути при нагоді докір за невдячну службу й застерегти од вагань, хотів підбадьорити і твердо пообіцяти не лише перемогу, а й велику нагороду.

І зграї мовчазно, сквапливо стягались, ладнаючись прямокутними плямами, рівненько шикуючись перед незримим іще ватажком.

— Лі-джен!* — зойкнуло, розкраяло останню світанкову тьмяність.

Здрігнулись. Завмерли.

Він наближався віддалік, стрункий, гарний, в супроводі свого почту. Він крокував швидко, пружно, упев-

* Струнко!

нено. Він здавався таким сильним, сміливим, невідступним, наче ніколи не зустрічав перепон і ніколи не схиляв голови. Він, звичайно, знав, що не тільки військо, а й добра частина довколишнього люду вважають його за чесну й правдиву людину, яка нічим себе не зганьбила і яка зичить усім найкращої долі. Він холодно, хмурно поглядав спід застиглих брів, але на устах його леліла хтива й радісна усмішка, — він добре знав, що переможе.

І саме в цей момент десь епоміж сірих людських прямокутників впливла йому назустріч постать невеличкого солдата.

Постать одразу звернула на себе увагу, але всі сторопіли й трохи ще вагалися: вона бо йшла з порожніми, байдуже пущеними руками і мала при собі лише тесак, що висів при боці.

Коли ж почет захвилювався і випередив ватажка, коли з боку частин знялися застережливі оклики, постать зупинилась.

— Вітаю славетного старшого брата і друга! — сказав цей солдат, почитиво вклоняючись ватажкові. — Хай не дивується він на щиру приязнь і хай не боїться відважний беззбройного. Хай дозволить мені сказати кілька слів солдатам, і тоді він переконається остаточно.

Фей-хань як зупинився був із підведеною рукою, так і застиг. І все: і його недокінчений жест, і його недокінчений крок, і злегка нахилена вперед постава і раптові півсумнів-піврадість в очах, — все це і всім одразу сказало, що він дуже здивований. Всі зрозумі-

міли, що вчинок солдата така ж зухвалість, як і щось інше, важливе, про що може знати тільки Фей-хань, — отже нагальних заходів вживати не треба.

Не міняючи пози, Фей-хань одним порухом уст затримав старанну варту, і в цей коротенький момент з чиеїсь невідомої, незаперечної волі ніби приросли вони всі кожний до свого місця: укісно, кроків за п'ятнадцять від ватажка — невеличкий солдат, а далі, ще кроків за тридцять — частини.

В ту ж хвилинку, повертаючи голову до частин, невеличкий солдат високим голосом вигукнув:

— Солдати, перед вами людина звідти, з міста!

Фей-хань, аж тепер прокинувшись, здогадливо сіпнув бровою і наказав, щоб зухвальця все ж таки обшукали.

— Солдати, — тим часом продовжував той, — хто це сіє серед вас ворохобні чутки? Хто каже, що в місті платять більше?

І ватажок, такий завжди рішучий, цього разу знову став нерішучий і коротким рухом голови скасував допірішній наказ: обличчя його проясніло радісним здогадом.

— ...хто каже, що Фей-хань зрадник? Каже, що це Фей-хань хотів згвалтувати дівчину? Що це він убив п'ять човнярів? Що він не революціонер? Що він зганьблений? Що не можна служити йому, бо на руках його кров примусової смерті? Що треба негайно покинути Фей-ханя, негайно приєднатись до міста й скерувати свою зброю на самого Фей-ханя та заморських чортів? Чуєте, солдати? Той, хто це все

каже, той каже правду! Фей-хань справді заслужив на кару!..

Здригнулась земля. Блискавичним громом розпанахало повітря. На тому місці, де стояв Фей-хань, метнулась д'горі раптова суміш диму, бистрих струменів піску та якогось кольористого шматовиння...

Тільки наступної хвилини всі зрозуміли, що солдат кинув бомбу великої сили, яка розірвала ватажка, і тільки тепер помітили, що солдат чимдуж тікає майданом навкоси.

Кілька сухих, лунких, душогубних потрісків йому навздогін. Солдат вхопився рукою за плече, спіткнувся, проте біг далі.

А вже з лівого флангу відокремилась низка офіцерів і, дедалі звужуючи коло, почала оббігати втікача півколом.

— Солдати, рятуйте! — крикнув він і круто повернув убік.

Та й звідси назустріч поспіхом уже наближалась нова жива загородь.

Він опинився в пастці. Він бачив, що йому лишається кільканадцять кроків, щоб умкнути, але почував, що бракує сили. Він зрозумів, що й солдати дуже розгубилися і не можуть одразу перемогти вагань. І він знав, що ось-ось його неминуче схоплять — раз же буде страшний допит, неймовірні тортури, страждання, буде довга смерть. Тоді прибічники Фей-ханя цю подію обернуть на виняткове злочинство і саме нею остаточно спантеличать солдатів і населення.

Солдат блиснув у повітрі тесаком, якимсь неприродно скорчився, упав.

Хвилинка раптової тиші.

І хтось сказав:

— Ганьба.

Ранішній вітрець перебіг, торкнув тисячні уста і рясніше, сміливіше, одностайніше залунало звідусіль:

— Ганьба! Ганьба!

Прямокутники тріснули, мішма загойдалися, хвильно збурились.

— Ганьба!

Це сталося швидко, несподівано. І було це остаточним, вирішальним, як невблаганна смерть: ніколи нащадки акадів не ходили й не підуть під прапором, заплямованим кров'ю страшної саможертви.

Ніколи!

Вони, досі суворо-мовчазні, непорушно-суцільні, були схожі тепер на той буремний потік після щедрої зливи, що, прорвавши загати, запінено, люто шумує, реве, летить сліпма на всю свою могутню широчінь і без вагань, немилосердно трощить усе, що потрапить на його путь.

Аж тепер вони якщо й не зрозуміли всього, то без сумнівів, рішуче повірили невідомому солдатові і ніби спокотно всією нестримною численною лавою повернули до міста.

Гукаючи погрозою на адресу шматованих решток, що їх збирали тепер прибічники ватажка, бігли вони й топтали самих прибічників. І вони не зважувались зупинитись, поглянути на самогубцю-солдата.

Самі вони служили чесній смерті, а на таку жорстоку, примусову, оскаржену віками смерть навіть дивитися — злочинство.

Лише дехто, особливо зацікавлений, збочував до невеличкого натовпу, що мінливо танув і знову гуртувався.

Там, у порохняві, в іржавих патьоках нерухомим, назавжди застиглим, зім'ятим клубком лежав він — такий ще молодий солдат. Він цупко підібгав ноги, наче й досі намагався утримати своє криваво розперезане нутро, а в розтулених устах терпко срібніли два зуби, наче й досі не скінчив він останнього віддику...

Дехто одразу сіпався вбік і йшов геть. Дехто нерішуче переминався, нахилявся ближче, заглядав у помутнілі зіниці.

Хто знав, той упізнав. Це була найкраща, перша жінка Китая — маленька Ю.

Харків, 1928

ТИХИЙ ХУТІР

— Павле! Тобі ось листа з містечка передали... як
Відповіді нема.

В кімнаті темно.

— Павле! Чи спиш? — гукнула дужче.

Із кутка полохливо зірвався сухий кашель, облетів
усю кімнату й здивовано прохрипів:

— Що таке?

— На, читай.

Антоніна кинула лист і, сердито човгаючи чобітьми,
вийшла.

Щось бубоніла під ніс, але Корнієнко не розчув.
Засвітив лампу.

На стільцях біля грубки знову розвішано пелюшки.
Глянув і роздратовано бахнув стільцем.

Сказати Антоніні — знову сварка, сльози...

„Ану його к чорту!“ — заскреготав зубами і, обережно піднявши мокрі ганчірочки, обережно повісив їх на те саме місце.

Лист був зім'ятий, без штемпеля — по руках ішов — тільки на конверті хтось розігнався олівцем:

Тихий хутір. Тов. Корнієнко

А в листі теж олівцем:

„Тов. Павле! Вгадай, хто це тобі пише. Тільки не дивися зразу на підпис. Я зараз випадково в Лукашівці. Сказали мені, що ти тут. На шостому році знову приведе доля побачитися. Приїзди сьогодні. Чекаю.

Згадай Жовтень, розбитий трамвай і Зіну.

Р. С. Якщо приїхати не зможеш, то в неділю надвечір я сама буду в тебе“.

Корнієнко підвів голову і зупинився поглядом на лампі — вогонь приковував.

А думки плигнули в різні боки. Закрутилися. Знялися завірюхою.

Хотів знову перечитати, але літери розсипалися перед стомленими очима, і він тільки пошепки повторив: — Згадай Жовтень, розбитий трамвай... Зіну...

Ах, так! це ж вони удвох тоді лишилися! На бруку валялися мертві й ранені, кулі зойкали зрадливо, а Зіна, розпатлана, червона, стискувала гвинтівку й напружено клацала затвором.

Коли ворожа лава облягла майдан і треба було

тікати, це ж вона, Зіна, міцно стиснула його руку швидко поцілувала в щоку і, відштовхнувши від себе, кинула навздогін:

— Не здавайся!

З того часу він нічого не чув про неї і був певен що її, запальну, тоді ж убито.

Згадалася невеличка постать у рудому козушку, грубі риси обличчя, жучки-очі, такі швидкі й розумні...

— Ви, товаришу Павле, інтелігент, і ви не можете мене зрозуміти,— невгавуча, завзята Зіна...

Крик, нервові різкі рухи, сиві пасма диму, суперечки, товариські „мордобой“— це Зіна.

Рух — Зіна.

І бурхливе почуття, перший могутній спів душі — теж Зіна.

Корнієнко скочив, бадьоро заходив по кімнаті.

„Пате-журнал“— згадав він і засміявся. Так її прозвали товариші: вона завжди перша приносила всі новини, вона все знала.

Двері рипнули.

— Вечеряти будеш?

Корнієнко дивився розгублено, не відповідав.

— Вечеряти будеш, питаю?

Кивнув головою і, підійшовши ближче, взяв Антоніну за руки.

— Та покинь, не до грання... Он дитина плаче.

— Антоніночко, не те, почекай... Це я листа одержав... Знаєш, до мене завтра гості прийдуть... Хороші гості.

Він весело ляпнув долонями й потер руки.

— Ну?

— Так от, Антоніночко, приготуй все як слід... Розумієш?

Антоніна мовчки слухала.

— Не надовго приїдуть. Може, переночують.

— Хто ж то? Родичі, чи як?

— Не родичі, а добрі знайомі.

— Та хто?

— Одна... дівчина...

Антоніна одвісила спідню губу й скоса глянула на Корнієнка. Він помітив. Чекаючи запитань, скрутив цигарку і довго вовтузився над лампою — прикурював.

— Біжи, хліви на ніч позачиняй, — кинула згодом і зачовгала по кімнаті.

Другого дня, коли встав Корнієнко, в хаті було прибрано, і Антоніна поралася на кухні.

Важко грюкали двері — Антоніна сердита. Вона нічого більше не розпитувала, мовчки ходила і лише спід лоба кидала підозрілі погляди на чоловіка.

А Корнієнко старанно гострив бритву й висвистував улюблену серенаду Брага.

— Та не свисти! За чортами скучив?

— Молчаніє, Антоніночко, молчаніє, — притиснув пальця до уст і фальшиво розсміявся.

Коли ж двері зачинилися, досадно покрутив головою й плюнув.

Веселий настрій, що родився вранці, поволі вмирав.

Що ближче підходив час приїзду Зіни, то сильніше нервувався Корнієнко.

Особливо нервувала Антоніна. Сьогодні вона здавалася йому надто відтрутною, і росла до неї злість. Старався опанувати себе. Знав, що коли терпець увірветься і він зачепить Антоніну, буде сварка.

Тоді пропаде весь день, пропаде й зустріч гості.

Скінчиться тим, що вона його вилає. Він же затихне й скориться, як це було вже не раз.

А спомини чіплялися один за другий. Спомини кружляли метеликами і, осідаючи глибоко в душі, повзли, як щось болюче - лоскотливе.

Сьогодні Корнієнко роздвоївся: за дверима, десь там надворі, був Корнієнко - юнак, що любив бурхливе життя й переможно крутив його за чуба, а тут, у низенькій кімнаті, між грамофоном і пелюшками, — Корнієнко - обиватель, покірний і нерішучий, якого скрутило життя руками Антоніни.

Може, все, що було, — тільки „юний задор“, поза, все брехня?

І почуття до Зіни, перший могутній спів душі — теж брехня?

Корнієнко не знав. Переплуталися думки, густо посипалися спогади. Одне тільки ясно — не вистачило мужності, не зумів бути дужим.

Так, це ясно: коли бурею замело батьківське майно, коли вбили брата, ворога радісно - червоних днів — це він раптом зупинився в шаленому льоті, подумав і, путивши крила, пошкандибав назад.

А потім — пустка в душі, блукання, безпритульність, тиф...

Роздувало вітром людей по степах, і зачепився Кор-

нієнко в Тихому хуторі. Він не думав тут залишатися надовго, тільки хотів відпочити.

Хазяйка добра, хата чепурненька. В хаті віконця підсліпуваті, з надтріснутими й ловко підліпленими шибками. Штовхнеш — і підгнилі рямці роз'їхалися, а в обличчя струмком пестливий запах саду.

В Тихому хуторі життя спокійне.

Жовтень грізно проходив десь там, великими шляхами. Корнієнко чув його, чув — і не вірив.

Коли ж ясно стало, що всі шляхи зітруться, і буде Жовтень скрізь, в кожній щілині, — закралась тривога.

Тоді Корнієнко зрозумів, що він справді зайвий, що він проспав, і що останній етап його відступу — Антоніна.

Але як це все розповісти Зіні? Чи зрозуміє вона його? Чи захоче слухати?

Корнієнко нервово потирав руки, палив цигарку за цигаркою і великими кроками міряв кімнату.

— Будемо чекати з обідом, чи як?

Антоніна покривала стіл чистою скатеркою, звиклим рухом підбирала посуд, і тарілки жалібно дзенькали під її руками.

Цей дзенькіт теж дратував.

Корнієнко рішуче повернувся до неї, хотів щось сказати. Перед очима — міцна, кругленька постать, спід косинки товсті щоки, подушка тремтливих грудей.

Нове, інше, зовсім не те, що було, наче хто підмінив, наче вперше побачив цю жінку.

— Так будемо, питаю? Вже пора.

Корнієнко стиснув щелепи.

— По - че - каємо, — поволі й тихо випустив крізь зуби.

Заверещало в колисці. Антоніна ненароком штовхнула його і клубочком покотилася до ліжка.

— Люю... люю... люю... Мовчи, бо батько битиме...

Розстебнула пазуху і, годуючи дитину, попливла з нею по кімнаті.

Корнієнко трепехнувся, мов підстьобнутий. Потім схопив клаптик паперу, швидко почав писати.

— Антоніночко, я й забув, мені до Карпа треба забігти... Я швидко... Як приїдуть, то попроси вибачити і цю записку дай... Я швидко... Схопив шапку й вибіг.

Біля Карпового перелазу він розгадливо потоптався і пішов межею в степ.

Зіна й цього разу не зрадила свою пунктуальність. Щойно присмерк підповз до вікон, вона шумно розчинила двері в похмурій хаті.

Назустріч першим вплив із сутінок накритий стіл і ошкірився в гостинній посмішці рядком тарілок.

— Ого! Що це у вас, христини чи родини? — розсипала дзвоники сміху й привіталася.

Низенька кімната насупилась: цей рухливий гість потривожив спокій і розбудив дитину.

— Ага, це ваш синок?

— Мій і Павлів, — серйозно відповіла Антоніна.

— Так, так, знаю. Мені вже все розповіли... — і, вхопивши за носа дитину, знову розсміялася, пильно пронизуючи поглядом маленьке обличчя.

— А де ж товариш Павло?

— Вибіг тут до сусіди... Зараз прийде. Тут вам записку лишив.

Зіна розгорнула:

„Вибач мені, але не чекай, не прийду... Не можу, зрозумій. Знаєш, Зіно, коли загасити вогонь і не придушити гніт, свічка сильно начадить. От такий же гніт у мене в душі чадить... Не можу. Зрозумій...“

Зіна ще раз перечитала, потім схопила олівець і вгорі черкнула резолюцію:

„Інтелігент. Ганчірка“.

— Ну, прощайте... Бажаю всього найкращого.

Антоніна заходилася:

— Та куди ж ви? Почекайте. Ночувати ж будете...

— Ні. Нема часу,— і попрощавшись, швидко вийшла.

Антоніна повела плечима, здивовано застигла серед хати.

Було вже зовсім темно, коли постукав Корнієнко.

Антоніна жбурнула в нього лайкою і розходилася на всю хату. Корнієнко, мов побитий пес, тихенько сів біля столу і, не одриваючись од лампи, довго дивився на вогонь. Чекав, поки вгамується жінка.

— Посміховище з мене робити? Потаскух у гості кличеш, а сам потім тікаєш!

І зайшлася слізьми.

Він раптом підвівся й трахнув кулаком по столу так, що тарілки полохливо затремтіли, з плачем покотились додолу.

Антоніна враз замовкла.

Але сварня затяглася до півночі, і Корнієнко вже не міг заснути.

Вдосвіта заверещали півні, і поповзла ніч у байрак.

Тоді Корнієнко схопився, розгорнув записку, перечитав ще раз.

Боляче стало. Засвербіло в горлі до сліз. Швидко почав одягатися.

— Ти куди?

— Не твоє діло.

— Куди? — скочила з ліжка і вчепилася, мов звір'ятко. Очі били полум'ям одчаю, пекучого благання.

Ще хвилина — і Корнієнко повинен скоритися.

Зрозумів.

Раптом схопив її в обійми і... вагаючись... через хвилину щосили одкинув на постіль.

Вона бігла за ним через увесь двір. Він не оглянувся.

До містечка було десять з „гаком“.

Корнієнко прийшов стомлений і тільки тут, в канцелярії виконкому, де йому сказали чекати Зіну, згадав, що зовсім непередбачений до зустрічі: всю дорогу думав про Антоніну, про те, що може статись за його відсутність.

Стурбовано покрутив головою:

„От зараз вона може ввійти...“

І Зіна ввійшла — струнка, рішуча, з портфелем під пахвою.

— А-а-а!.. Здоровенькі були.

— Товаришко Зіно, вибачте і зрозумійте ж...

— Вибачаю і розумію. Це колись я не могла зрозуміти, чому ви з нами, а тепер... тепер я вас цілком розумію.

Корнієнко тільки відкрив рот, щоб сказати — Зіна перебила:

— Ну, мені ніколи — по району їду. Прощайте...

Вона скочила на віз і привітно усміхнулась.

Він довго дивився вслід.

Потім схилив голову й помаленьку пішов назад — стежкою на Тихий хутір.

Харків, 1923

ІЗ ТЕМНОГО ПЕРЕДПОКОЮ

Вранці Ян спустив ноги з тапчана і, ліниво позіхаючи, обвів очима напівтемний передпокій заводської контори — хтось, здається, стукав знадвору?

Увійшла його жінка Клімця. Принесла з селища їжу та мішок.

Тільки зараз Ян згадав, що сьогодніш убота і що він уже два тижні, як не був удома. Клімця прийшла з мішком — отже сьогодні треба нести додому вугілля.

Ян скривився, пошкрябав щоку, буркнув:

— Сідай.

Щоразу, коли треба було йому крадькома переносити додому вугілля, Ян почував себе трохи ніяково. Іноді пробував відмовлятися (можуть, мовляв, піймати), але Клімця завжди упевнено говорила:

— Старий, та що ти? Наче тобі вперше? Пронесеш якось... Чи, може, жалко, завод збідніє?—і, похнюпившись, тихо додавала:

— Треба ж...

Ян знав, що треба, бо вугіллям не страшно розводити апарат—диму нема—та й питво виходить чистіше, без „душка“. І хоч він вагався, але врешті всі його вагання перемагала одна думка: тепер, коли завод вважається за народне добро, справді не слід себе обмежувати можливостями. Не гріх бо тепер для таких хазяїв, як більшовики, і весь завод димом пустити, не то що грудку вугілля взяти...

Ян зібгав мішок і поклав його в куток під сходи.

— Ну, що там дома?—спитав похмуро.

— Та що дома? Те саме. Білизни я тобі не принесла, прийдеш сьогодні, то переміниш,—заклопотано сказала Клімця, зв'язуючи вузлик.

— А Зоська як? Чи дивився за нею?

— Зоська? Хіба її тут не було?

— Ні. А хіба й вона з тобою?

— Егеж... Мабуть, забігла кудись—то ж іще золотко! Таке дівчисько, як добрий москаль, а все вітер у голові.

— А хіба що?—насторожився Ян.

— Розбалував ти її, он що! Як же, одиначка!—дражливо хитнула Клімця головою і повернулась до дверей.

Ян хотів її зупинити, хотів ще спитати про дочку, але тільки м'яко, докірливо сказав:

— І чого ви так рано розходилися?

— Рано? Може, роботи мало? Четверо рук, і то не вправляємось,— гукнула вже з порога.

Ян подивився їй услід, провів долонею по обличчю і, підтягнувши очкурок, почовгав у контору.

Був він ще досить кремезний, хоча добрих піввіку стояло за ним. Тільки спина трохи вгнулася — горб.

У конторі, як завжди, почав обходити всі столи й витирати порошок. На одному столі здмухне щось, звіє, на другому байдуже помахне раз-другий, неначе мух згання.

Так щодня, поки нікого не було, товкся він з ганчіркою в руках, пересовував стільці, столи, мурмотав щось під ніс, прикидав звиклим оком, чи все гаразд.

Від ганчірки знялася курява, і з вікна навкосо через усю кімнату пав золотий стовп. Ян чомусь на хвилину зупинився перед ним, задивився, як танцювали тисячі чудних порошинок, і йому почало згадуватися щось далеке, зажурне. Здавалося, що колись так уже було, чи снилося. Якраз отак стояв у золотому стовпі, так само вранці, тільки ще щось було дуже гарне — трудно згадати...

А надворі дзвеніла весна. Був той час, коли в заводському палісаднику цвів жасмін, солодкою тугою переповнюючи груди, а ночами над заводом і посьолком лунав невгавучий соловйовий захлин.

Ян розчинив вікно. Дихнуло бадьорим ранковим холодком і тьмяно запахли квіти.

За палісадником, далеко в дворі, стояла купка людей. Серед них у шкіряній куртці й такому ж кашкеті голова завкому Савка Безулий.

Обличчя Яна враз змінилося — пізнав Савку.

— Ач, шкіряний чорт,— сердито пробубонів він,— ще з досвітку на ногах, мов справжній хазяїн...

Він тільки одвернувся, щоб швидше прибрати в завкомовій кімнаті, як раптом затріщали кущі. Кинувся до вікна — в палісаднику двоє хлопців хапливо общипували жасмінові віти.

— А то куди? я т - тобі! — гукнув Ян, замахуючись ганчіркою.

Хлопці враз майнули через паркан, і один з них, висолопивши язика й скорчивши „пику“, обурено прохрипів:

— У - у... Бар - р - бос!

Потім, одбігши трохи, обидва зайшлися реготом.

Ян у відповідь трахнув вікном. Іншим разом він провчив би їх, знали б, шибеники, як зневажати старших, а тепер...

— Зачепись но тільки, тепер же „слабода“... — сварливо - іронічно покрутив головою і пішов до Савчиної кімнати.

Суворо відстовбурчивши вуса, він махнув кілька разів ганчіркою по шахві, потім зупинився на легенькій посмішці Ільїча, що схилився над столом, пожував якусь невиразну думку і раптом поспішно взявся до роботи.

Не любив Ян цієї кімнати. Навіть більше — ненавидів. Він бачити не міг і голову завкому, того самого, що колись бігав пастушком та на людях світив голою... Колись Савка звертався до Яна (а Ян був тоді поважний панський кучер) не інакше, як „дядю“. А тепер

Савка засідає в цьому кабінеті на місці колишнього хазяїна і каже Янові:

— Товаришу...

— Який я тобі, бісового батька, товариш? Може, разом на вигоні пасли? А може, з пам'яті випало, як я тебе пояском частував за яблука з директорського саду? — часто думав Ян.

Він не міг забути, як Савка, коли знялася революція, погрожував йому наганом, вимагаючи одімкнути директорську стайню, як потім привселюдно махнув його по шапці, ще й погрозив:

— Чекай но, паніє - Яніє, з тобою окремо побалакаємо.

І побалакав — другого ж дня скинули Яна з кучера. Натерпівся він лиха, поки впросився сторожем до контори.

Правда, все це було давненько, затерлося, попливло з бистрими днями, але образа важким намулом осіла на Яновому серці. Він був надто гордий: раніш його всі поважали, і збити шапку з себе він навіть економіві не дозволив би, не то що якомусь „молокосові“ Савці.

Тепер, придивляючись до всього, що творилося довкола, він тільки плечима знизував і ніяк не міг збагнути й звикнути.

Скінчивши прибирання, Ян повернувся до передпокою. Він витяг із кутка відро, умився, потім залізним гребінцем старанно розчесав рудувато-сиве липке волосся на голові й бучні з бакенами вуса. Це давня Янова звичка. Ще з тих часів, коли був лакейчуком,

а пізніше кучером. Звичка, за яку його й досі подражнювали „пан - Яном“. Та як би там не говорили, як би скося не дивилися, він тільки одне знав: чистому шляхтичеві завжди більше поваги, а замураній „шантрапі“ завжди заздро на чистого. Тому й у свята конче чіпляв гутаперчевий комірець і сумлінно натирав ваксою чоботи.

Перехрестившись на куток із павутинням і прошепотівши коротку молитву, він нарешті вийняв з торби сніданок і повагом, не кваплячись, сів у широке старовинне крісло з продраним дном.

Крісло він сам роздобув собі. Приволік його до передпокою із заводської вогоні, де воно валялось серед мотлоху. Хоч із крісла випиналися разом з тирсою голі пружини, але він, наче яку цінність, ревниво оберігав його і нікому не дозволяв на нього сідати, Хіба що його „стара“, пані Клімця, зайде з посьолка або дзигною вскочить донька, весела Зося— їм можна.

Зося!.. Щось він став за нею помічати. Ну, та хто його зна.

Може, так здалося?..

З темним передпокоєм і з кріслом Ян давно освоївся, навіть звук до них. Тут бо він жив, лише від часу до часу навідуючись до посьолка, а до того ще й пахувало від них знайомими старими часами.

За дверима, за вікнами котилися бистрі, радісні дні. Там співало життя, пропливали шумні, завітчані маніфестації й гриміли гімни, а він, мов той павук у куточку, сидів у темному передпокої, прислухався до цього всього й лише досадно хитав головою:

— От кумедіанти,—говорив він,—і коли воно, це все, скінчиться?..

Після сніданку Ян механічно труснув капшучком, скрутив товсту цигарку з конторського паперу. Під зруділими, аж червонястими від диму вусами зашкварчало. Сіренькі очі забігли в щілини, і все обличчя поринуло в синьому солодкому димі.

Починався робочий день. Частіше рипіли двері — обридло вже. Так учора, так позавчора — увесь час отак.

Ще здалеку Ян пізнавав кожного по ході. Декого він навмисне не помічав, а декому привітно казав добридень і відчиняв двері. Він добре знав, кому й скільки треба взичити уваги.

Ось почулися Савчині кроки, і він враз повернувся спиною та вдав із себе заклопотаного. Хай, мовляв, начальство знає, що служба на місці, але з таким начальством краще не бачитись.

До контори тепер приходили веселіші, ніж завжди, свіжіші. Більшість у білому. Дівчата з квітами на грудях і в зачісках, верткі та бадьорі. Навіть бухгалтер, чорствий, похмурий дідок, проходячи сьогодні через сінці, мугикав під ніс невиразну пісеньку.

Весна впливала й на Яна. Мимоволі переймався він теплим настроєм. Лагідне заспокоєння сповняло його, розбавляючи застарілу ворожість, і робило його добрим.

За дверима в конторі вицокували вже рахівниці, горошком розсипалися машинки, і над усім стояло приглушене гудіння робочого дня.

А через напівтемний передпокій все проходили й

проходили заклопотані люди. Вони майже не помічали Яна в глибокому кріслі. Вони байдуже шаркали повз.

Ян теж спід навислих брів мляво дивився на них, радий, що його не турбують. І не хотілося йому думати ні про що. Хіба про минуле. Він спочивав душею, коли думки були в далекому давньому. Тоді радісно й тепло німіло в його грудях.

Було ж у Яна давнє — чи вернеться? Чи вернуться ті дні, коли Клімця знову пектиме смачні млинці, поставитиме до обіду шкалика, коли його всі будуть поважати? А Ян зодягне розцяцькований жупан і, виїшовши на плац перед стайнею, де хлопці маніжать баских коней, крутне вуса й гаркне на весь двір:

— Смали з батюги, бо не дам кандьору!..

Або вилетить четвернею в степ, на смерть лякаючи подорожніх, а паничі тільки регочуть ззаду та ляпають по спині:

— Ех, і Янек!..

— Товаришу,— висунулася з контори голова „входящого“,— завком кличе.

Дорогі спогади враз урвалися.

Ян закліпав очима, завовтузився, пішов.

— Здрастуйте, товаришу Яне,— просто й чемно, за своєю звичкою, привітався Савка.

— Драс...— мугикнув Ян понуро.

Йому стало незручно.

— Віднесіть, товаришу, цього листа до клубу і зараз же повертайтеся з відповіддю.

Ян механічно зачовгав до дверей.

В клубі, що стояв на другому кінці заводу, дарма що робочий час, було шумно. Гупали молотками в стіни, щось прибивали.

Молодь рухливо сновигала з прапорами, з ялиновими вітами.

— Що це у вас таке? — іронічно примруживши очі, спитав Ян у першого ж хлопця.

— Сьогодні будуть червоні хрестини.

— Хрестити, значить, будете? — посміхнувся Ян. — Значить, на попів перевелися? Ну, й діла...

На виході зацікавлено глянув у розчинену залу, де шуміла молодь, і вражено одхитнувся: серед дівчат, що плели гірлянди, сиділа на підлозі його Зося. Придивився уважніше — так, це вона, його золотокоса Зося в рябенькій блузочці.

— Зосю! — гукнув Ян.

Гупали молотки, вирував веселий галас, і вона, мабуть, не чула.

— Зоська! Клята дитино! — гукнув дужче, але її зовсім заслонили.

Він згадав, що Савка чекає, і махнув рукою. Вирішив потім поговорити.

Всю дорогу до контори думав про дочку і ніяк не міг у тямки взяти, чому вона досі крутиться на заводі, та ще й у клубі, та ще й в суботу, коли й дома роботи багато. І чому не зайшла до нього?

Це Яна занепокоїло. Зосю, найбільшу свою цінність, він любив над усе. Він її вважав за свою непорушну власність, на яку вже ніхто, крім нього, не має права, і ревниво пильнував її.

Передавши Савці відповідь, повернувся до передпокою, але сидіти вже не міг. Тремтіли руки, як крутив цигарку. Похапливо спалив, кинув у кутку, і тут же згадав, що в кутку лежить мішок на вугілля, який може затлітися. Кинувся до мішка, притоптав чоботом. Потім обережно розгорнув, придивляючись, чи й справді не пропало, і роздратовано шпурнув під сходи.

Вугілля, Зося, Савка — все змішалось, закрутилося, попливло...

Ніяк не міг зрозуміти Зося. Помічав уже з деякого часу, що Зося відбивається від рук, але заспокоював себе тим, що Зося молода — хочеться ж їй погуляти! А все таки невже вона не розуміє, не відчуває? Невже вона?..

Темне підозріння гадючкою звивалося під серцем і всмоктувалось глибше, глибше...

Знову Ян у кріслі.

Розгубився. Замислився.

Гукали на нього — він незрозуміло підводився, наче зі сну. Потім, повернувшись, знову сідав і думав.

Вже одлунав гудок перерви. День пішов на схил, і в темний передпокій закрався обережний промінь.

Скрутити б іще цигарку та затягнутись так, щоб аж... аж раптом із контори з папірцем у руках вискочила Зося.

Він здивовано розкрив рота.

— Коли ж це ти пройшла, що я й не помітив?

— А ви, мабуть, дрімали собі... Я з людьми — ви й не помітили...

І Зося, сунувши папірець за пазуху, завовтузилась пальцями в пучечку квітів, приколотих до блузки.

Була вона ставна, рухлива, краща, як здавалося Янові, за всіх. Ніжно глянув на неї, і від бистрих очей, від золотого прядива спід косинки, від соковитого розрізу темних уст запахло йому сьогоднішнім бадьорим ранком. Гордо й щасливо усміхнувся і, кивнувши головою в бік контори, спитав:

— Чого ходила?

— Михайло захворів... Просив, коли буду на заводі, щоб нагадати про нього.

— Коли буду на заводі... А навіщо тобі той завод здався?

Груди її схвильовано підіймалися, пальці тремтіли на квітах. Голову схилила низько й почала тихенько щось наспівувати.

Ян покрутив головою.

— А що то в тебе за бумажка?

— Де?

— В пазусі.

— А... то теж Михайлову просили з контори передати.

— Покажи.

— Ото... Все одно не прочитаєте... Нащо вам? — і притиснула руку до грудей.

— Та покажи.

— Та не цікаво, їй-бо, не цікаво... — зніяковіла й заморгала очима.

— Ой, краще б ти з Михайловими діла не мала.

Спід навислих брів пильніше глянув на зашарілі

Зосині щоки і пройшовся рукою по вусах. Далекий взагалі від гадки, що Зося може від нього з чимсь уперто таїтися, він і зараз хотів повірити їй, але настирлива гадючка сильніше й сильніше всмоктувалась в серце.

— А що там дома?

— Та ... нічого ...

— Що мати робить?..

В цей час вихраста голова хлопця, що вранці ламав жасмін, просунулася через двері і, пізнавши у напівтьмі дівчину, крикнула:

— Зоська! А йди! Там тебе ждуть... засідання ж!

Зося стрибнула до дверей.

І враз, наче ззаду піддало пружинами, виплигнув Ян із крісла.

— Стривай!

Зося зупинилась за порогом.

— Іди сюди!

— Та мені ніколи. Там чекають ...

— Іди, кажу! — зняв по-батьківському голос, але Зося стояла непорушно.

Тоді сердито зашипів через настовбурчені вуса:

— А це що таке? Це що за шваль з тобою за панібрата? Га? Щоб тобі на моїх очах такі шмаркачі гукали „Зоська“, як все одно якій вуличній?

— Та що ви, тату? Це ж другі покликали ...

— Мовчи! Хто другі?

Вихрастий хлопчак, що стояв поблизу, раптом пирснув со сміху і, крутнувшись на одній нозі, галасливо побіг до брами.

Ян скипів.

— Хто другі, питаю? Чого по клубах шляєшся? Що за засідання?— і схопив дівчину за рукав.

— Тату, чи ви при пам'яті? Покиньте, бо втечу...

— Втечеш? Ховаєшся? Я т-тобі покажу!

Обурення й ревнива підозра до краю захопили Яна. Він довше не міг себе стримувати.

— Покажи бумажку!

Дівчина злякано глянула на батька. В очах спалахнув огник одчаю. Хрестом скинула руки на грудях і твердо сказала:

— Не дам.

Ян труснув нею раз, ще раз і силоміць пустив їй за пазуху волохату руку. Зося ойкнула, але більше не захищалася.

Через хвилину Ян уже розгладжував у себе на колінах зім'ятий папірець і нетерпляче вдивлявся у великі заголовні літери. Скупчивши всю увагу, всі свої знання, він після довгого напруження прочитав: „Анкета“. А далі було писано так дрібно, що й очей не вбереш. Дати комусь прочитати він не насмілювався. Довго й уперто дивився в стелю, примруживши очі, наче хотів щось пригадати, і врешті безпорадно розвів руками.

Зім'ятий папірець лоскотно затремтів у руці. Рвонув папірця, кинув додола.

І зразу стало жаль дівчину, а до себе самого виникла гнітюча огида.

Збентежено він зітхнув, похнюпився. І вже до самого кінця роботи, поки всі розійшлися, ходив, мов у воду пущений.

Коли в конторі стало порожньо, він почув себе краще. Він нарешті лишився сам із своїми болями та думками і рішуче взявся до роботи.

Роботи було не дуже багато — повимітати, повитирати, щоб у понеділок на готове прийти. Однак він човпав по всіх куточках, обдивлявся кожну дрібничку, всім столам нарівно взичив уваги і всі чорнильниці пообмивав. Хотів у роботі розбавити неприємну гущу сьогоднішнього дня і затягти цю роботу до сутінок.

Як стемніло, Ян позамикав двері, ключі передав до завгоспа і, заспокоєний втомою, з легким почуттям задоволення самим собою вийшов на вулицю.

Мішок сунув під пахву.

Над заводом, як завжди, горіли вогні, і проколчений мурований велетень, як завжди вночі, здавався іншим, трохи чудним, строгішим, ніж удень. У повітрі гойдався насичений весняним запахом молодий гомін. Із тьмяних закутків котився безтурботний сміх, такий бадьорий страсно-різкий, і пропадав десь у гущавині заводських садіб — здається, там, де ледве чути бринькала мандоліна.

Ян постояв, оглянувся довкола і пішов уздовж заводської стіни, вниз, до самого ставка.

Завод він знав як свої п'ять пальців. Кожну щілину, кожну ямку міг навпомацки знайти. Біля ставка обійшов гниле багнище з іржавою заводською покиддю. Шугнув у рівчак. Підповз до рогу, де починався дощатий паркан.

Ззаду на болоті кумкали жаби. Спереду було зовсім тихо. Лише завод оддала дивився похмуро й строго.

Янові це було не вперше. Хоч і сидів цілими днями в темному передпокої і ніби нічого не бачив, не знав, але в нього все було розраховано до дрібнички.

Він тільки злегка кречнув, на хвилинку зник у паркані, немов паркан проковтнув його, а через кілька хвилин згинці тим же рівчаком ніс у мішку вугілля.

Звідси до селища було далі, зате безпечніше. Сьогодні він трохи дасть гаку, піде новим шляхом, понад берегом, ліщиною, потім межею просто до себе в подвір'я.

Вибравшись із рівчака, обережно послушав, оглянувся. Ніде нікого. Здалеку глухо буркотів і похмуро з докором дивився темний велетень та під самим вухом кумкали жаби.

За ліщиною над пагорком підіймалося сяйво — сховався місяць. З комишів куделею повзли тумани, облапували берег, крадькома пропливали в степ. Холодок підбадьорював, підганяв.

Здавалося, що ззаду за ним хтось стежить непомітний, і він поспішив дійти до ліщини, поки місяць не сягнув півнеба. Тоді в темряві сів під кущем, щасливий, що проминув найнебезпечніші місця. Так приємно було розправити натружені м'язи — потягнувся, стулив очі.

В пам'яті виросла Зося. З нею Ян уже приготувався поговорити довго й ніжно, а з першого ж зарібку купити їй у кооперативі квітчасту хустку, щоб не ходила в червоній набридлій косинці. Коли б гроші, він би їй багато всякої всячини накупив і до роботи б не силував, щоб росла собі спокійно та радісно на

заздрість сусідам. І тоді б ніхто не посмів на неї гукати „Зоська“, а чемно зверталися б „Зосю“, і тоді б він їй конче висватав порядного молодика.

Десь із гушавини гримнув соловей. Місяць підплив вище, і жолобиною поміж корчуватих хащів поповзли тіні.

Ян підвівся, пішов далі.

Щоб не виринути зразу на освітлену галяву, він трохи збочив, пройшов чагарником до самого його краю і лише тут сміливо ступив на межу. Навкоси через галяву колись проклали стежку. Нею тепер рідко хто ходив, але Ян все ж вирішив бути обережним і йшов трохи осторонь, навспотички.

До селища було вже хвилин десять ходи.

Раптом на стежці — дві темні постаті, наче із землі. Мовчки, повагом, тісно одна до одної посувалися вони назустріч. Ще не помітили Яна, але були так близько, що чулося шарудіння кроків.

Ян знітився, присів.

І в цей же час лунко вдарило на всю галяву:

— Стій! Хто там?

Він кинувся лежмом, нерухомо прикипів до землі.

— Хто там? — знову зірвалось із стежки і котилося просто на нього.

Серце Янове на хвилинку зупинилося, потім застукало часто-часто, і Ян полетів у безодню.

— Хто це? Вставай! Ну бо, вставай! — сердито промовило над самою головою знайомим голосом.

Ян підвів голову. Перед ним, по коліна у межових бур'янах, стояв Савка.

— Це ви, Яне? Ви що тут?

Ян мовчав.

— А це що за мішок? Ага, вугілля!..

— Ой, товаришу Савко, не губіть,— перелякано заговтузився Ян,— не губіть, голубчику! У мене ж діти, жінка... нестатки, самі знаєте... Не губіть!

Савка підвів руку, застиг. Потім рішуче нагнувся до нього і прошепотів крізь зуби:

— Пам'ятай, щоб це в останній раз! Котись!— і ткнув чоботом у мішок.

Ян покійно й швидко встав.

До самого дому він уже не оглядався. Ішов підтупцем, а ноги йому здавалися чужою, чудною машиною. Все довкола було наче в густому тумані. Голова спорожніла й болісно гула.

І коли Клімця на його голос відчиняла двері, власний голос видався йому теж чудним, чужим.

— Чого це ти так довго?— спитала Клімця.

Яна враз наче гачком рвонуло всередині. Оскаженіло-суворо глянув на неї і так гупнув серед кухні мішком, що з підлоги знялась хмара і полохливо затремтів мисник.

— Та чого ти, Яне?— тихо й тривожно підвела опухлі очі.

Все, що кипіло в ньому за цілий день, тепер готове було вибухнути немилосердним гнівом. Але він згадав про Зосю. Стримався.

Од печі йшло духмяне тепло. Припічок був чистий, старанно підмазаний рожевою глиною. На всю хату стояв запах свіжого, ще гарячого хліба. Янове роз-

дратовання помаленьку вгамовувалося, і він почав мовчки крутити цигарку.

— Умивайся, Яне,— обережно підійшла Клімця.

Тоді він несподівано для себе самого з якимсь невиразним тремтінням взяв її за лікоть і, оглядаючись на другу кімнату, щоб не почула Зося, тихенько розповів про все, що з ним сталося. Скінчивши, тихо спитав:

— Зося спить?

Клімця заморгала очима й піднесла до носа кінець фартушка.

— Що таке? Зося спить, питаю?

— Нема Зосі.

— А де?

— Нема Зосі... пішла... геть пішла...

Мов громом ударило Яна—все довкола тіпнулось, затанцювало перед очима.

— Як пішла?

— Вчора посварилася зо мною, а сьогодні на заводі десь зникла. Ото я тобі казала... Потім вдень прибігла й плакала. А оце недавно постукав Савка Ніколи не ходила, а теперечки пішла.

— Та що таке? Не розумію...

Клімця знесилено похилилась на одвірок і безнадійно-гірко захлипала в жменю:

— Мабуть, і в комсомол піде... Збирається... І Савка нависом вчащає... Я тільки боялася тобі говорити, думала — передуріє дівка, опам'ятається.

— Так це вона?.. Ага, тепер усе розумію,— глибоко зітхнув Ян,— тепер усе...

Розгублено сів на мішок з вугіллям, низько схилив голову.

— Що ти? — обізвалася Клімця.

Він їй не відповів.

Замовкли. Мовчали довго. В хаті стало тихо, як на кладовищі. І тільки десь у нічній далечині велично й страшно гриміли солов'ї,

Харків, 1924

VIA DOLOROSA

Дні прозорі, як сльоза, останні дні повногрудої блакиті і трепетних кленів, а світанками на опалому листі в садах зацвітає срібна паморозь.

По садах, в легкій сарабанді — топази, янтари, племінь.

І хочеться випити небо, хочеться зневажати всіх, хто незграбно, поволеньки плентається на хідниках, перебільшено розмахувати руками, навмисне штовхатися, або, набравши повні кишені пломенистого листа, пустотливо, як на карнавалі, обсипати стрічних. Хочеться, згадавши дитинство, шабайголовою покотитися в степ...

Але дні — не мої. Вони падають в казан густого шумовиння. Діловий вир підхоплює, мчить. Вони — хвилинки. Непомітні.

І приходять лише інколи надвечір'я. Мої. Ті особливі, осінні надвечір'я, коли бадьорість і бронза.

— Куди мені сьогодні?

Я завернув до парку. Як завжди, я віддав енергію дневі. Кріпке повітря п'янило і, побродивши серед алей, я з приємною, легкою втомою сів на лавці, неподалець брами.

Тут розгорнулось прекрасне видовище. З крутого узгір'я було видно, як переможено схилився день — в далечині, над їжастим горбом димарів, перекинувся надщерблений казан, вихлюпнув розтоплену гущу, і вона ліниво текла вздовж обрію. На широкому днищі вихопилось кілька кварталів. Бистрі стьожки вулиць. Вокзал із маленькими, як дитячі забавки, паровозами та вагонами. Добірне намисто сигнальних ліхтариків.

І бігли ниточки рейок ген-ген у далечінь, у хвилюючу, принадну далечінь, що, вічно цілизна, вічно чекає на нових незнаних смільців.

Унизу — невтомна гонитва міста. Там сновигала рухлива, гомінка комашня, а над нею верещали сирени й мужньо погейкували здаля паровози, немов підбадьорюючи, підганяючи: швидше! швидше!

Я довго не міг одвести очей, ніби вперше побачив, і в мене лоскотно стискалося серце. Я згадав тоді мого приятеля, захватного юнака і трошки романтика:

— Життя! В ньому стільки переконуючої сили й повноти, що трудно дозволити собі байдужість чи слабкість.

І я пошкодував, що друг мій зараз на вечірніх курсах. Біля мене за кілька кроків темним погруддям під-

вівся менестрель одспіваного віку і теж споглядав далечинь. Але він був такий засмучений, суворий, наче маска японського Но. І довкола був спокій — тільки з трепетних, як лампади, красень-кленів капало й капало тічне золото. Своєрідна краса: якась урочистість в падінні листочків, стареча мудрість в задумі дерев.

День згасав, і верховіття парку ставало легшим, ніби підносилося д'горі. З густого натовпу дерев обережно здіймалася сутінь і м'яко павутинила людські постаті, що загрузали в падалишній бронзі.

Тільки один запізнілий промінь блукав серед алей, шукаючи, де б зручніше протягти стомлені руки. Врешті він ліг упоперек через доріжку, припавши до самотньої, зодягненої в чорне жіночої постаті, що сиділа трохи осторонь, на другому боці. Останніми зусиллями він запалив їй руді кучерки.

А може, постать сама непомітно потяглася до нього в жадобі хоч пізньої, але чистої ласки? Підставивши щоку під проміння, вона дивилася обіч — там, у химерному присмерку, мов обеліски Салманасара, застигали високі колони брами.

Мені здавалося, що в жінки зажура. І мені здавалось, що я розумію її — може, і несвідомо, але правдиво, як розумію музику міста, задуму дерев, повноту життя в його великих і дрібних контрастах.

Коли промінь згас, обличчя з рудими кучерками на скронях стало восковим. Виступав лише, як ранка, тонко окреслений розріз уст, а очі ховалися в тінь, під крило капелюха. Вона вийняла цигарку, розім'яла

тютюн і... зупинилась в безпорадному рухові. Через хвилину, помітивши біля мене цигарковий дим, вона неспміливо підвелася. Я догадався.

Але мене попередив інший, високий, спритний, що несподівано вигулькнув на доріжці і вклонився з робленою ввічливістю.

Він був нерішучий. Вона засміялась. Десь закричала сирена, мов ранений звір, і над парком промчав завчасний смарагдовий метеор.

Тоді встали і покволом (він — оглядаючись, вона — пустивши замислено голову) рушили в сутінкову глибінь.

Проходячи повз мене, жінка байдуже кинула руку на стан, злегка усміхнулась — тільки грайливо зав'юнився кармін уст...

— Що?

Я гостро вп'явся очима в цю постать, я крикнув очима.

Оглянулась.

Ні. Зразу і остаточно я переконався, що — ні.

У тієї було чорне, як ніч листопада, волосся, були тонші й лагідніші риси. Та була менша й стрункіша.

Це — тільки посмішка, тільки рефлекс.

Та, справжня — вона далека, як сон. Далека, як вечірній спогад, коли в м'яких обіймах втоми, в обіймах тиші, в мереживі примхливих арабесок — і минула боротьба, і минула юність. Так, це рефлекс, гострий, несподіваний.

І з гушавини парку, крізь цигарковий дим — та, далеко, на старій, вкритій плющем, веранді. Цнотлива,

з повільними рухами, вона виходить у білому вбранні і, стомлено глянувши, сідає у лонгшез. У неї на ногах розгорнута книжка, але вона зграбними пальчиками ліниво перегортає сторінки, примружує очі. Потім, позіхнувши, кривить в усмішці кінчики уст і тягне своєю мелодійною, немов у дитини, співомовкою:

— Рара... Je m'ennuie*...

— О, mon Dieu!..** Бідне дівчатко... Алеж чому, чому?

У неї гарненький песик, з пишним бантом на шиї, кольору d'orange, віддана спритна левретка, що забавно підстрибує або дримає біля ніг на вишиваній подушці. Левретку можна посадити з собою за стіл, годувати із своєї ж тарілки або кинути з веранди, як м'яч, і потішатися з невеликого сальто.

Можна багато! Можна взяти фіакр, що вилискує на сонці, можна осідлати Stell'у і, впиваючись кришталевим повітрям степів, мчати в дубину — гриби, суніці, ожина, тьмяний чад і квітів і трав. Або — на луг, де свіжі, ще пітні покоси і надричний стогін мантачок. Або на гони плантацій, де запобігливий покрик доглядача і музика сотень напружених м'язів.

— Je m'ennuie...

Можна на річку — купальня, човен, кріпкий дух татарського зілля, гнучка хабаза в гобеленах заводей і темно-принадна глибинь. Можна до сусідів: чемні, старанні юнаки (теніс, крокет). Манікюрні, добірні слова і закрохмалені, добірні рухи, що мусять хвилювати

* Тату... Мені скучно... ** О, мій боже!..

своїм подвійним змістом, гострим натяком і солодким присмаком.

— Je m'ennuie... Je m'ennuie...— вигинаються куточки уст.

— Алеж, Сюзен... Тобі після міста треба поправлятися.

— Je m'ennuie...

Це слово мені врзалося в пам'ять, але тоді я не знав, що воно значить — тільки догадувався. Тоді мені доручили водовозну, засапану шапку, і я щодня ловив це слово, пораючись біля куртин і газонів.

Ось — без шапки, засмаглий, в підкачаних штанах, я під'їжджаю бочкою.

Між ділом я чую одне і те ж незмінне, настирливе: je m'ennuie. Потім чую, що Сюзен лишається одна — вона так хоче.

Тихо.

Зацікавлений, я потай підводжу голову і бачу скерований просто на мене бінокль.

(Кого хотіли уважно розглядити: наївного пейзана з власних буколів чи надзвичайного представника з породи двоногих?)

Я сум'ятно й поспішно одвертаюся. Сюзен сміється. Сюзен каже, що біноклі не стріляють, і просить знову показати обличчя. Коли ж прохання не помагають, вона вдається до погроз. Моя упертість її дратує й знаджує. Вона кричить. І раптом падає мені на голову дорогий, в інкрустаціях, бінокль. Хапаю, розмахуюсь і... стримую себе. Мені подобається ця таємнича, гладенька річ.

— Ха-ха-ха! — дзвенить Сюзен. — Ти краще подивися в нього. Крути й дивись. Дивись на мене. Ха-ха!

Із покоїв метушливо виходить він, густобородий з сивизною. Здивовання і радість.

— Рара! Ой, як смішно! Як смішно!..

Він щось відказує незрозумілою мовою, він довго, розколихано регоче, а я, перемагаючи образу, поволеньки кладу бінокль за пазуху.

— ?!

Сюзен заходиться ще дзвінкішим, щасливішим сміхом. Потім вона каже повернути їй річ, але я зацікавився, оглух. Вона підбігає. Вона торсає мене.

Я непохитний. Я почуваю, що коли й вийму цю гладеньку, гарненьку річ, то брязну нею об землю. І я скеровую очі впрост на Сюзен — на її обличчі враз відбивається сила моєї злості.

Знітилась. Сторожко одступилася.

— Ей, ти!.. — погрозово долітає з веранди, але Сюзен кидається до сивого й затуляє йому рота.

Я спокійно кінчаю роботу і звиклим рухом смикаю шапу за оброть.

Тебе, гніда, облізла шкапо, давно розтаскали собаки з того бучавого яру, але ні твоя безславна смерть, ні твоє мерзенне життя не завадили тобі стати персонажем в цій благородній комедії. Ти незмінно й слухняно з'являлася щодня перед верандою.

Je m'en souviens, — і ти була свідком, як мелодійний голос щоразу запитував про бінокль, як смішно розмовлялося, як наївно умовлялося, як, нарешті, було наказано підійти до куртин уночі, коли грає рояль. О, коли б

старість не засушила в тобі до краю почуття романтики, ти, напевне, зрозуміла б, чому тебе, засапану та неохайну, попещено тоді ніжними ручками по холці. Але ти з традиційної пристойності тільки механічно дригнула хвостом.

Я лежу в темряві під куполом трьох крислатих лип. Над квітами, над травами і наді мною гойдається чиясь печаль. Звуки спочатку несміливі, зривні, потім бистрі, жагучі. Вони переганяють одне одного, немов поспішають розповісти щось тривожне. Іноді надійно усміхаються. Але наближаються інші, загрозливі, сильні. І ось — борня. Біжать, біжать, аж поки, скрикнувши в болісній завязтті, знеможено падають під стогін густих, невблаганних басів...

Je m'ennuie... — мабуть, зараз підспівує Сюзен, бо якось так безвихідно, тоскно.

Я починаю нетерпляче озиратись. Мені цікаво, що буде далі, але мені треба поспішати до Горіхової балки: сьогодні Купала і там — веселощі.

— Ах! — злегка одхитується Сюзен, коли я виходжу їй назустріч.

Ми довго мовчимо в глибокому напруженні.

— Так... — наважуюсь я і знову замовкаю.

— Тобі подобається?

— Що?

— Як я граю?

— Так.

— Це моє улюблене. Це — „Осіння пісня“ Чайковського...

І вона сміється. Спідтиха, крадькома сміється.

— Ти ж все одно не знаєш Чайковського... Хі-хі-хі... А я тобі кажу. Ти ж і бінокля не знаєш... Хі-хі-хі...

Слухаю, як у тумані. Ні слова. Потім підіймаю з землі бінокль (я так надумав ще вдень) і подаю його власниці.

— Нащо?

— Не треба. Я пожартував.

Сюзен знизує плечима, нерішуче простягає руку. Я жду, що тепер вона мені скаже „вибач“, але вона схиляє голову й сміється так незвичайно, ніби ущипливо, ніби сум'ятно, тихесенько сміється...

— Так...— знову кидаю я і цього разу пробую піти.

— Куди ти?

— На Купала.

Через кілька кроків Сюзен перебігає дорогу.

— Почекай!.. І я з тобою.

Горіхова балка. Вогнище. Узлісся, що за садом, здригається, стогне від сміху й пісень. Ще здалеку—метушливі постаті на тлі вогню, як дикунська орда.

— Агов!

Наша несподівана поява вражає: в трепетних звивах падає обірвана пісня, падає сміх. Треба розвіяти це замішання, і я з розбійним вигуком плигаю через вогнище. Я підстрибую, кричу, розмахую руками і, коли до мене один п'одному починають приєднуватись такі ж зайдиголови, а підлісом знову лунає пісня,— я п'янію.

В п'яному захваті я підбігаю до Сюзен, хочу ввести її в танок, але вона лякливо труситься, і на устах її пробігає та сама чудна, грайлива усмішка.

— Тут вільгість ... Проведи мене додому ...
Я мушу. Я зливований, обурений, але мушу.
Ідемо.

Дорогою, де починається скуйовджена порость, Сюзен зривається бігти і падає.

— Ну...—якось повільно й глухо каже вона, коли я схиляюсь над нею, щоб допомогти, і хапає мене обіручма.

Тороплено й незручно мовчу.

— Ну!..

Гніда шкапо, завжди така байдужа, слухняна, навіть ти підозріло кліпнула й прищулила вуха, коли другого дня пухкі ручки тихенько сунули мені три карбованці, а тебе хляснули по морді. Хто з нас мав більше? Але, мабуть, ти не сподівалася, що тепер я тебе конче покину.

Зелений папірець ще кілька днів припікає мені пальці, каменем обвисає в кишені, але спокуса надто велика.

А дівчина в білосніжному вбранні, з виразом пречистим, лагідним, лежить в лонгшезі.

— Je t'ennuie...—крива усмішка пробігає на її устах.

Очі стомлено замружуються, і зграбні пальчики ліниво закривають книжку. Дівчина дражливо штурхає левретку.

— Monsieur.

Я чую довгий шелест—плющ над верандою чи падалишне листя. Я бачу м'які обриси дерев...

— Monsieur!

Я прокинувся. Непомітно вже згусли сутінки, і ме-

нестрель одспіваного віку гойдався, танув, як ефемерний привид у своїй ефемерній стихії. Але я одразу пізнав біля себе ту ж саму, зодягнену в чорне, жіночу постать.

— Monsieur, у вас, здається, є сірники?

Я розшукав коробок.

— А може, у вас і папіроска є? Моя трохи попсувалася.

Мені подобалась ця простота. Я охоче вийняв портсигар.

Вона скромно сіла поруч.

— Прошу,—і мій запалений сірник, наблизившись до обличчя невідомої, затріпотів, упав.

Як тривожний короткий крик, на хвилинку тільки вихопились з темряви кінці кармінової усмішки і зафарбований тоскний погляд. Тоді я метушливо набрав з коробка цілий пучок. Знову креснув.

— Хі-хі-хі...

Я напружено, уважно придивлявся до цього обличчя, до очей, що досі ховались під крило капелюха. Рефлекс не обманув. Це була Сюзен. Тільки, боже мій, як вона змінилася!

— Хі-хі-хі... Впізнали? І я вас впізнала, ще раніше. Тільки не пам'ятаю, де бачила...

Я сказав.

— Ага-а-а!—і свій подив, і своє хвилювання вона раптом заглушила терпким, хрипуватим, розгонистим реготом.

Ще недавно, глянувши на цю самотню, замислену жінку, приголублену вечірнім промінням, хто сказав би,

що вона може так реготати? Невже чорний скромний одяг був тільки захистом цинізму, а зажура — тільки насмішкою?

Я розгубився, встав.

— Monsieur, monsieur ...— підшукувала вона слово, хапаючи мене за рукав, але вона ніколи не знала мого ім'я. Ніколи й не знатиме. І якимсь притишеним, низьким, таємничим голосом вона зачастила:

— Ходімо, ходімо, ходімо, мій хлопчику ... Не бійся ... Я ж знаю, чого ти тут сидиш. Ходімо до мене, не бійся ...

Я вишарпнув рукав, і тоді мені вчувся тихий безнадійний стогін:

— ... цілі сутки не їла ...

Я вийняв три карбованці, дав їй, сам поспішаючи геть.

— Merci ... але чекай, дурачок, ходімо зо мною ... ходімо!

Через хвилину навздогін мені лунко розкотився моторошний регіт:

— Ах-ха-ха! От свол-л-л ...

І до ніг осіннього парку в грудному, сардонічному захлині упало:

— Си-фо-ну зля-кав-ся!.. Ха-ха!..

Над брамою спалахнули люкси. Обличчя менестреля хворобливо сіпнулось і одразу ж стало ще холоднішим, суворішим.

Я вийшов. Мені назустріч верещала сирена, що завтра знову буде день.

ДВА ЛИСТИ

Дворик вугластий, закапелковий, оточений звідусіль старими флігельками з кривобокими східцями, ганками й галерейками, — одне слово, на тих вулицях, що дуже близько до передмістя.

Схилялось навечір'я, і чоловічок, що сидів у дворику на клишоногих приступцях, трошки замріяно примруженими очима дивився кудись поверх флігельків у далечінь.

У шпакуватого чоловічка геть ізсунувся кашкет, викриваючи його лисину й остаточно виявляючи, що чоловічок уже немолодий.

Здавалося навіть, що чоловічок, зручно спершись на лікоть, дедалі стає нерухоміший, міцніше приплющує очі і готовий ось-ось задрімати.

Може, п'яненький він був? Може, стомлений? А може, був розніжений весняним теплим днем?

Галас дітвори, що кружляла в дворику, аж ніяк не заважав йому, і, мабуть, раптовий грім не вразив би його так сильно, як вразив чийсь раптовий вигук:

— Микола Скляренко!

Чоловічок кліпнув, враз прочумався, злегка підвівся і, перебігаючи здивованими, пильними, маленькими очима по дворику, натрапив поглядом на листоношу.

Листоноша вже сквапливо простував до нього. Листоноша помітив його легеньке занепокоєння і сум'ятність, що цілком природні в подібних випадках (та й іншої дорослої людини на цей час не було у дворі), і ще раз на ходу сказавши прізвище адресата, простягнув шпакуватуму чоловічкові листа.

— Гм! Да, да,—трохи ніяково й навіть нерішуче, як це трапляється, коли одержують несподівані листи, промимрив чоловічок,—да, да... Давайте сюди... Дякую...

Дрімливість, млявість у нього наче рукою зняло. Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Він мигцем поглянув услід заклопотаному листоноші, що вже поспішав геть, і одразу ж перевів погляд на синій конверт, на якому великими літерами справді стояло „Миколі Скляренкові“. Потім скинув оком по всіх флігельках. Сіпнув одним плечем. Сунув листа до кишені. І так, з підведеним плечем, трохи згинці, трохи бокаса, покрокував скрипнявими сходами до хати.

У невеличкій кімнаті, що виходила вікном у якийсь

глухий закуток і вже була заткана сутінню, чоловічок підійшов до столу й засвітив лампу.

Ще хвилинка — і з його трепетних рук пурхнув на стіл синій конверт.

Він окульбачив носа великими окулярами, поволеньки, як той індус, що боїться розхлюпати чашу мудрості, взяв листа. Ще раз півшепотом перечитав адресу. З м'якою, лагідно-сумненькою усмішкою зупинився був на штемпелі „Харків“. Перевернув листа на долонях — і побачив, що його заліплено недбайливо, чи, може, погано було зроблено цей конверт, чи, може занадто пухкий був лист.

Замість розліплювати, він одклав його на стіл, як іноді роблять ті, що хочуть продовжити солодку щемітність нетерпіння, або ті, що однаково бояться і великих неприємностей, і великих радощів.

Одклав. Зітхнув. Похитав головою.

Це тривало недовго — чоловічок похопився.

Обережно, любовно, щоб зберегти первісну дорогу цілість, щоб почути ще запах надсилача та уявою своєю намацати сліди тих пальців, що заліплювали, чоловічок підважив, підпоров уступливий трикутничок конверта і вийняв листа.

Здрастуй, Миколко!

Давно вже не писала тобі. Та й ти чи не забув за мене? Забув, мабуть? Ну, то ще цікавіше буде тобі зараз читати. А що давно не нагадувала за себе, то й надолужую тепер.

Не писала я тобі, Миколко, тому, що, по правді, від певного часу не можу зрозуміти, якими інтересами ти перейнятий, як ставишся до мене й до всього взагалі. Адже й ти давно - давно не давав про себе звістки (можливо, і адреса вже не та). Крім того, була я, Миколко, страшенно занята, страшенно багато в мене роботи й всіляких життєвських клопотів.

А оце останніми часами склала аж три іспити. Лишається ще один, останній — і край. А там — літо. Остання практика. Справу зовсім скінчено.

Ну, от. А сьогодні випав мені вільний день. Сьогодні у нас весна. Сонце регоче на все небо і куди не глянеш — проліски. Не кримські, а такі наші, північно-українські, з приміських гаїв. На кожному розі вулиці, на грудях, у руках, по хатах — скрізь ці ніжно-голубі усмішки. Люди так пожадливо тягнуть, тиснуть їх до себе, що, їй-бо, скидаються іноді на дітей і зворушують.

Уявляю собі, яка вже теплінь і яка краса на нашому українському півдні! Я згадала сьогодні оту нашу кручену глуху балку, що ліворуч од заводу. Пам'ятаєш? Пам'ятаєш, коли ще були маленькими й жили на заводі, — як рясно зацвітало пролісків у тій балці! Ти, між іншим, побоювався туди ходити (чи вовкулаків, чи матерніх наказів — не пригадую вже), і я завжди спокушала тебе до компанії, силоміць тягла, як і інших. Пам'ятаєш?

Отак і сьогодні я підбила та потягла за місто ціле товариство. Чого ж, справді?.. Черевики свої я цими днями підправила, може, не зовсім елегантно, але так

міцно, що хоч цілий рік грай у футбол, а день вільний, а сонце регоче, а проліски тихенько співають ніжно-голубих пісень... Чого ж, справді! Ех, шкода, що я не поет!

Як же пахла земля за містом! Які ж були, які (ну от, не знайду тут потрібного, точного слова), які були ще нерішучі, трохи соромливі фарби! Соромливі од тої багатющої, могутньої повноти, що досягає, що ось-ось незабаром прорве плівку і радісно розіллється, розквітне, забуває. Чорт побери, яке ж хороше життя!

Прийшли ми додому трохи заболочені, зате з повними жменями первісних усмішок. А мені знову згадався наш південь, і виразно постала в уяві кручена балка. І подумала я: дай пошлю вістку, пошлю не батькам, а колишньому „сподвижникові дитинства“. Чому так — і сама не знаю.

Ну, от. Сіла до столу, строчу тобі це послання (велике, мабуть?) і мигцем переглядаюсь із синіми очима весни, що зоріють тут же біля мене. Як романтично, правда? Ах, романтика — невмируща, бадьорна хибкість сильних, незафутлярених людей! Це я не про себе. Хоч я й незафутлярена, хоч я визнаю і поважаю тільки сильних та бадьорих, але це я не про себе. Жінки... До речі, сьогодні, вертаючись з гаїв, я бачила цікаву картинку. Ні, мушу трошки ухилитись і хоч коротко розповісти.

Це було в місті. На тих вулицях, що близько до передмістя і що на них звичайно довше залежується сніг та всіляке сміття. Поруділим, розкислим уже снігом пливли серед вулиці низенькі гринджолята. Точ-

нісінько такі, як у нас бувають. Повільно, навіть урочисто. Як човник: хить - хить...

Правив шкапою міліціонер, юнак, з обличчям роблено-суворим. А другий, теж юнак, стояв навколішках у другому кінці саней і хотів, либонь, здаватися офіційно-байдужим. Він, цей другий, обома руками тримав за плечі жінку, яка в непримушеній, надто відвертій позі сиділа посеред саней, — хить - хить ...

І жінка, ще молода, туга, здорова, але тепер безвільна, гойдалась, мов у колисці. Спід білої хустинки їй на щоки падало волосся. В очах, підведених синцями, заразом п'яненко мутність, радість і протест. І раптом вона заспівала. Хрипко, якимсь зарізаним голосом. І так сильно, і такої сороміцької пісні, що на тротуарах одразу звернули увагу й посунули за нею натовпом.

Міліціонер цвяхнув по шкапі.

Другий посміхнувся і дбайливіше взяв її за плечі.

— Мадонна... — сказав хтось у юрбі насмішкуватим, ображеним голосом.

Так от — хтось романтично образився за Мадонну, а я по-своєму романтично образилась за неприпустиму кволість жінки. Жінки взагалі. Не тільки за вікову честь матері, а й за ігнорування чи навіть профанацію тієї величезної, відповідальної ролі, що належить жінці в нашій оновленій країні.

— І справді, як романтично! — тепер, мабуть, ти вже скажеш, посміхнувшись.

Але май на увазі: цього терміну я зовсім не хочу зараз обстоювати. Це вимагає окремих розмов. Та

наколи б ти погодився, що, приміром, у спорті є чимало своєї романтики, що такої своєрідної здорової романтики не бракує хоча б на з'їздах та конференціях, чи в боротьбі, чи в досягненні мети, — то я заперечувати не буду. Проти романтики дужих легенів, ясного розуму, неблаганної твердості й життєвого руху я заперечувати не буду.

Справа не в цьому. Справа в тому, що треба здоровим почуттям любити життя і бути сильним. І жінці тут відставати аж ніяк не годиться: кволість бо її дуже часто буває лихом для інших, що на них вона впливає. — Теж кволих? — спитаєш ти мене. — Авжеж, — відповім тобі. А тому: хай живе сильна, незламна нова жінка й нова людина!

Звичайно, істина це не нова. Америки ці давно знайдено. Але, будуючи нове суспільство, змагаючись до великого прийдешнього, не слід забувати про такі Америки. Чи ж не так? Я, принаймні, раз-у-раз переконуюсь, яка це прекрасна і хоч стара, але вічно свіжа істина.

А сьогодні, в цей запашний день мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Егеж! Хто це там морочиться з настроями? К чорту! Кому це там досі бракує... ложечки, щоб розжоване класти до рота? Не треба таких! Кого це там мучить амбітність і різні дрібненькі, малесенькі особисті інтереси? Геть!

Ти, Миколко, не зважай, якщо я напишу десь не доладу: у мене за тонкою стіною сусіди теж студенти. Вони, нахаби, зараз завели якусь принципіальну супе-

речку і так галасують та грюкають, що весь дім здригається. Я вже заклинала їх пречистою силою, а вони ретельно одгукуються, що зараз ніби час відпочинку і що кожний має право відпочивати по-своєму. Ну, нічого. Як скінчу листа, я їм покажу, де ... і т. ін.

Отже сьогодні мене особливо сповняє радість життя і бажання бути непоборно-сильною. Не знаю, можливо, з цих причин я й пишу якраз тобі,—здається, маленькому моему антиподові. „Здається“—бо вже давно одбилися ми одне від одного, а потім бачились досить рідко й випадково, щоб говорити з певністю. „Маленькому“—бо життя ти не можеш не любити, стати сильним не можеш не хотіти, але, скільки мені відомо з твоїх власних слів та деяких чуток про тебе, ти не позбавився свого надлому, і твій дивний надрив чи не прогресує?

Тільки не приймай моїх трохи різкуватих вигуків про настрої та дріб'язковість на свою безпосередню адресу. То сказано взагалі. Я ж бо не знаю, що ти собою тепер являєш. Знаю тільки одне: все ж таки надаремне ти мене колись не послухав, Миколко. Пам'ятаєш? Надаремне. Звичайно, перш за все тут винні твої батьки, твоє виховання. Ти хоч і розлучився з ними, та, здається, пізно. А з їхнім впливом, якщо живі досі, може й досі не розлучився? (Не гнівайся за таке непрошене втручання. Ти ж колись, їй-бо, славний був хлопець, ще й „сподвижник дитинства“. Тому й поведжусь з тобою вільніше).

Пам'ятаєш, Миколко, в дитинстві тобі часто забороняли гратися зо мною? Ми, пацани, тоді ще не знали,

що таке клас, і тоді ще ти наважувався порушувати накази своїх старших, накази свого класу. Егеж! Може, це звучить стереотипно, але це так. А потім, ген-ген потім, пам'ятаєш, як ти почав боротися із самим собою, як ти почав мінятися? Хитався, хитався і врешті хитнувся. І знову якось чудно, навпіл, немов би сюди, немов би ще трохи й туди.

Невже ти й досі не сприйняв цілком наших величезних соціально-історичних зрушень, нашої чудесної дійсності?

А може, я поспішаю з цими запитаннями? Може, ти зробився тепер зовсім інший? Може, тепер неправда, що ніби ти покинув своє (і без того кволе, безсистемне) навчання та пустився на волю хто-зна чого? Та й інше, інше, інше про тебе — може, тільки вигадка, сплітка, зла неправда?

Тоді — тисну тобі руку, бо й колись ти теж був не поганий хлопець.

Не гнівайся ж, хлопче. І якщо буде можливість, раджу завітати сюди, до нас, подивитись, як тут кипить життя, переконатись, як переможно ступає історія, повчитись, як треба бути сильним, рішучим життєздатним.

У нас тут і весна хоч пізня, проте наче бадьоріша. Вона тут скупіша, ніж на півдні, але саме тому й гостріше, глибше сприймаєш її, більше ціниш.

Ну, от. Наговорила я тобі цілу торбу всілякої всячини. Розписалася, можна сказати, як ніколи. Вже й не рано. І проліски мої стомилися, хочуть приплющити повічки ...

А все ж таки цього року, вертаючись з практики, я заскочу на наш південь, на завод, до моїх батьків і конче побуваю в крученій глухій балці. Давно - давно вже не була там.

Можливо, проїздитиму через твоє місто. Можливо, тоді побачимось. Згода?

А поки — досить. Піду зараз до сусідів розправлятися за принципіальний регіт і паровозні горлянки.

Бувай, Миколко!

Чоловічок уважно до кінця прочитав підпис і адресу. Поправивши на носі окуляри, він ще раз перебіг очима лист. Чоловічок знов, як і перед читанням, зітхнув, похитав головою, замислився. Потім підвівся і довго ходив по кімнаті, пригорбившись, заклавши руки за спину. Довго й напружено щось міркував. Збирав чоло в зморшки. Сіпав, за звичкою, одним плечем.

Яка дивна буває іноді сила цих кольорових пташок, що прилітають несподівано!

Чоловічок підсів до столу, витягнув із старої, за-смальцьованої папки аркушик паперу. Він приклався до паперу з трохи неслухняним пером. Він торкнув окуляри. Хвилинку ще подумав і написав:

„Шановна громадянко!

Вибайте, що безпокою Вас. Але поскільки я єсть службовець місцевого Домкому постільки й пишу. До того ж я єсть хороший сусіда Вашого знакового Миколи Скляренка. Його комната № 15, а моя № 16.

Від нього знаю про Вас і знаю Ваш адрес. А тому й пишу.

І уявіть собі, що в последнее время починає з ним робитись щось чудне, ну прямо, що називається, не впізнати чоловіка. То хоч був так-сяк, а то вже став хто й зна. Ну, випив би, посумував там, чи що. Так ні ж. Роботи ніякої не робить, пропадає десь там, а потім прийшовши конешно під рюмкою скандали всякі. Спокою від нього нема і за кімнату платить несправно, а виселить не можна, бо закон. Буває, уявіть, плаче і геть опустився. Воно й зло бере, але й жаль чоловіка. Що вже я його не вговорював, не просив, не лаяв, а ніяк не помагає.

І от, значить, на тому тижні проти п'ятниці він тут у мене за стіною, в № 15 повісився.

Між іншим, говорять він слабував поганою болезню.

Але точно я не знаю. Труп одправили в морг.

Ще раз вибачте. Но поскільки я єсть службовець місцевого Домкому і хороший його сусіда, знаючи Ваш адрес, постільки й рішив повідомити Вас.

Михайло Шурга“.

Чоловічок знову щиро, співчутливо зітхнув. Він кілька разів, не кваплячись, перечитав свій лист, похитуючи головою майже на кожне написане ним слово, потверджуючи кожну висловлену думку.

Здається, було сказано все, але сказано було так мало. О, якби хтось поспитав його, скільки міг би він розповісти! Сказати ж — все одно сказав би двома словами.

Він заліпив лист, причепував адресою і, механічно поклавши обидва листи до кишені, вийшов з кімнати.

Біля дверей сусіднього № 15, де жили вже нові мешканці і звідки чувся дитячий сміх, він на момент збавив кроку, скося поглянув на темні квадрати одвірків. Потім покрокував до виходу, на скрипняві приступці ганку, на маленький дворик, вугластий, закапелковий, що тепер уже сповнений був вечірньої сутині й розмаїтих запахів міської весни.

І, пройшовши смугу будинкових тіней, пірнувши в срібну місячну зливу, чоловічок раптом зупинився.

Хто-зна — чому. Хто-зна, які думки пройманули несподівано в його голові. Тільки одне: були ці думки стільки ж раптові, скільки й непереможні.

Чоловічок сіпнув плечем, звітився, якось пригорбився і, завагавшись трохи, поволеньки, ніби проти волі, почвалав убік, в найтемніший закуток двору.

Там він вийняв обидва листи і, дивлячись кудись убік, додумуючи якусь свою думку, подер їх обидва на дрібні шматочки, знищив назавжди, без вороття.

Харків, 1928

В БЕРЕГАХ

На столі парував самовар.

Певза поволеньки розгладжував смоляні вуса та хашувату бороду, що на тлі мідяного обличчя здавалися мов би штучно наліпленими, і поволейки урочисто наливав у блюдечко пахучого питва. З блюдечка здійсмалася пара, обдавала йому все обличчя. Обличчя, як губка, стискалося, борода й вуса наїжено стовбурчились, а очі, і без того маленькі, оберталися в ледве помітні цяточки.

Певза легенько клав на зуби цукор, намагаючись якнайдовше смоктати його, і з якоюсь особливою обережністю підносив блюдечко до уст.

Задоволено подмухував, смаковито підсьорбував.

Лише від часу до часу, коли цяточки натрапляли на постать Надії, вираз його обличчя мінявся, немов хо-

лоднуватий вітрець пробігав між кущиками брів та бороди. Він ставав на хвилину строгішим.

Надія здавалась надто покірною. Мовчала. Але Певза добре знав, що така покора й мовчазність — найкращі докази її незадоволення: роботи й так багато, а він на буднях завдає їй несподіваної вовтузні із самоваром. Щоправда, загадуючи самовар, він послався був на ломоту в кістках, — треба, мовляв, розпарити, — та хіба ж Надія повірила?

„Ну й не вір“, — думав Певза, переводячи погляд убік, — „значить, я так хочу. А раз я хочу...“

Це була застаріла неприязнь до дружини. Ще з того часу, як вона, подарувавши йому доньку, довго хворіла й стала безплідною. А він так хотів сина! Так хотів мати доброго, хазяйновитого заступника. Сподівання, що їх нашіптували шептухи, день по дню втрачали для нього свою силу, неприязнь до дружини день по дню наростала. Дедалі він частіше й уважніше почав задивлятися на інших жінок, а присутність змарнілої й покірно-мовчазної Надії дратувала його, викликала часами навіть грізний гнів.

— Ану, налий ще, — обтираючись рушником, поважно сказав і одвернувся.

Очі впрост натрапили на вікно з блискучими од сонця шибками, і він мимоволі примружився. Одхилившись трохи у затінок, він кинув погляд у подвір'я, перебіг по гноярних калюжках до дверей хлівця, і уява одразу намалювала йому двох расистих кабанів, що обважніло рохкають там за стінами. Потім він перескочив оком на клуню і з приємністю згадав, що

незабаром перешие дах новими сніпками і що кулів йому, либонь, вистарчить ще й на повітку. Врешті зупинився на розі обори, де жовтомасна телиця обнюхувала загородь і ліниво похитувалась...

„Славна ряба“...— гордовито подумав Певза.

Сонце, чудесне весняне сонце сповняло подвір'я. День здавався особливо радісним, ніби празниковим. Сонце пробивалось крізь віконні скельця, і Певза чув, як воно легесенько починає йому лоскотати звислу зі столу руку. Певза поволі переймався лагіднішим настроєм.

Все, що наверталось йому на очі, переконувало, що він ділова, хазяйновита, гідна уваги й пошани людина. І в ньому ще більше зростала упевненість та любов до себе.

— Пий, бо прохолоне,— застережливо кинула Надія.

Він сіпнувся і нараз похмурнів — Надія знову нагадала про істотну, про болючу турботу. Але він пересилив себе. Він заспокоївся на думці, що справу сімейну так чи сяк, безперечно, налагодить: кому бо з жінок не охота пристати на його добро?

І смаковито сьорбаючи з блюдечка, смаковито обсмоктуючи вуса, він перехопився думкою ген-ген, далеко... Перед ним уже стелилися, розбігалися весняні гони, ще обарвлені по межах та ярках сизим снігом, на яких він походжав учора, обмірковуючи, коли саме буде пора виїздити з плугом. Тут же обіч вивертом тяглося розколесане уздоріжжя. Його він торік обминув, але цього року той шмат, що вихоплюється на спаді, конче треба заорати. Все ж якась мірка пере-

паде чи то на обмолот, чи то на помольне. От іще з млином треба справу довершити. Дарма що куркулем величають (Певза посміхнувся)—уже більшість за нього... треба схилити ще кількох найупертіших... а коли... буде млинок...

— Ану, налий но ще.

Думки бігли вільно, сміливо. Прості, життєві, упевнені думки.

Нараз до хати увійшов Олекса, наймит. Приніс із собою мішаний запах хлівів та бадьорого весняного ранку. Струнка низочка думок обірвалась.

— Під вівцями вичистив? — не повертаючись до нього, спитав Певза.

— Та вже ж... — дзенькнув ключами Олекса і, потоптавшись біля порога, беручись за клямку, ніби сам до себе кинув:

— А в Петровому березі, кажуть, уночі лозу різало.

— Як? — одсахнувся Певза. — Ага! В Петровому? Різало, кажеш?

— Різало.

— А в нашому?

— А в нашому не знаю, не ходив. Та наш, мабуть, ще під водою, далеко...

— Що? — зірвався з місця хазяїн. — Не ходив? Не знаєш? Та як же ж ти... Під водою! Далекі! Ще й поняття розводить. Та я ж тобі раз сказав: наглядай. А ти... ти що?..

Певзова лагідність раптом зникла. Із суворим, зчервонілим до краю обличчям він ступив на середину хати:

— Що ж ти? Га? — і, похитавши докірливо головою,

тихо, проте многозначно процідив: — Ось я зараз сам піду, подивлюся. І коли тільки щось, то не проси собі в господа - бога милості!

Чай пропав. Певза навіть не хотів допити блюдечка. Так і кинув.

— От іроди! От довірся їм! Га?.. А ти чого при-маткобожилась? Давай кожушок!

Збирався поспіхом, нервово, мов на пожежу. Боявся навіть подумати, що й у нього щось чуже хазяйнувало. Хоч берег його був нижчий, логовинний, багатий більше на отаву, але позаторік Певза наново обкопав його, проклав рови аж на мочари і ліву сторону не густо обсадив верболозом; права вже здавна кущилась. Ще тоді він не міг заспокоїтись, що в сусідів у берегах чимало верболозу, і сусідам перепадає зайва копійка: чи то за кошики, що вони їх плетуть, чи просто за хмиз на тини. Чого ж йому гав ловити? Чого б і йому не виплести кілька кошиків та не продати у містечко?

Певза грюкнув дверима. Поспішаючи, посковзнувся на другому ж кроці — ще не протряхло навіть під призьбою. І тут же подумав: „Не може бути... у мене цього ще не може бути“.

Широко ступаючи, він обминав калюжки і потроху забавляв завяття. Коли ж наблизився до обори й глянув на береги, затоплені водою, відчув, що надаремне здіймав бучу, відчув незрозуміле полегшення, ніби нічого лихого не трапилось.

— А все ж таки треба поглянути.

Вийшов у город, і, спускаючись з пригорка, засло-

нявся од сонця долонею (він взагалі слабував на зір), вдивлявся у широчезну водяну рівнину, що різнобарвно, легітно вигравала на сонці. Річка обернулась на плесо. Річка цього року розлилася, як розливалася ще за дідівської пам'яті. З минулого тижня вона почала шалено бушувати — ночами село захлиналось в її шумі, — а два дні тому прорвала греблю і мчала, як люта звірюга. Учора вода вже стала спадати.

Певза кинув оком праворуч, на сусідські береги, що лежали вище. Там вода ніби одійшла аж до загаток (трудно розглядіти). В усякому разі найближча узбережна смуга звільнена. Інакше бо Петрової левади не змогли б чіпнути. Так було й торік, так само викрадали. Тільки тоді Певза менше непокоївся, сподіваючись, що негусті порості в його володіннях не можуть ще привабити до себе чийогось пожадливого ока. І справді, не чіпнули. Але оця сьогоднішня крадіжка... вже, значить, почалося...

„А втім — хто зна“.

Певза губився, не знав, чи можна вірити. Хоч і одлинула вода, та хто ж би встиг так швидко? Хоч і зняв тривогу сусіда Петро, так то ж Петро! Він же за гнилого патичка ладен голову провалити. А як же! Прибіднюється! Обікрали, мовляв. Нещасний... неможливий... А цей неможливий закачає сьогодні штани, візьме ості та й піде по чужих заводах рибу ловити. Та й наловить, як торік, і коропів, і в'юнів, що й варитиме, і солитиме, і на базар носитиме.

Певза на хвилинку зупинився.

„А чому б і мені... з остями?“

Але в ту ж мить наспіла відповідь:

„Ні, з того лову та ще яка простуда. Хай дурніші“.

Перед ним ближче й ближче розгорталась лука, міцнішав солонявий запах намулу. Саме узбережжя, де вже одлинула повінь, жовтіло по купинах щетинкою торішньої осоки й жабуриння. А далі, особливо лівий край був пойнятий блискучою гладінню, і затоплені кущі по ровах безпорадно виринали верхів'ями, наче зводили д'горі свої рученята. І тільки там, за дальнім навкісним візерунком чубків, гладінь немов починала ворухитися, а там, де узмінь — немов сіра, аж синя завороть.

Певза зітхнув полегшено: сюди справді ще трудно дістатись. Переступив на береговий обніжок і пройшов ним до пагорка, де краще можна було розглядити правий край. Цей край був сухіший, звідси буйніше бралася порость. За копанкою вже починалися й густі сусідські верболози. Сизі, жовті й подекуди майже гарячі, вони тяглись ген-ген попід городи й кучмились, ніби кольорове прядиво. Цього прядива було так багато, що Певза мимоволі зітхнув.

„Нічого ... дасть бог ... дасть бог“.

Він спустився нижче, до самої левади. Ковзаючись, хитаючись, пішов обсадженим гребенем рову, що одмежовував його сіножать од чужої і кінцем своїм занурювався в річку. Гребінь за кожним кроком ставав пухкіший, вода виступала й жвяхтіла під ногами. Далеко не пройти — він це знав. Не квапився. Хотів лише обережненько просунутись, доки можна, і краще переконатися. Присів. І тоді кризь

сітку галузок побачив: на розі поперечного рівчака, що ним була oddілена гниловодь, там, де ріг цей шпильком виступав із води, де здіймалось кілька молодих стовбурів, там, ховаючись за прикорні, ворущиться червона пляма.

Певзі захопило віддих. Рій червоних і зелених комашок чудним сліпучим павутиннячком поплів перед ним. Певза протер очі, глянув пильніше. І відразу зрозумів, що це жінка,—котрась із сусідок (чи взагалі з кутка) причаїлась і складає нарізану лозу снопом, щоб потім зручніше винести. Це якась одчайдушна, бо перехопитися на той шпильочок, що, мабуть, ще вчора був під водою, не легко. Та й весняна драгва небезпечна. Але саме цим вона й хоче одвести підозріння. Кому ж, мовляв, на думку може спасти?..

Певза скипів. Хотів був крикнути, та стримався, розміркувавши, що криком менше зробиш—втече і навіть не знатимеш, хто ж то. Знову глянув, але вітрець колихав сітку галуззя, просіваючи невиразну ряботінь.

Проте він помітив, як червона пляма злегка ворухнулась. Він розгадливо повів довкола очима і згинці, поспіхом перебрався на сусідський рів.

У нього вже наспіло рішення, не дуже складне, але певне: обійти півколом, де твердіший ґрунт, переступити знову на свій рів, конче дістатися на ту купинку, де торік посадив він осокір (там немов острів), і тоді... тоді він впізнає. Тоді і впіймати можна. Бо втікачеві іншої дороги нема, як тільки просто на нього або бродом просто на його городи... І він впіймає, конче впіймає цю жінку. В пам'яті чомусь майнув образ

похилої, виснаженої Надії. О, він впіймає! Не вивється!

Підсилений якимсь новим, незрозумілим, сласним поривом, він цупко хапався за кущі, присідав, угинався, розмахував руками, щоб додержати рівноваги, всіх зусиль прикладав, щоб не збільшувати шуму, щоб запопасти злодія несподівано. Кілька разів ноги сповзали, і він провалювався у багву. На одному видолкові, де треба було перестрибнути, боляче вдарився коліном, набрав у чобіт крижаної гноївки.

Але ніщо не могло зупинити. Злість, завзяття, якась глуха звіряча сласність штовхали його.

Коли знову добувся свого рову, сусідські береги, звузившись, уже клинком лягли праворуч, а перед ним зовсім близьенько вихопилась річкова закруть—перше коліно стрижня, що брався од греблі. Неподалець, сажнів за п'ятнадцять, кучугурою здіймалась і сама прорвана гребля. З її таранкуватої пащеки запінено й шумно мчала каламуть.

Певзі стало трошки торопко. Він поспішив одвести очі в другий бік. Але шпильочка, де таїлася здобич, не міг розглядіти—його заслоняв рядок густої парості.

Серце Певзине зачастило.

Тепер лише перехопитися на купинку. Ось вона. І сокорик на ній стрункий та упевнений, мов той парубчак. Кілька кроків. Всього кілька кроків. Вони найтрудніші. Щоправда, тут не дуже глибоко, а все ж... а все ж таки...

Досадно хитнув головою. Перестрибнути? О, ні! Це теж небезпечно.

Одначе зупинитися, коли стільки вже переборено, коли здобич немов за дверима, коли лишається всього чотири-п'ять кроків,—зупинятися теж неможливо. І він пригадав, що, закрадаючись сюди, бачив попід гребенями ровів чимало всякої валяви, прибитої потоком. Її ще не встигли прибрати сусідські руки, та його хазяйське око вже зачепилося на кількох бубнявих брусах і великій ощепині.

Він довго не зважувався. Він повернув назад і рішуче завдав на плечі слизький заболочений стовпчак. Так було незручно. Довелося тут же скинути. Обхопив один кінець рукою і, ковзаючись, спотикаючись, поволік його занепокоєний, що цим шумом передчасно викрие свою присутність.

Але все йшло на добре. Наблизившись до місця, де вже можна було перекинути кладку, він обережно поклав у ногах ощепину, на момент застиг, послухав.

Здалося—нічого. Тільки з правого боку шумувала на греблі каламуть і, мабуть, цим шумом глушила і Певзину і злодієву вовтузню.

Він обтер рукавом спітніле чоло. Бистрим поглядом зміряв галявку. Підвів і пустив стовпчака. Дерево, трошки не діставши кінцем до другого бережка, хляснуло по воді, наче хто ударив у долоні.

Присів тривожно. Знову послухав. Знову здалося—нічого. Поволеньки пересунув кінець кладки на зручніше місце, дістав таки другим кінцем ґрунту і, згинаючись, спираючись на підняту тут же гіллячку, перебрався мостовиною до жаданої мети.

І тоді він побачив: на ріжку, в червонястих шмати-

нах, із заголеними жовтавозеленими ногами, неприродно перегнувши стан і кинувши руку у воду, лежала утоплена.

Певза зблід, перехрестився.

Відразу стало йому темно-порожньо, немов каменем пішов у глуху безодню. А потім, вертаючись до дійсності, чомусь пригадав увесь сьогоднішній ранок. Ранок промчав у свідомості швидко-швидко, уривочками.

Він безпорадно, розгублено знітився. Вперше за все своє життя відчув він короткий, але якийсь особливий, незнаний досі біль і вперше зрозумів, що бувають моменти, коли можна самого ж себе зневажати, навіть ненавидіти.

Та хутко натомість почали його сповняти інші почуття.

„І треба ж було тобі в моїх берегах зачепитися!— з досадою, майже злісно подумав він, ще раз поглянувши на утоплена.— Іншого місця собі не знайшла“ ...

І поза всім цим натовпом неприємних думок, почуттів проступало вже приємне заспокоєння, самовдоволення, що власності його не зачеплено, що все гаразд у його берегах.

Харків, 1925

В О Р О Г

Від часу до часу кінь виявляв непокій.

Було вже десь по півночі, над стайнею висвистували окаянні вітри, і від цих протяжливих зойків та сичання недоторкливий, норовистий кінь легенько здригався.

Кінь був молодий, сповнений м'язистої сили, м'язистої пружності. Ночами він ніколи не потребував відпочинку, який звуть сном. Лише іноді, чи то в бурю, чи в тишу, набігали йому коротенькі моменти забуття, раптова дрімота. Тоді майже зовсім уривалося плетиво його перемішаних уявлень, і брала його приємна хвилинна непорушність. Але чути—він і тоді чув усе. Бачити—також бачив, скільки це дозволяла ніч. І навіть бувало, що, задрімавши, він ворушив ніздрями—пахло десь у сіні улюблене зело.

Так і зараз—він стояв, маючи в роті смак і запах

нещодавно знайденого, геть розжованого зела. Він хотів постояти хвилюку зовсім нерухомо, хотів у своїй коротенькій дрімоті зберегти рештки приемних відчуттів. У нього злегка ворушилися ніздрі, і починала наповзати на очі тьмяність насолоди.

Але новий напад вітру примусив його очутитись. Кігтистою лапою вітер з розмаху ляснув по залізному дахові стайні, і кінь сторожко наставив вуха, глянув і ту ж мить злегка здригнувся.

Хоч стайня була добра, заможницька стайня, проте крізь щілину силоміць продирався холодний в'юнкий струмінь, що збудним лоскотом перебігав по коневих боках.

В цьому подихові знадвору було стільки ж холоду, скільки й бадьорості. Кінь здригнувся задоволено і грайливо повів оком на своїх сусідів.

Вони, кобила і другий кінь, що стояли поруч, не звертали уваги на ту колотнечу, що діялась поза стайнею. Були вони геть сумирні, похнюплені й часто переступали з ноги на ногу. Були старші за першого коня, мали ноги притомлені, а тіло вишмагане вітрами, і такі залітні струмені здавалися їм дурничкою.

Вони могли б іще довго й добре служити хазяїнові, та їм трапилось несподіване лихо: хазяїн останніми часами годував їх чомусь так погано, наче збирався продати на бойню, і через голод, через втому вони дедалі ставали млявіші, до всього байдужіші.

Чи могли ж вони рівнятися з молодим, ситим, працюю не навантаженим конем, якого, очевидно, дуже любив хазяїн?

Тому й зберігав цей кінь молодечу недоторканість, свіжу тонку чутливість, що примушувала його здригатись навіть од легенького струменю.

Іноді коня брав більший непокій — уявлялось, що вітруга може надмірно бахнутись у двері чи в дах і, поборовши перешкоди, ринути до стайні нестримними табунами.

Крізь шум нараз почув він кроки. Він наструнчився, недовірливо прищулив одне вухо. Потім, коли вже під самими дверима тупнули кроки й дзенькнув замок, кінь злегка, уривчасто й привітно заіржав — пізнав.

Він віддалік вгадував цю ходу і цих кілька звичних рухів, що від них дзвязкотів надвірний замок. Він добре знав, що тепер мусять розчинитися двері і мусять увійти той єдиний, кому він корився і до кого раз-у-раз виникала в ньому теплота вдячності.

Справді — увійшов хазяїн.

Вітер хотів грюкнути дверима навстіж, але хазяїн вчасно утримав скобку в руках і, перемагаючи вітрове зусилля, поволі зачинив двері на засов.

Такими ночами аж ніяк не завадить посилити догляд, і хазяїн обережно засвітив ліхтар. Щоб краще бачити, він підніс його врівень із своєю шапкою, трошки вище за рівень очей.

Світло найщедріше падало на його обличчя, не молоде вже, але й не старе, тільки густо заросле обличчя. Такі ж густі, вихрасті брови кущились над очима. Вкупі з глибокими надбрівними зморшками та трохи вигорбленим носом надавали вони твердого, суворого виразу. Світло падало на одну половину, лишаячи

другу в з'ятінку. Тому ще різкіше виступали риси й гостріше підкреслювали суворість. Через густу й клинчасту бороду обличчя виглядало сухорлявим, видовженим, як була видовжена і вся ця висока, досить кремезна й дещо сутула постать.

Ззаду бралася тінь. Спочатку тонка, потім ширша і нарешті, перехоплюючись на стелю, чудернацька, трепетно-рухлива.

Тінь вразила коня, видалась живим створінням, якимсь зловісним птахом,— кінь недовірливо, непокоїно прищулювся.

— Ну, чого ти, дурачок? — мовив хазяїн, наближаючись до нього. — Чого ти, Коська?

Підступивши зовсім близько, він хляснув коня по шиї.

Той нервово сіпнув шкірою, як це робив улітку, коли доторкалась надокучлива муха. Він не переставав щуплитись і позирати скоса, гордовито й примхливо.

Велике насторожене око при світлі ліхтаря мало ніби фіолетовий, навіть червонястий відтінок, і тільки в одній точці зоріла жаринка — відбивався сам ліхтар. Ніздрі хутко ворушилися, ворушилися й губи. Він поступовно повертав морду вбік людини, ловив ті запахи, що їх допіру принесла людина з собою.

Найбільше пахкотів, заступаючи все інше, свіжий дубленик, що був щільно підперезаний широким шкіряним паском, так наче господар збирався в дорогу. Кріпко й кисло. Коневі не подобалось, дратувало, як і взагалі дратувало його світло ліхтаря, зловісна тінь на стіні, і лоскотний хляскіт по шиї, і вітряні зойки знадвору...

Він почав загібати передньою ногою.

— Басуеш, басурмане? — знову буркнув хазяїн, ще дошкульніше поплескав по холці, але помітивши, що той має намір хвицатися, уже погрозово кинув: — Ну, ну! Чужим уже стаєш?

Погрозливо піднесена рука спинилась, взялась за гриву й перегорнула частину пухкої, хвилястої волосіні на цей, на свій бік.

І так, занурившись пальцями в гриву, міцно її похопивши, міцно тримаючи, немов трималося тут кінці всього добра, стояв він якусь хвилину зовсім непорушно, у глибокій задумі, у злій задумі. Потім, стрепенувшись і хутко поглянувши довкола, одступив крок назад і різко, з досадою смикнув той жмут гриви, що тримав у руці, — так різко, аж у нього між пальців лишилася добра горстка.

Коня це здивувало. Знову прищулившись, він затупцяв задніми ногами, навіть присів, готовий от-от по-своєму різко відповісти.

Та йому не довелося. Саме в цей момент хазяїн, одступаючи, натрапив на сусідню запаршивілу кобилу і, знайшовши вихід своїй досаді, люто її вдарив.

— Ти! Чортова душа!

Кобила поточилася, покірно ще нижче схилила голову. А недоторкливий кінь затремтів, сіпнувся, затупцяв дужче, так, ніби це вдарили його, а не кобилу. Хазяїн знову замірився, пробубонів коротко, многозначно:

— Ну! Ну!..

І знову підведена рука не здійснила погрози. Підведена рука тільки окреслила в повітрі дугу, немов іще

вагалася, і рвучко, нестримно упала, плеснувшись об полу кожуха.

Сьогодні хазяїн був інший, ніж завжди. Не тому, що гнівався, лаявся, штовхався (це траплялося часто), а тому, що тут же виявляв ласкавість.

Було так, ніби грубість свою він поспішав пом'якшити ласкою, а потім, ніяковий за перебільшену ласку, поспішав її отьмарити грубістю. Сьогодні він не мав завжди йому властивій твердості.

Криласта, зловісна тінь зашамоталась, поповзла на другу стіну.

Хазяїн одійшов, але не вийшов.

Зупинившись біля кілочків, де висіла упряж, він поставив ліхтарь долі й потягнувся руками до упряжі. Він зазирнув до інших кутків, чогось шукаючи, і криласта, трепетна тінь, непокоячи коня, весь час невідступно повзала за ним.

Вкупі з тінню він знову наблизився до коня і несподівано вкрив його короткою, товстою, вдвоє складеною рядниною.

Тут же, влучно поєднавши два підчеревники зробив попругу і нею на обмах взявся прив'язувати намощену ряднину.

Неприємна зайвина заважала коневі. Кінь тупцявся і, хитруючи, надимався, щоб потім послабити небажані й занадто міцні обійми.

Хазяїн помітив. Хазяїна пойняла злість. Раз, ще раз ткнув він коня кулаком під ребра, примусивши збавити напруження.

Коли підійшов він удруге з вуздечкою в руках, вже

гніву не бриніло в зміненому голосі. Навпаки. Знову з'явилась ніжність.

— Ну, зуби, Коська! Давай зуби! Ач ти, сучий сину... Давай, давай, не крутись!

Підлещений новою ласкавістю, кінь комизливо задирав морду, крутив мордою.

— Зуби... твою мати!—grimнув хазяїн так люто й лунко, аж коневі залякло у вухах. Він хутко дався загнuzдати.

Одв'язавши обротъ, різким рухом смикнув хазяїн за повіддя і — хотів того кінь, а чи ні — повів до виходу.

Шаснули двері. В груди обом їм бахнувся крижаний вітряга.

Було середзим'я. Саме така пора, коли сніг майже розтанув, на шляхах починало протряхати, але з півночі знову війнули морозні вітри, дедалі різкіші, нестримніші. Вчора вони тільки стелились, в'юнились степами. Сьогодні вже рвучко шмагали по горбах, занурливо юхкали в долини, наскрізь пронизували тремітні ліси й цілими бандами з посвистом і зойком вривались до селищ.

Така ніч, так темна, що довколишні речі спочатку геть зливалися, наче потопали в безвісті. Тільки згодом, коли око освоювалось, починали проступати неясні окреслення.

Хвилинами здавалося, що вгорі пролітають божевільно-бистрі тисячні зграї кажанів чи якихсь невідомих свистокрилих птахів. Безліч рук, безліч лап, вуз-

луватих, волохатих, опазурених, похапливо-хижих з розмаху чиркають по землі — чіпляються кігтями за дерева і на льоту нагинають їх, трясуть, куйовдять — чіпляються за дахи, за заслони і на льоту намагаються зірвати, скрутити, розстрошити...

Навіть собак не чути було на кутку.

Щойно вийшли із стайні, неподалець дверей ворухнулося щось горbate, коструbate, чорне й скрадливо посунуло назустріч.

Кінь шарахнувся. Кінь тремтів. Не хотів іти в той бік.

Але хазяїн різко смикнув за повіддя й потягнув у той таки бік — не до вулиці, до саду.

Пританцьовуючи, хропучи, кінь поволі корився і, хоч на третьому ж кроці виявилось, що горbate, коструbate й страшне не що інше, як звичайна купагною, кінь все одно здригався, тупцявся. Йому здавалося, що довкола і на землі і в повітрі сила-силенна зловісних створінь, що вгорі вони шалено шугають, а долі повзають, засідають, чатують.

Коли хазяїн підвів його до саду, він знову закомизився, почав опинатись: дерева, шумно вгинаючись, вимахуючи вітами, як розтріпаними кудлами, були йому такі непевні, зрадливо-страшні, що він ніяк не наважувався вступити в їх оточення. Не дерева — буйне збіговище довгогривих і довгохвостих потвор, що от-от мали кинутись назустріч. Його м'язи жорстко тремтіли. Кожний нерв був напружений.

Знову гнівно сіпнув хазяїн за повіддя, але цього разу кінь уже не пішов.

Замірівся хазяїн, стьобнув ремінними кінцями, і коня

охоплювала ще більша тривога, дужче він пританцювував, намірявся стати на задні.

Тоді хазяїн попустив, наблизився і лагідно поплескав по шиї.

— Ну, Коська! Ну, хлопчик... Сукин син...

Але ніякі слова не могли вплинути, і поступитися, кінець-кінцем, примушений був хазяїн.

Він взявся обіч, поза клунею.

Незабаром вийшли вони на городи. За городами рівні починався степ.

На хвильку зупинились.

Хазяїн щільніше насунув шапку на лоб, щільніше пригорнув поли дубленика, підтягнув пасок, скочив на спину.

Почувши на собі тягар, що пружно, міцно охопив боки, кінь почув у собі певність. Надто ж цієї певності надали йому туго натягнені вудила, од яких він мимоволі зігнув шию і в яких одразу вгадав, чого хоче рука.

Він був чи не найкращим у селі жеребчиком, що про нього майже всі на селі знали і починали день-у-день згадувати частіше, день-у-день рішучіше. А вчора вже цілком рішуче.

Хоч і не мав він виучки, проте інстинктивно вгадував, чого од нього хочуть. Але не завжди хотілося виконувати саме те, чого од нього хочуть. Він був молодий, щедрий і любив перш за все, чи то до часу чи ні, трохи погороїжитись, побасувати.

Тим то й зараз, відчувши більшу певність і менший страх, він зухвало задер голову й спробував піти кружка.

Це йому не вдавалося. Не пускали суворі вудила. А все ж він дуже хотів бодай на одному місці, бодай маленького зробити кружка.

Ні, не пускали чуйні вудила. Настирно роздирали рота. Тягли назад.

Тоді можна дозволити собі поточитися назад. Ще й присісти. Чи зовсім стати дуба.

І тоді колько, лоскотно ткнулись каблуки під ребра. Вся істота наструнчилась уперед.

Але уперед він рушив не зразу. Спочатку дрібно закопитив на одному місці, потім, коли добулися до-роги, взяв непевним підтюпцем, грайливо похитуючись, погойдуючи на собі їздця. Це йому самому подобалось,— так чітко й твердо промовляли вудила, так ловко й твердо приріс їздець, так задьорно підлітав, штовхав, хапав за ноги шибеник-вітер, що коня дедалі більша охоплювала радість.

Зненацька він заіржав.

— Ти, чор-р-р!.. — рвонув чорний, чіпкий вітер три-вожне слово і скрутив, порвав, кинув додолу.

Видко, не хотів їздець, щоб їх почули. Довершуючи своє застереження, він сердито підшарпнув повіддя, сердито штовхнув каблуками.

Кінь обурився. Але згадав, що мусить коритися.

Підстрибнувши, він хутко залишив ці вибрики і, поступовно вирівнюючи крок, далі й далі загібаючи ногами, пішов легкою, прекрасною риссю.

Вудила не стримували, і кінь був вдячний.

І що сидів на ньому кріпкий їздець, він був так само вдячний.

І що біглося йому легко, що довкола чорна ніч, і шибеник - вітер, і буйна бадьорість,— він був по-своєму вдячний.

Повнота життя п'янила його. Велику, трепетну радість життя, радість глибокого віддиху й вільного руху відчувала кожна найменша частка його істоти.

Кінь ішов.

Кінь ще надавав.

У захваті, в молодечому завзятті він бистру рівну рись доводив уже до високих ступенів сили й краси.

Під копитами бриніла земля. Степова, ледь помітна нічю дорога напружилась і, кріпко натягнута морозом, гула. Гультай-вітер перебирав ладки, вихоплював звуки спід коневих ніг, рвав, шматував їх, жбурляв у ніч, у безвість.

Кінь ішов

незмінно

вільно

рівно.

А вітер лютував —

невтомно

запівено

хижо.

Лютував вітер, що його розгойдана сила і хист не можуть збити з пуття.

Хитруючи, вітер, пробував раптовим різким помахом шмаганути по ногах, зрадливо підсікти. Дарма!

Тоді обурений вітер з розгону падав на груди, забивав віддих, сліпив очі, куйовдив гриву.

Кінь, мотнувши головою, чхнувши, все одно без послаблень ішов далі,— довго вже йшов.

Оскаженілий вітер забігав ззаду, ударяв у круп і, нічого не вдіявши, починав сікти навкоси,— завзято, навалю. Тоді він трохи заважав. Люта настирливість інколи ухияляла коня, але чуйні поводдя ту ж мить застерігали, вирівнювали. Кінь, як і раніше, бистро, легко, упевнено йшов,— давно вже йшов.

Лишилися позаду якісь дві балки, лишився в пам'яті їхній затишок. Хто зна, скільки проминуло часу, яка одлинула відстань, але дорога знову почала вгинатися, і почав обступати затишок.

От і дно. Зовсім тихо. Напрочуд тепло й тихо. Мить. І дно минулося. Назустріч — протилежний вигорбок. Чималий вигорбок.

А повіддя мовчать, не стримують. Вони не стримують навіть тоді, коли кінь, заохотившись, бере на гору галопом.

Такого кінь ще ніколи не знав. Завжди на гору його примушувано йти повагом, ступою. Тепер давали волю.

Коли він вихопився з яру, коли супутний вітер, наче цього чекавши, враз піддав завзяття, коли вітер і кінь югнули випереджувати одне одного,— повіддя й на це мовчали, не припиняли шибай-галопу.

В шаленому гоні, в темряві й буряних тисках легко було спіткнутись, упасти, пропасти.

Чи думав про це їздець?

Він сидів, низько пригнувшись, аж припадаючи до коневої шиї. Напівзігнуті ноги, міцно стискаючи коня,

заклякли, мов у корчах. Він приріс до спини і не стримував.

Вітер хвиськав йому в обличчя, мружив очі, шарпав за бороду. Вітер зухвало жужмив, розбивав, розкидав довгі вуса й бороду. Вони так плутались, тіпались, що хвилинами йому самому уявлялось, наче борода не-ймовірно видовжилась, упала поза плечі, летить позаду скошланим віялом. Він сидів, низько пригнувшись, він поринав пильним половецьким зором у темряву, в ніч і десь там в далині розбурхана уява ловила уривки незабутніх подій, коли ярилось повстання і коли він так само серед ночі божевільно летів на коні, а позаду невідступно летіли червоні...

Від згадки він мимоволі стискався. Ноги ще міцніше охоплювали коня, ніби почували раптову небезпеку. падіння. Очі ще більше мружились, пильніше вдивлялись, ніби хотіли перевірити, чи й справді знову щось не загрожує.

Він притишив ходу і, круто повернувши, гайнув назад, наче злякався, тікав.

Кінь увігнався в той самий яр.

Через хвилюкю яр уже був позаду. Але їздець недовго дозволив іти по цей бік. Як і раніше, він круто повернув і втретє, на диво коневі, скерував його до того таки яру.

Чого він хотів, цей неподібний сьогодні їздець?

Він кидався з краю до краю, наче ворожий кіннотчик, що між двох сил потрапив у пастку.

З його волі кінь знову упірнув у затишок яру — хвилина — і, дихаючи на всі легені, надпоривно хапався

вже протилежним узбіччям. Ще хвилина — і махав кінь навзаводи тим самим досить рівним, досить упертим шляхом.

Серце його стукотіло прискорено. Шкіра вогčila з поту. Дедалі більша сповняла ярливість, дедалі меншу почував він залежність од їздця.

На довколишній шум відгукувався паморочний шум в його власній істоті.

Можливо, од вітру, що невтомним свистом пронизував вуха, в коневій голові гойдався, зростав, розпирив череп неможливий гул. В цьому завзятті, в радості, в гулі, в буйній ярливості хвилинами чманіла голова, і на очі спадала тінь сумніву. Він недовірливо шулився, напружено вдивлявся вперед і не знав, чи довго ж так буде, чи справді тікати, чи боятись?

Нараз метнулось попереду щось невеличке, хиже вертке.

Кінь рвонувся вбік.

Ще трошки, і збурений кінь летів би сам. Він уже мало відчував їздця. Він уже не корився стривоженим рукам, що вудилами роздирали йому рота й хотіли тепер спинити. Він закусив вудила, дугою взяв шию і, жахом охоплений, мчав без дороги, наосліп. А за ним весь час невідступно мчало те саме невеличке, хиже, вертке.

Чорне, хиже, вертке.

Хиже, вертке.

Вертке... вертке...

Він не міг зупинитись. Не міг припустити, щоб воно — чорне, хиже, вертке — наздогнало, підкотилось, учепи-

лось. Ні! Він ні за що не міг припустити, щоб воно опинилось попереду.

Воно котилося збоку, весь час трохи збоку, на тій самій відстані, як було вихопилось напочатку — так уявляв собі кінь. Але воно хитрувало, скрадалось, змагалось — так уявляв собі кінь. Воно — хиже, чорне, вертке — всіма силами хотіло наблизитись.

Ні, він не міг припустити!

Не зважаючи на вудила, ні на що не зважаючи, він летів, як болем уражений, як навісний, як сам окаянений вітер.

Розпанаханий, зраділий вітер зняв обабіч таке безглуздя, таку веремію, ляскіт, клекіт, сичання, що цей, свист і сичання ставали безперервні, суцільні, як бистрий звуковий потік. Здавалося, що сама земля, — теж бистрий, клекітний, чорний потік, якого не обминути, не спинити.

За цим вітрюгою не чути було людини. Людина кричала. Уривчасто, коротко, сильно. Із покрику лишався тільки невиразний, звертистий, подібний до вітрового зойку, зойк:

— І-і-й!..

Либонь, „стій“ кричала людина. Кричала вже механічно, не розуміючи, що її все одно не чутно. А якщо й було трохи чутно, то це не впливало.

Кінь носив. Переляканий грудкою, чи кущиком, чи, може, дійсно якимсь випадковим і теж переляканим звірем, молодий норовистий кінь носив просто полем, ріллею. Він не падав, не ламав собі ніг, не скручувавши тільки завдяки інстинктові, тонкій тваринній чу-

тобі, що позасвідомо і вчасно підказувала, куди ступити, і позасвідомо оберігала.

Переслідуваний уявою чогось невеличкого, чорного, що незмінно й скрадливо котилося збоку, сполоханий до одуру, він увесь час завертав убік, щоб уникнути зустрічі. І він не помічав.

Не помічав цього й їздець. Прикипівши до коневої спини, їздець в думках своїх тільки благав лиху долю, щоб не трапився який рів, чи яр, чи інша перепона. В думках він був готовий стрибнути. Він напевне стрибнув би, коли б це трапилось йому вдень, а не такої темної й буряної ночі.

Як павук, що, зігнувши лапи, на всю силу цупко тримається, хоч вітер гойдає тонку павутинку, так і він, охопивши вузлуватими ногами коня, на всю силу стискав його, міцно тримався, мов за життя.

З досвіду знав: скоро тварина зірвалась і не встигли одразу стримати, то найкраще дати їй волю одбігати, одхекати свій паморочний страх. Та й що тепер міг він подіяти, як не віддатись на волю буремних сил і ждати, щоб, принаймні, в останню хвилину зловчитись, врятуватись.

Одне найбільше турбувало: щоб то не заєць перебіг дорогу. Якщо заєць — добра не жди.

Завертаючи, весь час завертаючи, кінь врешті дзвінко ударив копитами. Була знову рівна, утерта, лунка від морозу дорога. Вітер рвонув, зібгав, перекошлав цю коротеньку тишу, що дозволила почути дзенькіт копит, і, надолужуючи, зняв довкола ще нестримніший клекіт. Але добре відчувалось, що під копитами твердий ґрунт.

Кінь, потрапивши на нього, вже не збочував. Кінь навіть почав збавляти завзяття. Здавалось йому, що на твердій дорозі він може почувати себе безпечніше: невеличке, хиже, вертке не посміє ступити на дорогу. Він, зменшуючи розгін, похропував, мотав головою, роздував боки в частому дихтінні і тремтів безперервно, збурено тремтів. Ще його страх не минувся.

— О... а! О... а!— говорив щось їздець і пробував лагідно похляскати по шиї.

І саме тоді, як їздець трохи перехилився, готуючись зіскочити, коневі видалось, що невеличке, хиже, вертке знову скрадається до них, хоче підскочити, перебігти дорогу.

Кінь сполохано кинувся вбік, гайнув навмання.

Як і минулого разу, ледь утримався на ньому їздець. Як і минулого разу, різко шарпнув вудилами, а потім вудилами роздирав рота, кричав, намагався стримати,— дарма, дарма.

Хіба міг кінь послухатись, коли йому геть стуманіла голова, притупились всі відчуття, крім відчуття самозахисту?

Хіба міг він спинитись, коли ярим оком своїм помічав, що хиже, чорне, вертке все ж таки котиться, за-попадливо котиться й хоче наздогнати?

Він тікав. Він знову чимдуж ухилявся в один бік.

Так догнався він до якоїсь улоговини, повернув різкіше, інстинктивно обминаючи крутий спад, а коли під ногами відчувся спад рівніший, дав ногам своїм волю впрост через улоговину.

Так долетів до високої стіни, що несподівано по-

встала з темряви, але, не розуміючи, що то залізничний насип, злякався ще більше й шарахнувся.

Промайнули повз них якісь будинки, дерева — либонь, хутори, — але до краю натягнені вудила не могли стримати скаженого льоту.

Виросла, нарешті, їм назустріч гора, невідома гора, що її вже кінь не сполохався, не обминав, а засліплено кинувся перемагати.

Гора була чимала, спадиста, і кінь борзо сіпався, пружно поривався.

Вже підупадав на силах, але не переставав п'ястися вище й вище. Не знав, скільки тієї висоти, але конче хотів добутися верху.

В запамороченні, у відчаї проступало єдине спрямування, єдине бажання: щоб там, куди він на тяжку силу пнеться, знайти нарешті спасенний захисток. Не тільки бажання, але й надія. Не тільки надія, але й певність — пряма, тваринна певність, що так має бути, мусить бути.

Злетівши на гору й пробігши рівниною ще трохи, він уявив собі, повірив, що страшне лишилося ген-ген позаду, вниз і почав притишувати запал. Він відчував велике знесилля і спрагу.

Згодом перейшов на рись, потім на тихшу рись, ще тихшу. За якусь хвилину раптом стало легше — зіскочив іздець.

Кінь одбіг трохи, нерішуче зупинився..

Зупинився й вітер. Потім спробував знову дико затанцювати. Але, хоч як прикладав свого хисту, підбиваючи, викликаючи, заохочуючи, на коня це не впли-

вало. Вже освоївся кінь. Збайдужений втомою, вже не сприймав.

У нього кружляло в очах, пересохло в горлі. Часто й високо роздувались боки. Коли обережно підійшов їздець і доторкнувся долонею до захеканих грудей, кінь відчув, що груди геть мокрі. Відчув також під дотиком долоні своє власне тремтіння.

Ще д'останку не минувся страх.

Їздець розумів. Йому теж не минулась смертельна тривога, але коневі був він вдячний: адже, не спіткнувся кінь, не впав, не скалічив, не вбив.

— Коська! Ось... а! О... а! — вітер не давав почути, проте відчути вдячну ніжність міг кінь з ласкавих і щедрих дотиків.

Підібравши повіддя, їздець поволі рушив уперед.

Іти було важко. Доводилось ріллею. Вітер валив з ніг. Ще й кінь, ступаючи ліниво, занадто витягнувшию, опирався.

Тепер їздець відчув холод, зрозумів, що в цьому сум'ятті розстебнувся під коміром його дубленик і спритний вітер встиг добре прошити одіж. Він став за вітром і коли, впорядкувавши одіж, хотів був далі рушати, близько перед собою побачив високу чорну постать. Неподалець бовваніла така ж сама висока й чорна постать. Ліворуч теж.

На другому кроці впізнав він тополі. А ще по кількох кроках, перехопившись через невеличкий рівчак і ступивши на твердий, утертий ґрунт, він упізнав, що це стара алея під колишнім панським маєтком і що це так званий П'ятигорів шлях.

Стало веселіше: тепер хоч знав, де він. Наступної ж хвилини радість вщухла, бо вже зміркував, що звідси додому буде добрий десяток гонів.

Навпростець, саме так, як сюди він потрапив, це мало бути значно ближче.

Але вертатися не міг він в той самий лихий спосіб — доводилось тільки шляхом, попід П'ятигори.

Він пригнувся, уважно поглянув довкола, уважно поміркував. Його нічна подоріж надто затяглася.

— Ну, чорт!.. — досадно смикнув коня, що одсапувався й мимохідь опинався.

Ласкавість уже одлинула. Була навіть зловивість, темна погроза, наче до всього спричинився кінь.

Він не зважив на коневу втому. Він різко шарпнув за вудила, закинув вудила на шию й сів верхи. Він не розраховував так довго бути в степу і тепер квапився, — одразу ж ударив коня каблуками, зриваючи на бистру рись. Ударив коня ще раз, хоч біг кінь старанно, вдарив із тим зухвальством, пересердям, що їх надає накіпіла злість.

Кінь не розумів. Кінь, великої втоми зазнавши, спрагою знеможений, якби й хотів, не міг побігти швидше.

А його раз-у-раз підштовхували каблуки, замірялась рука, здіймався погрозливий голос.

Кінець - кінцем, кінь почав приставати. Іздець все одно не милував.

На крутому узвіззі кінь пішов ступою. Іздець міцно штурхнув ногами. Кінь сіпнувся, проте йшов ступою. Тоді іздець вище підібрав повіддя й кінцями їх з роз-

маху вперішив коня. Кінь стрибнув, нервово задрібцював, пішов таки ступою. Сатаніючи від злості, іздець ще дужче свиснув кінцями.

Він поспішав, щоб до світанку конче бути вдома.

Він поводився так, наче не мав ні розуму, ні серця.

Коли наближались до свого села, до садиби, вітер трохи вщух. Темрява починала рідшати. Все довкола набирало чіткіших окреслень,—світанок.

Верталися так само з городів, задвірками. Під садком хазяїн хутко зіскочив і напруго потягнув за собою коня. Але кінь не поспішав. Коня вже не вразили скуйовджені дерева. Не видались уже вони буйним збіговищем довгогривих і довгохвостих потвор.

Хазяїн вів його впрост через садок, і він не вагався. Він ішов повільно, дарма що нетерпляче смикались повіддя й силоміць тягли.

Хазяїн був дуже настирний, похапливий. Ступав він згинці, озирався злодійкувато, наче підходив до чужого двору.

Та ні близькість стайні, що обіцяла відпочинок, ні натиск, ні погрози не могли прискорити кроку. Кінь ступав поволі. З нього струменіла пара, і на губах, на шиї, на грудях, під черевом так густо повиступала піна, що звисала подекуди цілими шматками. В голові стугоніло, аж тьмарило зір. Як і раніше, бракувало повітря. Як і раніше, мучила спрага. Хотілось зупинитись, стати непорушно. Хоча б і тут, серед двору. Все одно.

Із світанкової сутіні, з того боку, де хата, впливла постать.

Хазяїн з несподіванки сіпнувся, затримався на півкрокові, наче готовий був ту ж мить кинути повіддя й тікати. Потім хутко опанував себе і спересердя лайнувся.

— Боженьку святий!— вражено розвела руками дружина, підходячи ближче:— А я побиваюсь, а я місця собі не знайду... Кидь серед ночі—аж його нема. І ніде нема. Думала вже: взяли тебе так, що й не зчулася...

— Ану, не гомони. Тсс!—застережливо й сердито бовкнув хазяїн і тихшим голосом чи то до неї, чи до самого себе пробубонів:— Візьмуть іще... не журись.

— Що ти кажеш?—не дочувши, перепитала дружина.

— Одчиняй стайню, кажу! Не варнякай!

Зникнення серед ночі, пізня подорож, світанкова поява, і вмилений кінь, і гнівний вираз хазяїна, його скрадливість, його поспішність,— все це було таке загадкове, дивне, тривожне, що вона мимоволі на хвилю застигла в нерішучому рухові, готова швидше розпитувати, ніж відчиняти.

— Ну, відчиняй же!—крізь зуби, щоб не так було чутко, гаркнув хазяїн.

Жінка здригнулася. Вона вже, мабуть, знала, що такий голос не віщує нічого доброго. Руки її трусилися, і ключ довго не потрапляв у замковий проріз. Це ще більше дратувало чоловіка. Його густі вихрасті брови починали дико стовбурчитись, наповзати на очі.

Надбрівні зморшки, збігаючись на перенісці, ставали глибші, різкіші. Він не витримав, грубо відштовхнув дружину. Він взявся хутчій сам одмикати. Але що надто поспішав і нервувався, теж не міг одразу потрапити ключем, і брала його така нестерпна злість, аж душною млостью обіймало.

— Та почекай! Ну, й чого ти лютуєш? — заспокоїливо, хоча й докірливо мовила дружина.

Він раптом спинився, озвіріло глянув на неї і не скінчилося б це одним лише зловісним поглядом, якби саме в цей момент не клацнув, не одімкнувся комизливий замок.

— Ти мені поговори, поговори! — многозначно попередив хазяїн.

Увійшли до стайні.

Дорогу до ясел заступали ті двоє занехаяних коней, що їх останнім часом ніби готувалося на бойню, — один із них обважніло лежав, другий стояв, понуро пустивши голову.

Хазяїн ткнув чоботом лежачого — той не підводився. Ткнув удруге, міцно, ненавидно — лежачий хитнувся, підвівся на передні коліна, поволі випростався.

— ...сибірки на вас!.. — продовжуючи якусь думку, наїжено промурмотів хазяїн.

По хвильці, прив'язуючи коня, він кинув через плече до дружини:

— Давай води.

— Води? — перепитала здивовано.

— Води, — повторив він.

— Нащо ж тобі вода?

— Води, кажу, давай! Чорррт! — і навздогін додав: — Та не тарабань там відром! Чуеш?

Коли принесли воду, він уже встиг розсідлати. Спина коня була геть мокра, сходила густою парою. Проте, ані трохи не вагаючись, хазяїн одразу подав йому крижане питво.

— Ти здурів? — злякано й розпачливо сплеснула долонями дружина.

Він і не глянув на неї. Він бачив перед собою тільки пожадливу морду коня, що смоктав, присьорбував, морщився від зашпорів, які заходили в губи й зуби, — пив свою загибель.

Та як polegшало в руках відро, хазяїн знову гукнув до дружини:

— Давай іще!

— Що ж ти робиш, чоловіче? Пропає же кінь! — нестерпно, аж слізно мовила дружина.

— Ну! — гримнув несамовитий голос, і вона покійно пішла.

Хазяїн, як і перед виїздом, взявся ненароком за улюблену гриву, пухку, хвилясту гриву. Занурившись пальцями в тонку волосінь, міцно її тримаючи, немов трималося тут всі кінці його куркульського добра, стояв він хвилину зовсім непорушно, стояв у раптової, глибокої задумі.

Потім, стрепенувшись, різко смикнув за гриву і тихо сказав:

— Пропадай, Коська... твою мати! Пропадай!

Друге відро кінь повільніше випив. Хазяїн вихлюпнув рештки йому під ноги і вийшов споміж худоби.

— Що ж тепер буде? — незміснено й тривожно спитала дружина.

— Що буде? — сказав уже спокійніше, як змовник, що зробив своє діло: — Хіба не знаєш? У колектив одберуть. Все одно одберуть. Все одберуть...

В ньому знов накіпала лютя, і, стримуючи себе, він поспішно одступив до виходу. Одступаючи, процідив крізь зуби:

— Хай багатіє совєцька власть!..

Дружину брав жаль. Дружину брав острах. Дружина схлипнула й занила в рукав:

— Ой, це так не минеться... Ой!

— Дурна, не плач. Іще, може, штрафовку получиш, — мимохідь обізвався хазяїн і переступив через поріг.

Вітер помітно вщух.

Харків,

березень, 1930

КОСТРИГА

— Нема.

Це було його незмінне, важке, як земля, рішуче, як з ножа, слово. Казавши, він ані разу, ані трошки не запнувся, не завагався. Він ніколи з власної волі не додавав ще якихось пояснень, запевнень, присягань, що могли б викликати сумнів. Він лише злегка розводив руками, просто дивився в очі і просто, переконливо казав:

— Нема.

А тим часом на селі нутрувала невтомна чутка, що в Матвія Костриги хліб є.

Ніхто тільки не міг визначити місця, де саме той хліб приховано. І, крім сільського активу, не всякий

наважувався говорити про це вголос: одні побоювались, знаючи круту й незабудькувату вдачу Костриги, другі вагались, мавши його за людину спритну та кметливу, треті, нарешті, були з ним у спілці. Сам він поводився так, що закинути йому одверту, свідому неприязнь до нового ладу було важко. В справах громадських він часто схилявся до більшості,— правда, коли це не заходило на надто важливе. Куркулів він не обстоював,— правда, ще донедавна мав з ними ближчі стосунки. На контрактацію йшов, навіть іншим радив. На позику теж підписувався, навіть інших підбивав. А часом, як траплялось йому громадське доручення, він намагався виконувати його на своєму кутку так, щоб усі добре чули, бачили, знали. Так само, щоб усі бачили, знали, говорив він при нагоді за радянську владу. Одного тільки не міг сприйняти: деяких заходів цієї влади. І посилався на свою дурну голову, що не годна чого слід та як слід охопити, збагнути.

Коли, приміром, приїхав був представник із району і годин зо дві докладно розповідав про колективи, їхню мету, перевагу, спосіб організації тощо, Кострига по закінченні підвів руку і недоумкувато спитав:

— Ну, а що воно таке — колектив?

На порив сміху й здивовання багатьох присутніх він пересмикнув плечима і непримушено відповів:

— А коли я не розумію? Чого ж тут зуби щирити? Я хочу все до цурочки розуміти. І хочу, щоб товариш об'яснив.

Виявились такі, що його підтримали, і товариш

з району знову досить докладно й довго пояснював, заохочуючи створювати колективи. І знову по закінченні підвів Кострига руку:

— Теперечки так, понятно. Але скажіть, будьте ласкаві, чи потрібен уже нам той колектив і навіщо він здався?

У багатьох здивовання оберталось на збентеження, збентеження — на обурення. Та доповідач, видно, був людина дуже витримана, ледь посміхнувся, і, добираючи найзрозуміліших, найяскравіших порівнянь, терпляче довів, утовкмачив, як дитині, що колектив таки потрібен. Кострига поклав спочатку придивитись, як у колективі іншим поведеться, і лишився покищо на своїх гонах одноосібником.

Минулих років, зволікаючись, що давши, а чого не додавши, трохи грішми доплативши, а трохи полегшень собі виканючивши, він сяк-так перекрутився із хлібоздачею. Передостаннього року, коли в сільраді чіткіше налагодився облік і важче стало заплутувати кінці, його вже спобігла значна неприємність. Покладаючись на великий хист, на окремі знайомства, на деякий минулий попуск, він контракційних зобов'язань, попри всі нагадування й вимоги, не довиконав. Тоді частково чіпнули його майно. Це глибоко чіпнуло самого Костригу. Він бо сподівався, що йому подарують. Він помилився. Він мусів скоритись. Але винним себе не хотів визнати. Щемітна злість дошкуленого власника стуманила йому свідомість. Він винував інших, нарікав, нахвалявся прокурором. Прокуророве розслідування, кінець - кінцем, вийшло не на його

користь. Тоді Кострига значливо хитнув головою, затявся.

— Матвію, йди краще в колектив.

— Ні. Я краще почекаю, коли ви звідти вийдете.

Обсіявся він цього року несповна, хоч як його переконували та впливали. Егеж! Чим засієш, коли й так, мовляв, останню зернину кинув у землю, а ще ж до нового треба всією родиною презлиднювати. „Егеж!— прикидав тим часом у думках, — яка рація сповна обсіватись, а потім, хоч-не-хоч, продавати. Якусь там мірку про людське око, щоб не гавкали, щоб не присікувались, можна буде зрештою і на зсиппункт одвезти“.

Трапилось далі так, що комісія, пильно досліджуючи той урожай, визначила цифру більшу, ніж Костризі сподівалось, хотілось. Кострига ретельно заперечував. Кострига завзято обстоював. Костризі не по-моглося.

Його спочатку зв'ялив розпач. Потім охопило чуття застарілої упередженості, непоборної злості, що поштовхувало на упертість, на виклик. Він — хазяїн, то кому ж визначати, скільки в нього вродило? Він — хазяїн, він тут працює, то чому ж сюди приходять чужі, заважають, свій рахунок складають, вимагають? Яким таким правом? Може, знову доторкнуться до його майна? Може, і будівель не минуть? Ущільнять? Та навряд. Він же не вважається куркулем. І всім тепер відомо, що засіяв менше. І треба ж йому десь жити, господарювати. І хіба він один такий на селі? Інші, отакі ж покладаються на нього. Він покладається

на них. Рука руку держить. Що буде людям, те буде й йому. А на нема й суду нема.

Кострига остаточно відкинув підрахунки комісії. Кострига одвіз контрактаційне за своїми особистими підрахунками. Про решту, вважаючи, що якібудь пояснення цілком зайві, він тільки кидав своє незмінне, коротке, різке, як з ножа:

— Нема.

Коли до зривників узялися рішучіше, коли серед затайників поповзла тривога, коли уповноважений з району скликав їх до сільради, старанно перевіряючи цифри та домагаючись, щоб вони виконали хлібоздачу,— Кострига зважився на витівку. Протиснувся до столу, непомітно вийняв перо з ручки і раптом запропонував:

— От, будь ласка, товаришу, візьміть, напишіть.

Той здивовано глянув на нього, на присутніх, відповів:

— Неможливо цією ручкою написати.

— Чому?

— Бо самі ж бачите, пера нема.

— Ха! Отож воно й причина. А як же вам на зсип пункт везти, коли везти чорт-ма? Коли хліба нема?

Чутка про цю витівку облетіла незабаром усе село, і дехто вирішив іти за прикладом Костриги. А в сільраді теж вирішили особливої уваги споміж усіх надати Костризі.

— Ну, добре. Скільки у вас, по-вашому, було хліба?

— Вісімдесят пудів.

— Скільки продали державі?

— П'ятдесят.

— А де решта?

— Сам із'їв.

— Коли ж ти встиг з'їсти?

— А чого ж? Двоє дітей у мене, хазяйка. От і з'їв.

— Ну, а за обліком комісії в тебе мусить бути сто двадцять пудів, і здати мусиш ти більше, ніж здав. Що ж тепер?

Він злегка одхилив вузлуваті кігтісті руки, дивився просто в очі і знову просто, досить переконливо:

— Нема.

Однак чутка, звивна й настирлива, перехоплювалась з уст до уст: мусить бути, та ще й з минулого року мусить бути.

Обшукали клуню, хату, горище — нема. Перевірили соломі, може, обмолот поганий, у колосках застрягло, — нема. Придивились до полові, може там помішано, — ні, нема.

Кострига з усією родиною сидів на картоплі і, своїм звичаєм, вівся так, щоб усі бачили, чули, знали, що сидить він на картоплі, бо хліба нема. Звійнулась навіть була чутка, що в нього справді хліба нема. Але, побиваючи її, перша чутка все одно даль-подаль веретенилась, не вшухала. Все одно ставало тривожніше. Втрачаючи певність, подався нишком Кострига до міста. Там розшукав він свого приятеля, заможного колись Артема Сильвестровича, якого мав за мудру голову, і який, утікши з села, влаштувався досить добре на одному з будівництв. Артем Сильвестрович порадив не піддаватися. Та й хто зна, чи довго все це протягнеться.

Всякі бо чутки вирують. До всього треба бути готовим.

Кострига подякував і вернувся підбадьорений, ще завзятіший.

На той час по всьому району зорганізувалися вчителі, щоб укупі з учнями „витягати (як було записано в протоколі) контрактантів з боргу перед державою“. Прибіг якось старшенський Митрик із школи, захекався:

— Тату, там кажуть, що у вас хліб закопано! Мене питають, а я не знаю.

— От діла,— криво посміхнувся Кострига. — Скажи їм, що дурний їх піп хрестив. А хліба в мене нема. Чуеш? Нема!

І він так grimнув на Митрика, наче той прийшов яму з хлібом розшукувати.

До нього справді незабаром прийшли інші, з сільради. Вони поводитись підозріло. Вони говорили упевнено, що тут десь у ямі приховано хліб. Вони вимагали показати і врешті самі почали копати.

Кострига хмарно походжав, знехотя відповідаючи. Кострига аж вуса закусив, затремтів з обурення, коли почали копати у рові, неподалець стрункого, ним самим посадженого, улюбленого береста. І все ж таки розкопани нічого не дали.

— Нема.

З гіркою усмішкою докірливо похитав він головою на адресу допитливих копачів:

— Щоб вам там у печінках копало. Раз Кострига сказав, що нема — значить, нема. А ви Костризі не вірите.

Довелося в нього натомість чіпнути картоплі та описати клуню, хоч це й не могло покрити заборгованості. Але це вдруге неймовірно чіпнуло Костригу. Гнів тваринний, як жадоба власності, пекучий, як отрута власності, чорний, як чорнозем, гнів сповнив його істоту. Він готовий був, ухопивши сокиру, смертельно замахнутись. Він готовий був на темну помсту, на злочин. Однак схаменувся. Переборює себе. Приховав усе за галасливими скаргами, болісними наріканнями, тяжкими прокльонами.

— За що, за що мені таку норму поставили, щоб їх правцем поставило?

Ів Кострига з усією родиною картоплю, буряки, роблячи знову це так, щоб усі добре бачили, знали. На селі знову прокотилася триваліша чутка, що в Костриги хліба зовсім нема, що Костригу скривджено. А найближчі, виправдуючи його, ще невідступніше його наслідували. Правда, невдовзі в одного з цих близьких викрили на подвір'ї чималу яму з пшеницею. Викрили й у другого яму, просто в хаті, під полом. Решта затайників запевняли, що їх, мов того Костригу, тяжко ворогами оббріхано, що вони сном-духом нічого не знають, нічого не мають, і держались вони зовні непохитно, хоч насправді їх дедалі більша опосідала тривога. Невідчипна тривога вже зайшла у двір, переступила поріг, сповнила хату. Невблаганна тривога, як тінь, цілий день ходила слідком і, як тінь, цілу ніч стояла в приголів'ї.

Одного разу двоє з них заскочили до Костриги, повідомили, що всіх таких записано на чорну дошку,

дано остаточне попередження, наближається справжня загроза. Як же бути? Може б, трохи поступитися?

— Поступайтесь, коли маєте чим,—холодно відповів Кострига,—а в мене, як самі знаєте, ні крихти нема.

— Ні, Матвію, з нами так говорити не годиться... Хіба ми чужі, або вороги? Хіба ти...

— Що?—скипів Кострига. — Може, скажете, що в мене хліб є? Може, знаєте, де він є? Може, підете, покажете? Ідіть, ведіть, копайте! Копали вже. Тисячу лудів викопали. Ха! Все село знає, що в мене хліба нема... Ідіть, поступайтесь! Тільки ж потім не кайтесь. Хто зна—кому казна, а кому й тюрма.

І пішли від нього сум'ятно, трохи вже й непевні, чи той хліб у нього є.

З виду він справді геть змарнів, аж пригнувся. І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг іще довго протриматись. А мучив жаль до дітей. Він не міг знайти собі місця, і вночі раз-у-раз його поштовхувало вийти з хати, наблизитись тихцем до береста, тихцем одкопати, взяти. У нього аж дух займався. Йому згадувалось, як близько того береста копали і трохи-трохи не натрапили. А в нього ще була й друга яма, на городі. Там небезпечніше, помітніше. Тут, під берестом певніше. Але що може бути потім? Візьме котресь із дітей та й пробовкнеться. От і готово. Або Дарка, яку він торік, після смерті дружини, взяв до дітей та на господарство, ця роботяща, але трохи придуркувата Дарка теж може проязичитись. І готово! Крім нього, ніхто ж нічогісінько не знає.

А викриється він — викриються й інші. Тоді інші, себе рятуючи, все звернуть на нього, на заправила. І готово! Головне, з якої речі віддавати? Пролетарській державі він — ворог. Але як бути? Він гадав, що його, за прикладом минулих років, поторсають трохи, посмикають, переконаються і поволі заспокояться. А виходило інакше. Справа затягалась. Треба було шукати виходу. І треба було поспішати. І він не знаходив собі місця. І думки пекли. І серце завмирало. І одного дня почув він, що гупотять попід вікнами чужі кроки.

„Це, мабуть, знову шукати, копати“, — подумав він. Увійшли люди й сказали:

— Ви собі там як хочете, Матвію, а дітей не можна мучити. Забираємо ваших хлопців до піонерської бази. Там їм буде краще й певніше.

У Костриги відлягло від серця. Наче важке жорно сповзло. Кострига охоче погодився. Його ще раз спитали, невже можна вірити, що в нього хліба не закопано? Він злегка розвів руками, супорно глянув і тихо, але твердо сказав:

— Нема.

В цей час похапливо вскочив у хату Митрик і ще з порога нестримно гукнув:

— Тату! А на нашому городі он яму розрили. З хлібом!

Кострига підвівся і став як камінний.

— Чи ти здурів? — вимовив він побілілими устами. — На городі в мене ніякої ями, ніякого хліба нема.

ХЛІБ

Розвиднялось.

З долини м'яко вплив силует вершника, зачепився на горбі, станув нерухомо.

Довкола, скільки око сягало, дозрівали лани. Гладінь поверхні, як гладінь води, місцями раптом замутніла, заряботіла: ступив перший вранішній вітрець. І ці шорсткі прогалини, масна опуклість схилів, сині западини ярків, і знову повінь, знову ряботінь,— хліба текли, рівнина дихала. На грудях її звивалась димна стьожка. Там далеко хтось їхав. Колеса кляхкотіли. Зненацька кляхкіт танув. І знову чутно було, як ті далекі звуки силкуються пробитись крізь гущавину колосся, що обступала шлях, глушила, панувала,— хліба текли. На обрії, в ясноті сходу, зникала хмарка.

Один пошарпаний її пружок чіплявся о крайнебо волікся і, здавалось, хлюпостався в цій щедрій навалі колосків, що затопила далечінь,—хліба текли, текли...

Гнат Соколюк поправився в сідлі, перевів погляд ближче. Зерно тужавіло. Стебла вже никли під вагою.

„Ну, й хліба!—з радістю і майже гордовито подумав Гнат.—Такого врожаю хто зна коли й запам'ятати. Аби но впоратись із ним, зібрати вчасно, доглянути добре, щоб і колоска не пропало“.

І він підвівся на стременах, допитливо позирнув навокіл. Нікого. Нічого. Було тихо, як і раніше. Тільки уривчасто кляхкотіли незримі колеса,—хтось там довго їхав...

Гнат сіпнув повіддями, скерував буланого ліворуч, проз масиви пшениці. Цим напрямком він хотів спуститись у сусідню жолобину, об'їхати з півночі лани свого колгоспу, особливо той край, де припирав лісок. Там можна було швидше сподіватись крадіжок. Днями там уже помітили такі хитрі спроби, розраховані на захист ліска,—вкрасти злодіям не пощастило, але й впіймати злодіїв теж не пощастило. Треба якнайбільше уваги, якнайбільше сторожкості. Недарма бо його поставили на об'їзника. Недарма стільки прикидали, міркували в колгоспі, кому б доручити цю відповідальну справу. Кінець-кінцем, зупинились на ньому, колишньому червоноармійцеві й теперішньому активістові.

— Гляди ж, Гнате, щоб ані зернинки...

У відповідь тоді Гнат лише напружився, посміхнувся злегка, задьорно хитнув головою. Мовляв: хай тільки хтось наважиться! Він усіх зусиль прикладе, щоб во-

рога й близько не підпустити. Стерегтиме він старанно не лише з бажання виправдати таке почесне довір'я, а доглядатиме він старанно й через те, що зрештою на цих ланах доглядатиме своє ж, якому віддано стільки часу й дбайливості, на яке покладено стільки важкої спільної праці,—близьке, дороге, своє. Скрадеться ворог до цього добра—скрадеться до нього ж самого. Пропаде колгоспний колосок,—пропаде його ж колосок. Так ясно.

Гнат Соколюк був одним із перших, що вступили до колгоспу. Десь через рік вступив і його старший брат, трохи недовірливий крутькуватий чолов'яга, що, кінець-кінцем, здався на переконливі Гнатові докази. Це заохотило ще кількох нерішучих. Артіль дедалі зростала. Правда, траплялась часами й скрута. Дехто, надію втрачаючи, одбивався. Проте артіль не вагалась, рук не покладала, більше й більше звикала спільно жити й працювати.

Особливих труднощів довелося зазнати останнього року. Хлібоздачу вони виконали своєчасно, насінфонди теж засипали дбайливо. Але їм запропонували зустрічний. Артіль змобілізувалась, виконала. Тоді, помилково захоплюючись, місцеві керівники висунули їм другий зустрічний. Але ось надійшов урядовий декрет про нові норми. Декрет сприйняли з великим зацікавленням. Декрет уважно вивчали, всіляко підраховували наступні трудовні й чималі прибутки.

„Кожний колгоспник має стати заможним!“—це прилетіло радісною новиною, це перехоплювалось з уст до уст, це збуджувало, підносило. Заборона зустріч-

них ще більше зміцнила упевненість. Прокинулось ще більше заохочення робити, дарма що шептуні не переставали тихцем кепкувати й скрадливо сіяти сумнів.

А коли підвелась сивувато-зелена добряча озимина, коли заяскріла зеленаста густа ярина, коли буйно заколосилось навкруги, коли затопило простори повнющими щедротами, яких давно не запам'ятати,—справдешня радість і завзяття сповнили серця.

— Ну й хліба! От хліба!

Всі думки, всі побажання збіглись на одному: якнайпильніше доглянути, якнайкраще впорати. Хай тоді вся ворожа шепотнява, вся видима й невидима невіра, вся злюща злоба побачить, переконається й захлидеться власним розпачем, відчаєм. Хай, попри всі минулі й наявні утруднення, ще глибше закорінюється оця новизна, розгортається, дозріває оця велика справа спільної нової праці.

Гнат Соколюк звеселіло позирав обабіч, втішений врожаем, захоплений думками про цікаве майбутнє. Під ліском, у тому підозрілому місці, пошкод він не помітив. Мабуть, нещодавні невдалі спроби одбили злодіям охоту сюди зазирати. Але злодіїв можна було ждати скрізь. Гушавина хлібів скрізь їм правила за схованку, і по сусідніх колгоспах раз-у-раз траплялося: то колосків настрижуть, то просто скосять.

Від лісу починались уже лани іншого колгоспу. Коли перетяти узлісся і взятися на пагорб, звідти дуже зручно озирнути свої лани. Так Гнат і зробив. Та щойно він виїхав, як обіч, над западиною ярка невиразно мотнулась, впірнула тінь. Чи, може, це

видалось у світанковій сутіні? Він різко стримав коня, пождав, послухав. Тінь не виринала. Тихо. Ряснішав тільки щебіт перших пташок, долітав від часу до часу той самий далекий кляхкіт коліс,—хтось усе їхав...

І раптом крізь колоскове мереживо видалась йому мов би кругла пляма голови. Вона ледь вигулькнула, хапцем сховалась. Так і є! Не гаючи й хвильки, Гнат кинувся вздовж лісу, обігнув клин, почав наближатись.

Людина вже тікала.

— Стій! — крикнув він, хапаючись до гвинтівки.

Людина зупинилась, враз зникла, наче в землю ввійшла. Але Гнат не давався на облуду, не спускав з ока того місця. За кілька кроків пропливла повз нього пліщина від стятих колосків, а ще за кілька роззявився темний, хвильний слід у жита. Він аж отетерів: перед ним на мішку, що був напхом напханий, сидів його брат Кузьма.

Якусь хвилину вони, не моргнувши, дивились одне на одного. Гнат ніяк не міг побороти здивовання. Кузьма, сидівши, здавався спокійнішим, похмурим.

— Що ж це ти робиш? Га?

— Сиджу.

— Парикмахерствуєш?

— Та... як бачиш.

І з тим же зовні спокійним виразом узяв Кузьма стеблинку на зуби. Зжований кінчик ліниво сповзав на чорну, кучеряву, знайому бороду. Зеленкуваті очі ніяково й тяжко поблискували спід брів, такі знайомі очі. Таке знайоме, продовгасте, зморшками взяте обличчя, сутулувата, в рудій куртці, в підкачаних

штаннях постать,— рідний брат! Ніколи вони ще не ворогували насправді, хоч і часто сперечались. Кузьма тяжив до старіших і був тупувато-упертий. Гнат належав до молодих і з принципів був непоступливий. Той тягнувся за більшістю, аби лише не відставати. Цей простував попереду з власної волі, з переконань.

І от тепер зустрілись вони на такому вузьенькому місточку, де розминутись було майже неможливо.

— Що ж ти собі думаєш? Га?

— Ет! Кинь, Гнате, не допікай,— похмуро мовив Кузьма.— Стільки я коло того хліба робив, стільки ждав, і щоб теперечки колоска не міг зняти?.. Хватить усім. Он глянь, якого вродило.

Але Гната забиравало обурення. Ніяк він не міг із цим погодитись, не міг сприйняти. Адже незабаром, за кілька днів, уже збиратимуть. Він поспіхом знову нагадав про постанови уряду, рішучі заходи їхнього колгоспу, відповідальність, злочинність такого поводження з суспільним майном. Яка ганьба! Його брат— злодій! І кого обкрадає? Своїх обкрадає. Себе ж обкрадає!

— Е, ні, ні,— захитав Кузьма головою,— це вже ти той...

Я ж на наших полях і травинки не підняв. Боже борони! Я ж, як бачиш, на чужому колгоспі.

— На чужому?— Гнат з досади руками змахнув.— Ну, як ти й досі не второпаєш, що в нас, кінець-кінцем, нема чужого. У нас усе спільне, бо все ж наше. Розумієш? Отак, як у своїй хаті ти за кожну мотузочку дбаєш, кожну мотузочку піднімеш, щоб не пропала, так і тут треба. І за своє колгоспне треба дбати,

і за сусідське колгоспне, і за державне. Розумієш? Бо наше ж воно, наше!

— Ну, державі хватить, не бійся,— буркнув Кузьма.

— Ну, тоді ти... ворог!— нестримно відповів Гнат.

— Ворог?— повільно й ніби здивовано звів брови Кузьма, пильно, довго й неприязно поглянув на брата.— Ворог, кажеш? Ти знаєш що, Гнате? Ти не гарячкуй, не бійся. Твого я не зачепив, тебе не підвів. Ідь собі, голубе, назад, а я теж назад. І буде все шито-крито. А то гомонимо, почує ще хтось...

— Хай чує! Хай усі знають! Хоч і брат ти мені, а злодій. І раз пустився на таке діло, відповідай тепер.

— От чудак!— трохи занепокоєно посміхнувся Кузьма.— За що ж відповідати? За жменю колосків? Пусте! Та й пішов я сюди— знаєш чому? Бо ти тут стережеш. Так і думав собі: коли й ускочу, то свій же, не видасть.

— Ні, брате, помилився ти. Я людина чесна і роблю те, що мені довірили. Вставай, брате. Ти заарештований.

— Тю! Здурів, чи що?— знову сум'ятно посміхнувся Кузьма і ще певніше вгруз у мішок.

— Без балачок! Вставай, кажу. Пішли. Ну!

Справа заходила на серйозне. Цього Кузьма аж ніяк не сподівався. Брав великий подив, брала тривога. В очах його спалахнули іскорки злості, проте він сидів твердо, нерухомо.

— Підеш?— суворо, з викликом спитав Гнат.

Той, не глянувши, рішуче хитнув головою.

— Не підеш? Ну, то давай мені мішок!— і Гнат скерував коня на нього.

— Що? Куди? Т-р-р-р!.. Що ж ти прямо конем? Сволоч ти! — одскочив зляканий Кузьма, заскалено лаючись, та поки лаявся, Гнат устиг підхопити мішок на сідло й завернути коня на дорогу.

По хвилині пролунав окрик. Гнат затримався. Брат підбіг, важко дихаючи, посірілий, з перекривленим злістю обличчям.

— Оддай мішок!

— Ні. Мішок я мушу віддати в правління. А тоді хай рішають, як знають.

— Оддай мішок! Чуеш?

— Не оддам. Не можу.

— Оддай, бо гірше буде.

— А ти не лякай. Я вже ляканий.

— Так не оддаси?..

Гнат у відповідь торкнув коня. І в цей момент, як навіжений, кинувся Кузьма, вхопився рвучко, на всю силу потягнув мішок і їздця. Гнат і не стямився, як був уже на землі, відчув раптовий біль у нозі, зрозумів, що сорочку йому розірвано. Лють непереможна скипіла в ньому. Та вже їхні руки сплелись, уже вони несвідомо борюкались, качались, стогнали, сопли, обсипали одне одного погрозами. І помітив Гнат, що Кузьма усе норовить перемотнути з його шиї ремінь, хоче вихопити гвинтівку. „Не смій! Не смій!“ — прохрипів він, зібгався, зловчився, дав крутька, одбіг. Кузьма проте не схаменувся, тупо, здичавіло простував на нього.

— Стій! — і Гнат вистрелив, щоб зупинити.

Той завагався, справді зупинився. Зблід. Стояв, витрі-

щивши очі. Стояв похитуючись, мов п'яний. Він, мабуть, віри не йняв собі. Гнат теж не йняв віри всьому тому, що сталося, але, опановуючи себе, владно скомандував:

— Повертайся!

Кузьма механічно, як очманілий, повернувся.

— Бери мішок!

Кузьма слухняно підняв, завдав мішок.

— Три кроки наперед. Не тікати. Інакше — стріляю.

І так вони рушили, мовчазні, напружені, чужі.

Назустріч на дорогу виїхало сліпуче сонце. Бризнув усміх. І легенький трепет перебіг ланами, — хліба текли, рівнина дихала.

Кузьма по якимсь часі озирнувся, ще раз озирнувся, зупинився. Гнат на відстані теж затримався з підозрою.

— Ти не бійся, Гнате, — пояснив Кузьма, — я не тікатиму. Я хочу тільки спитати. От ти кажеш, що все тепер суспільне, все наше, все кожному, як своє.

— Так, — насторожено кивнув Гнат.

— Правильно, Гнате! Це правильно! — підхопив, ожвавившись, Кузьма. — Але скажи мені от що: коли так, то невже я в себе не маю права вкрати?

— Не маєш, бо це не тільки твоє.

— От дивина! У себе й не можу вкрати?

— Ні.

Кузьма тихо замислився, розтулив був рота, щоб сказати щось, та передумав, кинув тільки, наче усвідомлюючи й погоджуючись:

— Ну, в такому разі... веди.

Трохи згодом Гнат нахилився, пильно зазірнув Кузьмі в очі:

— Тепер ти зрозумів?

— Тепер я зрозумів.

— І якщо я тебе пущу самого підеш до правління?
Признаєшся?

— Піду,— твердо відповів Кузьма.

— Слово?

— Слово.

— Ну, в такому разі... йди.

Харків, липень, 1933

ПРОСТА ІСТОРІЯ

Коли герой цієї історії добрячий хлопець на ім'я Мишко розплющив свої дрімотні очі, в казармі було досить тихо,—вранішня зміна відпочивала.

Мишко теж належав до цієї зміни, теж недавно виліз із шахти, але йому не спалося, як це здебільшого буває на новому місці. Подрімавши якийсь час, він прокинувся і відчув, що вже не спатиме. Він механічно протер свої припухлі обважнілі повіки, натрапляючи в куточках очей на вугільний пісок, що збився там маленькими зернинками,— хоч як вимивав після роботи, проте й окріп не міг витравити цю вугільну падь.

Мишко уважніше поглянув довкола: довколишня дійсність була йому ще незвична. Якраз на протилежній

стіні, переповзаючи кінцями на стелю, відбивались вікна: Колір довгастих, зламаних відбитків був злегка рожевий, жовтавий, той особливий колір, що його дає за вечоріле сонце.

Проміння навкоси бралось з вікон. Золоті стовпи перетинали хату. Новенький бляшаний чайник, що стояв навпроти на полиці, неймовірно вигравав блисковою поверхнею,— аж разило в очак. А обличчя людей, що спали на койках і що дехто з них потрапляв у проміння, їхні спрацьовані обличчя вкривалися рівним, трохи жовтавим рум'янцем, абож мали червонястий, теж рівний мідяний колір і здавалися прозорими чи намальованими.

Ця сонячна повідь надавала всьому якоїсь витворності, грайливості, легкості. Здавалося, що повітря в казармі дуже багато, що стіни тут незрівняно ширші й вищі, ніж то було справді.

У правому кутку хтось курив, і цигарковий дим потрапляв на сонячні струни. Звиваючись плинними кривулями, вриваючись безшумними вибухами, прибираючи чудесних, прозоро-синіх, іноді попелястих, іноді молочних або златавих відтінків, дим химерно вигравав, мимоволі притягав до себе увагу.

Мишко зупинився на ньому поглядом, на хвилинку замислився.

Буремний димний танок і вся ця зграйність, легкість подобались йому, молодому ще, вражливому хлопцеві. Вони збуджували в ньому самого охоту до такої ж буремності, рухливості, легкості.

Нараз захотілося й самому закурити.

Він сягнув рукою під сінник і, видобувши звідти цигарки, з великим задоволенням ковтнув першу щедрю зтяжку. Потім з такою ж приємністю тоненьким і довгим струмком випустив дим із себе, скеровуючи його впрост у найближчий укисний сонячний стовп.

Дим шугнув туди ураганом і на всю просторинь, що її охоплював промінь, здійняв неймовірну, безшумну колотнечу.

Мишко посміхнувся. Він хотів знову ковтнути диму, вдруге видихнути ураганим струменем, але саме в цей час почув:

— Землячок, дай, брат, закурить.

Просив молодий, рудявий, з маленькими бистрими очима хлопець, який містився на четвертій од нього койці ліворуч. Мишко не був йому ніяким земляком — хібащо близьким сусідою на койках.

Він уже трохи знав цього хлопця: коногон, який сьогодні і вчора працював на тій же восьмій східній лаві, де й Мишко за саночника. Він знав про нього ще більше: досить веселий, хвацький хлопець, на ім'я Ромка. Хлопець з тих невтомних, спритних, гострозорих і гострослових, що конче мусять бути в кожному гурті, в кожному товаристві. Таких Мишко не раз уже зустрічав і в себе на селі, і тут на шахтах. Що Ромка саме такий, це Мишкові стало ясно ще вчора, коли Ромка вкупі зі своїм сусідою (теж веселим підголоском) розповідав про десятника й розповідав так жваво та кумедно, що гурт аж падав зо сміху.

Тримаючи в руці вийняту цигарку, Мишко вагався: той не підходив, а сам Мишко нести не хотів.

— Бросай, землячок! — змовно примруживши очі запропонував Ромка з якимсь особливо задьорним голосом.

Вже й намірився Мишко кинути, непевний, звичайно, що цигарка долетить, та згадав, що йому потрібна бритва і що бритва, бачив він, є в Ромки. Він вирішив цього разу взятися трохи на хитрощі і ніби знехотя сам поніс цигарку. І тут же поставив справу руба:

— Дай поголитися.

Він і не думав ставити це одразу й так рішуче. Само собою вийшло. Вийшло дуже просто, дуже добре для Мишка і дуже несподівано для власника бритви. Ромка зам'явся. Справді бо: негайно давай бритву хто-зна кому. Може, цей новак ще й голитися не вміє?..

— Так даси? — нетерпляче спитав Мишко.

— Та в тебе ж, здається, ще й не росте? — вивертом, з усмішкою відповів Ромка.

— Як то не росте? Хіба не бачиш? Сліпий? — вихопилось у Мишка, бо це ущипливе зауваження його таки дошкулило.

— Іч ти! Ха-ха! Дак ти, значить, із тих, що задаються? — засміявся Ромка, міркуючи таким способом звести все на жарт і бритви не дати. Але, постерігши на Мишковому зчервонілому обличчі різку похмурість, змінив свою думку й сказав:

— А ти мені не попсуєш?

— Я тобі ще направляю.

— Ну?

— А от тобі й ну.

Бритва опинилась у Мишкових руках. Бритва була

стара, геть почорніла, стерта. Коли ж Мишко спробував її на нігті, виявилось, що вона ще й дуже тупа. Він розчаровано поморщився. Хоч на металі, з якого роблять бритви, він не розумівся, проте з виглядом знавця спробував видобути з неї щось подібне до звуку і знову презирливо поморщився, уже навмисне.

— А правда, бритвочка? — теж навмисне, з виразом гордовитим кинув Ромка.

Мишко не відповів. Бритва, бодай така, була йому потрібна. Він узяв її й подався до своєї койки, лаштуєчись, поки сонце, поголितись.

Із надщербленого дзеркальця, яке він примостив тут же на койці, заясніли йому знайомі вуглики-очі. Задьорно й змовно ворухнулись чорні, криласті, степові брови. Потім одразу сіпнувся кінчик трішки кирпатого носа, а губи одразу стулилися так, що з них стиха почав прокрадатися посвист.

Він стиха собі посвистував, він був задоволений. І взагалі, якби до цього всього ще й бритва не скубла, було б усе дуже добре. Та згодом несподівано порізався. Хоч як гострив, а була вона уперто-тупа, уперто скубла, і саме тому, що була вона тупа, він і порізався.

Звичайно, припиняти гоління було вже незручно. Заходившись, треба справу довести до кінця.

І він, покладаючи все своє терпіння, старався хоч будь-як пристосуватись до цього надміру загартованого знаряддя.

Між ділом постеріг він на собі пильний погляд людини, що проходила повз нього. З казанком у руках

та парою оселедців із харчових мандрів вертався голо-
мозий Ромчин сусіда, постійний Ромчин підголосок.

Йому у відповідь послав Мишко одверту похмурість
(надто вже непокоїла бритва), і той з хитренькою
усмішкою прискорив крок.

Але незабаром почувся Мишкові позаду прискоре-
ний шепіт. За хвилину — нестримний Ромчин сміх.
Пирснув і голомозий.

Мишкові набігла думка: може, це на його адресу?
Проте підозра хутко одлинула. Сміялися вони так
щиро, заохотливо, що врешті Мишко й сам мимоволі
посміхнувся.

Аж раптом приєднався ще сміх з близького до
Ромки, засерпаненого сонячним промінням кутка, де
трое невинуватих картярів гуляли в „очка“. Ці троє,
як Мишкові було вже відомо, потрапили нещодавно
до місцевої стінгазети і відтоді гуляли тихцем, пере-
важно під час відпочинку, щоб уникнути зайвих свідків,
особливо ж когобудь із казарменої трійки. Вони згинці
сиділи в кутку, лише від часу до часу нагадуючи про
себе притишеними суперечками, і тепер, почувши
якийсь Ромчин дотеп і нестримний сміх, приєдналися
й собі.

Зацікавившись, Мишко повернув голову в їхній бік.
Вони ж якраз дивилися на нього. Стало ясно, що
сміються з нього. Ясно і прикро. Одвернувся.

Мабуть, сміючись, знали вже, що то за бритва. Але
саме через це Мишко вирішив на них не зважати
і поголитися їм на зло якнайкраще.

Він раз - у - раз підправляв бритву, зручніше мостився

перед дзеркальцем, захоплював якнайбільше повітря та надимав щоки. Він завмирав у неймовірному напруженні, у непорушності, аж поки не минало ще кілька дотиків, дряпливо - лоскотних дотиків жорстокого й морочливого знаряддя.

Віддих за віддихом, волосок за волоском він все ж таки посувався наперед. Він був невідступний.

Згодом знову вчувся підозрілий, уривчастий, нестримний шепіт.

Вони тепер сиділи обидва на одній койці, простеливши проміж себе газету з їжею. На газеті горіли помідори, парувала з казанка картопля, металево вилискували порізані оселедці. В руках у них стирчали розкриті кишенькові ножики, роти їм були напхом напхані. Вони смаковито, ґрунтовно жилися, але це ані трішки не заважало їм спідтиха висміювати Мишка. Навпаки. Це, очевидно, додавало їм, як і всяка розвага, кращого настрою й апетиту.

— Ну, як бритвочка, товаришок? А? Правда, бритвочка? Такої бритвочки пошукать!

Мишко мовчав.

— Не бритва — вогонь! — додав голомозий.

— Ти, братуха, гляди, не попечись! — підхопив Ромка.

Мишко незмінно мовчав. Ця мовчазність починала їх дратувати.

— Ні, він таки справді не вміє. Ти дивись, дивись, що він робить? Ей, новачок, та ти ж мені бритву поламаеш!

Ця уперта мовчазність зневажувала їхні глузливі на-

пади, позбавляла будьякої гостроти. Ця затята мовчазність починала вже їх просто обурювати.

— Чуєш ти, новачок? Землячок? Та що він оглух чи онімів?

Врешті їм самим надокучило. Вони притихли.

Мишко почув іще, як Ромка востаннє спідтиха й зневажливо кинув: „Задавака!“ Сусід перепитав. Ромка, сміючись, коротко пояснив, повторив виразніше. Вони зареготали. І це найбільше вразило Мишка.

Мишко, нещодавно прийшовши на шахти, мало ще встиг дізнати життя. Він був ще хлопець молодий, хлопець недосвідчений, і дечого інколи не розумів, в чому інколи помилявся.

Коли, переборовши всі труднощі, скінчив він голитися, жартівливі друзі також скінчили свій наїдок. Вони обважніло полягали, позапалювали цигарки, що їх вкупі з оселедцями приніс голомозий, і віддали себе на волю приемних, опромінених сонцем і сповнених ситості хвилин.

Мишко тим часом почав виймати із скриньки чистий одяг.

Вираз його дедалі ставав заклопотаніший.

Він збирався піти до тутешнього клубного саду і взагалі докладніше ознайомитися з новою для нього місцевістю, куди прибув лише передучора. Тому й голився він так старанно — і добре поголився, хоч на тяжку силу. Тому й зодягнув свої нові сині штани, які придбав уже на шахтах, які дбайливо ховав у своїй скриньці, які через цю дбайливість навдивовижу довго зберігали заправований рубчик, які, крім двох звичай-

них бокових кишень, мали ззаду ще й третю, що ловкенько застібалась на окремий гудзик, які лежали на Мишкові, мов улиті,—прекрасні сині штани! Замість зашкарублого взуття на ногах його були вже червоно-жовті черевики, дешево перекуплені з чужої ноги на шахті „Горбатій“, що на ній він працював досі,—правда, трохи довші ніж треба, з передками задертими, але все ж зручні, легкі, хороші черевики. Слід було б також зашити сорочку, що недоречно розпоролася на шві під пахою. Та цього разу можна ще обійтись: там бо, під пахою, не дуже видно. От щодо коміра... його, либонь, треба закотити в середину, щоб ліг на грудях рівненьким правильним трикутником. А рукава підкачати до ліктів теж рівненькими широкими складками, як роблять інші хлопці. Ну, от. Кашкета можна й не брати — літо ж! Тільки ще раз гарненько притиснути, пригладити вогкий і досить непокірний чуб. Ну, от. Тепер, здається, гаразд.

З полегшенням, з приємним відчуттям добре скінченої справи, він шумно зітхнув.

Випроставшись і ненароком глянувши осторонь, він натрапив очима на дві пари бистрих, пильних, примружено скерованих на нього очей,—Ромка і Ромчин сусіда, за яких він уже був забув. Тихе, мрійне самопоглядання після їжі було їм не властиве. Їм стало нудно. Шукаючи, чим би розважитись, вони знову зупинили свої очі на Мишкові,—примружені, насмішкуваті очі.

Мишкові було незручно. Адже він тут новак, і, дивившись, як він зодягається, можуть тепер подумати,

що він фертик. То дарма, що інші хлопці зодягаються ще краще, а подумати таке про нього все одно можуть. Йому цього дуже не хотілося.

Тоді, наче раптом згадавши, він хутко взяв бритву й поніс до Ромки.

— Ну, як? — спитав той, пронизуючи Мишка допитливим зором. — А правда, бритвочка? Аж горить!

— Ні, бритва погана, — посміхнувся Мишко.

— Як погана?

— Погана, та й годі. Нікуди не годиться.

Ромка підвівся. Занепокоєно спробував бритву на нігті, спробував на волоскові, що його тут же вискуб із своєї голови, і в тривозі, в розпачі, повільно, але багатозначно спитав:

— Нащо ж ти мені, товаришок, зіпсував бритву?

Мишко зрозумів це, як жарт. Навіть підсилив свою зневагу, сказавши, що така бритва заслуговує тільки на смітник. Але той кинувся до нього ще зухваліше:

— Нащо ти зіпсував, питаю? А? Я ж тобі по-хорошому давав, а ти мені що? Ти ж обіцяв, що навіть направиш, а тепер що? Нащо ж ти зіпсував?

Дедалі говорив він грімкіше, починав більше хвилюватись, повертаючи до себе сторонню увагу. Жодного слова не давав Мишкові супроги мовити.

З виглядом здивовання й зацікавлення до них уже наближались двоє з картярів, що заради такого випадку навіть гру свою припинили. Ромка звертався до них, покликався на їхню безсторонність, сумлінність:

— Ви бачите, який хлюст? А? Зіпсував мені річ та ще й насміхається. Ні, браток, це тобі не пройде. Тепер заплатиш!

З обурення аж тремтів Мишко. Він ніколи такого не сподівався. А найголовніше — був він тут справді ж новаком, на сторонню підтримку розраховувати ще не міг та й доказів переконливих не мав, щоб Ромчині напади одразу одбити. І саме, як новака, його це особливо чіпало. З перших же днів це могло утворити довкола нього зайву сумнівність, упередження, могло погано рекомендувати перед новим оточенням. Він виждав влучної хвилини і коротко, діловито спитав:

— Значить, по-твоєму, бритва зовсім зіпсута?

— А то ж як? — здивувався Ромка.

— І я тобі мушу заплатити?

— А то хто ж? — дивувався Ромка.

— Скільки я мушу тобі заплатити?

— А це ми порахуємо.

— Ні, говори зараз же при людях, і я тобі зараз же заплачу.

Присутні мигцем, здивовано переглянулись. Ромка скерував очі кудись д'гори, зібрав зморшками чоло, поспіхом вираховував. Та підрахунок цей щось надто затягувався.

— Ну, говори, скільки? — нетерпляче, суворо перепитав Мишко.

Ромка злегка ворухнув бровами, щільніше стиснув уста.

— Ну?

У Ромки затряслось підборіддя, ніяково кліпнули очі, потекла на все обличчя усмішка, і, звертаючись до Мишка, він встиг лише сказати:

— Брось, новачок. Я ж пожартував... Ха-ха!..

Вибух нестримного, загального, щиросердого сміху ту ж мить заглушив його слова, пролунав розгонисто на всю хату.

— От народ! От народ! І що вони собі думають?— прокинувся зо сну чийсь незадоволений голос.

Ще далі піднялося заспане, мідяне обличчя:

— Ану надвір з виграшками! Надвір! То тобі сваряться, то тобі сміються...

— Жирують, песиголовці! Я вам пожирую!— додав іще хтось досить загрозливим, простуженим басом.

Вони справді занадто собі дозволяли. Був певний порядок, певні години, коли порушувати тишу в казармі заборонялося. Про це докладніше говорилося в добре всім відомих, напривході почеплених правилах. Але, як це й досі раз-у-раз бувало, старші, стомленіші, відпочивали, а дехто з молодших (чи легко-важніших) ніяк не могли додержатись правил. Надто ж не могли такі непосидючі, як Ромка й голомозий.

— Ну, й чудаки ви, хлопці, як я подивлюся. Шуміти не можна, а вони... Люди он сердяться,— з докором кинув Мишко, і, на хвилюку запнувшись, додав іще два слова, що враз йому спали на думку:— Некультурно це.

— Що?— завагався трохи, витріщив очі Ромка.— Дак ти он який... мудрий? Може, ти нам лекцію прочитаєш?

— Може, ти лектор будеш? — в тон йому підхопив голомозий.

— Може, й буду, — спокійно сказав Мишко.

— Може, ти професор будеш? — глузуючи, витягував шию, пильно придивлявся до цього Ромка.

— Може, й буду, — спокійно повторив Мишко.

— Може, ти розкажеш? Може, ти покажеш? Може, докажеш? — навипередки забалдікали хлопці. — Може, покажеш, як в очах миготить, а в голові не світиться? Як під носом зійшло, а в голові не сіяно? Як наш Фадей ні на себе, ні на людей? Ха-ха-ха!..

Постоявши розгублено, Мишко, кінець-кінцем, і сам розсміявся.

— Ану вас в... баню! — спересердя сказав він, як чував на вулиці, широко махнув рукою і попростував до виходу.

— Стривай! Стривай! — тороплено загукали йому навздогін.

Та він не оглянувся. Він хутко йшов, розтинаючи останні сонячні перемети, що помітно зблідли й танули.

— Задавака! — почув він ззаду на свою адресу, але тепер це слово прозвучало інакше і майже не вразило.

Тепер Мишко певен був, що якийсь час доведеться йому, новакові, зазнавати жартівливих нападів, аж поки до нього тут звикнуть.

II

Щойно рік минув, як пустився він сільських берегів.

Він прийшов на шахти і приніс із собою трохи похмуру зосередженість, що її надає степова праця,

трохи своєрідну безпосередність, що нею напоює міцне степове сонце, деяку безладність у поглядах і молодість, захватну, нетерплячу, справді соковиту й іноді наївну ще молодість.

Він потрапив у нові, незнані йому досі умови, в незвичке оточення.

Вчорашні погляди й звички стикнулися з новою дійсністю, що не могла для тих звичок поступитися. Дійсність вимагала рішучих переоцінок, ґрунтовної зміни сприймань та нахилів. В ньому з першого ж дня почалась прихована й безнастанна боротьба. Невтомно виникали, змагались, падали і знову повставали сумніви та суперечності.

В цій безупинній навалі, в боротьбі повільно, проте невідступно розгортався, багатів його світогляд, ви-зрівало щось нове.

Мишко й сам не помічав: це були явища складні, тонкі. Щоб їх збагнути, потрібне було пильне само-заглиблення. А він часто ще надавав переваги зовніш-ньому,— така вже молодість.

Молодість не завжди любить над собою міркувати. Молодість ходить бисто і не завжди встигає погля-нути під ноги: хіба їй страшно, якщо й спіткнеться? Заохочена, поспішна, вона іноді береться навмання, іноді хапає речі наосліп, вона збивається чи обпікає руки, проте з усмішкою збільшує свій досвід і з пев-ністю простує наперед,— примхлива, нестримна, непе-реможна молодість.

Дорівнювати старшим, бути рівним серед кращих — таке захватне бажання опанувало Мишка, коли він,

потрапивши на шахти, обізнався трохи з новою дійсністю.

І здавалося йому, що це не дуже складна чи нездійснима річ. Треба тільки захотіти — він якраз хотів. Треба, ставши на шлях домагань, не поступатися, — і йому, здається, не бракувало завзяття. Треба твердо вірити, що буде саме так, як то покладено в думках. Але хіба молодість не володіє найбільшою вірою?

Якщо й нападали іноді сумніви, вони тривали не довго, вражали не глибоко. Після їхніх нападів сповняла ще більша певність, охоплювало сильніше бажання поступу.

Так, захопившись, приклав він усіх зусиль, щоб перебратись із віддаленої шахти „Горбатої“, де працював досі, на „Капітальну № 6“, що єднала кілька довколишніх шахт, лежала близько до окружного центру й була завжди залюднена, ожвавлена.

Якось у випадковій розмові прочув він за неї і постановив собі конче сюди перебратись.

Тепер це здійснилось. Мишко був радий, підбадьорений. У нього виникали вже й далші плани: як він вступає до комосередку, як, дорівнюючи іншим, набуває освіти, як згодом переїздить до міста, як йому взагалі-щастить, як він, нарешті... ех! як нарешті легко, рівно, принадно стелеться в уяві життєва дорога, коли уява молода, коли її підсилено першим успіхом.

Справді бо стелився успіх. Він не тільки потрапив на „Капітальну“, а ще й влаштувався на вранішню зміну. Тепер у нього кожний вечір був вільний, — саме так, як він давно хотів.

Сьогодні, користаючи з вільного часу, вирішив він трохи ознайомитися з новою місцевістю.

Причепурившись, щоб своїм зовнішнім виглядом ільш-менш дорівнювати іншим, попростував він із казарми до головного шосе, що межувало з клубним садом.

Він ішов поволі, перебільшено натискаючи на кожен ногу, трохи розгойдуючись, шлапакуватою ходою, — так, він бачив, ходять матроси або ті, що хочуть скидатись на матросів. Руки його були в кишенях, глибоко й незмінно в кишенях. Коли він з'являвся на людях, чомусь не міг своїм рукам знайти кращого місця, як у кишенях. З цигаркою в зубах, з виглядом байдужим, неначе все тут було йому досить відоме (а справді з допитливою увагою), наближався він до вхідної брами.

Догасало на верхів'ях останнє проміння — та невіразна, непевна хвилина, коли вгорі ще ледь-ледь мружиться сонце, а внизу вже скрадається, суне сутінь.

Напривході спанхнув ліхтар. Передчасно трохи його запалили — велику, білу, охоплену дротяною сіткою кулю. Світло здавалося недоречним, зупиняло на собі увагу.

Якраз у цей момент плече його грубо стикнулося з чийсь чужим плечем, і кинув хтось на його адресу досить дражливо :

— От іще ворона!

Хутко поступившись, він дав дорогу двом дівчатам, що йшли під руку і з його ж таки вини наскочили на нього.

Стало ніяково. Не знав, що й відповісти.

На другому ж кроці дівчата озирнулись. Одна сказала тихцем щось комизливе. І змовно, шелесливо вони засміялись.

Мишка чіпнуло. Але цього разу йому забракло рішучості. Механічно ступивши кілька кроків за дівчатами, він все ж таки зупинився: чи варто? Передумав: чи ж варто їх затримувати?

А тих уже заслонив великий куш акації. В уяві лишилося тільки дві постаті в білих блузках. Одна, вища, мала чорне намисто. Це він запам'ятав.

Скоса зиркнув він ще раз праворуч на великий куш і, не виймаючи рук із кишень, шлапакуватою ходою рушив далі.

Через якусь хвилину він знову несамохіть озирнувся на куш, на доріжку, що виступала споза куща. Але дві білі блузки вже не міг розпізнати. Загубились вони серед інших, що парами й гуртками напливали в сад.

Сповняла сад ще переважно молодь,— гомінка, нестримна, шалапутна молодь, що непримушено перегукувалась, нетерпляче шукала розваг.

Все це було Мишкові добре знайоме, близьке. Але серед усіх не було жодного справді знайомого йому обличчя, справді близької людини. „Новачок“— згадав він за причіпливого Ромку, і стало ще самотніше.

Йому дуже захотілося мати когось, з ким він міг би говорити не тільки про буденне, але й про дещо своє, особисте, приховане, хвилююче.

Переїнятий самотністю, він зійшов на вужчу, глухішу стежку. Попереду йшла пара—хлопець у сірому

вбранні і дівчина. Нахилиючись близьенько, хлопець вів її поволі, і були вони так зацікавлені розмовою, що не помічали нічого довкола. Не помічали й Мишка, що, збавивши кроку, почав назирці простувати за ними. Чому йшов за ними, він і сам не знав. Було заздро на цього ловкого, в сірому вбранні хлопця, що мав гарний вигляд і товаришував з гарною дівчиною. Було сумно, проте він ішов, уявляючи себе таким же спритним, непримушеним, гарно зодягненим.

На повороті він з ними розминувся і, тихенько собі щось насвистуючи, тією ж погойдливою ходою попростував далі — у натовп, у шум.

Не встиг іще пройти й десятка кроків, як увагу зупинила на собі бокова лавка. Дивна річ! Його пройняв легенький, приємний треміт, коли він помітив дівчат, що завдали йому трохи неприємності отам коло брами.

Вони обидві сиділи на лавці, і дівчина з чорним намистом тримала в руках книжку.

Спочатку він хотів круто повернути, піти собі геть. В товаристві дівчат він майже не почував зайвої незручності, та й звук уже, спільно працюючи, але в цих обставинах і з цими дівчатами він трохи губився.

Все ж таки він передумав повертати. Дівчата його вже побачили, і, якби він повернув, це могло б скидатися на кумедну втечу.

Він пішов. Він насторожено глянув. Дівчина з чорним намистом глянула теж насторожено. Погляди коротко, беззвучно ойкнули, усміхнулись.

І, одразу ставши незграбним, натрапляючи ліктями

на стрічних, а ногами на чужі ноги, охоплений дивним замішанням, він прискорено пройшов повз них.

Проминувши, озирнувся. Дівчина з чорним намистом дивилась тим самим сторожким і, як йому видалось, змовним поглядом, але хутко пустила очі додолу. Він знову оглянувся і знову, хоч заступали, заважали прохожі, помітив, що дівчина дивиться в його бік.

Легітна ніжність затопила все тіло. Все тіло ніби стиснулось. Забрало грудям повітря. Роздимаючи груди, він захопив якнайбільше повітря. І стало дуже хороше. І відчув він себе навдиковижу сильним, таким сильним, що, здається, зараз ніщо не могло встояти проти нього.

Але пройти вдруге повз них він довго не наважувався. Кілька разів наvertався і не міг переступити незримої межі, неначе за нею було неможливе, незволене, неймовірне.

Кінець - кінцем, переступив. Але дівчини з чорним намистом вже не було. І біля лавки її не було. І ніде довкола, скільки міг він оком сягнути, не було дівчини з чорним намистом.

Може, й зовсім пішла?

Невже пішла?

Він поринув у натовп, що вже рясно, мов та гілляста річка, розтікався по всіх доріжках саду.

Він пронизував юрбу гострим оком, та йому заважала сутінь, що стала вже досить густою, скрадала лінії й фарби.

Він кидався туди, де горіли лампочки. Він ніби ненароком зазирає до віддалених закутків. Нишпорив

по всіх усядах. І не міг, ніяк не міг перебороти незрозумілого непокою, втамувати розбурхане нетерпіння.

Невже пішла?

Тоді перехопився до брами. Вибіг і став на шосе. І раптом сам собі видався смішним. Ну, до чого цей непокій, розшуки, біганина? Все одно він її не знає. І вона йому непотрібна. І все це вигадки, примхи.

З досади зібгав у пальцях і кинув щойно запалену цигарку. Погляд іще раз охопив тих, що входили й виходили. Та це вже був холодніший, байдужіший погляд.

Він згадав, що в саду на майданчику, перед одкритою сценою, почали вже, мабуть, кіносеанс, і повагом повернув у браму.

Сеанс справді почали. За чужими спинами важко досягнути. Але згодом він все ж протиснувся на краще місце. Що більше увагу свою переносив він на картину, гасла його досада. Непокій свій він притишив простим домислом: не все ще втрачено, є ще попереду завтра, позавтра, багато днів. Він поволі скупчувався на картині. Він був уже там, серед цікавих, небуденних обставин, вкупі з цікавими тямучими людьми.

Один з кіногероїв, молодий спритний лікар (теж у сірому вбранні) особливо йому подобався. Мишко стежив за ним з великим напруженням і хотів бути таким же спритним, бистрим на розум, таким же товариським і простим.

Незрима сила, що містилася ззаду в будці, настирно пробувала скоротити сеанс, примушуючи героїв на

екрані рухатись з надлюдською швидкістю. Раз - у - раз вона зустрічала з боку глядачів найрішучіший опір і врешті втихомирилась, дозволивши собі тільки не робити спеціальних антрактів. А що картина була вже старенька, і плівка рвалася разів десять, то й сеанс тривав годин дві з половиною. Якби він тривав ще годин дві з половиною, Мишко однаково стояв би та дивився: дуже подобалась картина.

Коли скінчилось і дали світло, він був під таким враженням (чи, може, це сталося з несподіванки), що дивився широко розплющеними очима впрост перед себе і не вірив, що бачить знайоме обличчя.

— І ви тут?— не зчувся навіть, як вихопилось у нього з уст.

Дівчина ніяково посміхнулась. Дівчина стояла тут же. Та сама дівчина з настороженим поглядом, з чорним намистом, з книжкою в руках.

Можливо, що вона впродовж усього сеансу стояла так близько, а він нічого й не знав.

На Мишкове запитання вона не відповіла. Коли ж вдруге скинула очима, з'явилося в погляді щось нове, щось затайливе, тепло - лукавеньке. І було так, ніби вона щось знала. Чи Мишкові вдалось?

Його враз підхопила нестримана буйна хвиля і понесла слідком за нею.

Густий натовп витікав на головну стежку, що правила до виходу. Натовп мінливо рідшав і знову гуртувався, хвилинами прибіжно вирував. Прикладаючи всіх зусиль, Мишко намагався тепер не прогавити дівчини, не відстати ані на крок.

Течія іноді силоміць виносила його наперед — він озирався і награвляв на усмішкуватий, тепло-лукавенький погляд, від якого було трепетно. Іноді ж його відпихали, зтирали, і попереду опинялася дівчина — тоді озиралась вона, і Мишко був дуже вдячний.

На самому виході, в брамі, в тісній навалі вони стикнулись рука в руку. Їх щільно обступала товкотнеча. Вони не могли розминутись. Почували себе незручно. Кожне з них хотіло чимдуж одступитися, наче вороги. Обое одвертали очі, почували, що мовчати далі не можна.

— І чого б ото всім натискатися, як на зламану голову? Не розумію! — втративши терпіння, сказала дівчина до всіх.

— Да, народ... — теж докірливо, хоч з меншою певністю підтакнув Мишко.

— А чого ж ви, гражданочка, сюди полізли, як вам тісно? — іронічно, згори й скося поглядаючи, зауважив високий чоловігя, просуваючись тут же поруч.

Хтось поблизу придушено засміявся, додав:

— Аристократія!.. Подумаеш!..

— Нічого, товаришу, тут довго й думати. Пора вже знати, що це некультурно, — рішуче відповіла дівчина.

— Ач, яка мудра! Де це ти така взялась?

— Така культурна? — кинув другий.

— Така сердита? — підхопив третій. — Ну й сердита, хай йому всячина! А що ж то буде, як вона виросте?

— Ану, Сеню, наддай! — весело запропонував ще хтось позаду, і довкола засміялись, обернули все це на хвилевий жарт.

Мишко образився. Тепер він почував і себе причетним.

— Дійсно, чорт'ї зна що! Досі ще ходити не навчились,— сказав різко, наїжено.

Самому стало трохи чудно. Зовсім не сподівався, що скаже так, не сподівався, що взагалі встригне в розмову.

Але загату прорвало. Мінливий потік уже виносив їх на вулицю. На Мишкове сміливе зауваження лише буркнув хтось неприязним голосом, що, мовляв, є молоко, яке довго сохне на губах. Та Мишко не звернув уваги.

Допірішня пригода усунула зайву перешкоду, що досі була між ним і дівчиною. Оцей її докір за некультурність, як і його сьогоднішній докір у казармі, створювали щось спільне.

— Ну, й народ...— стиха повторив Мишко, щоб додержати спільності.

Вони вкупі вийшли на шосе.

— Да,— погодилась дівчина, не поспішаючи вперед і не збавляючи кроку, нічим не виявляючи, цікаво їй, а чи ні мати цього незнайомого супутника.

Була невиразність, непевність, полохливість очей і настороженість рухів. Але й далі простували вкупі.

— Летять, тиснуться... дійсно, як на зламану голову,— раптом знову згадав Мишко за те ж саме, бо вже надто довго мовчали і конче треба було за щось зачепитись, а в нього, як на зло, не наверталось жодної свіжої думки.

— Да,— знов погодилась дівчина, не поспішаючи вперед і не збавляючи кроку, нічим, здається, не виявляючи, цікаво їй, а чи ні.

Вони йшли по шосе праворуч у протилежний бік од казарм. Натовп рідшав, розтікався, і вони дедалі ставали самотніші. Вони йшли знову мовчки. Напружено мовчки.

Хто-зна, як довго все це тривало б і як скінчилося б, коли б у дівчини з рук ненароком не випорснула книжка.

Мишко згадав про того спритного лікаря, що на екрані, і кинувся допомогти. Дівчина теж похопилась. Вони водночас взяли за книжку й мимоволі засміялися. Мишко дужче потягнув за свій кінець. Книжка розгорнулась, затріпотіла в поросі сторінками, як білими крилами. Він узяв. Тоді, знову згадавши про молодого, спритного лікаря, що на екрані, він почав досить неспритно обчищати книжку від пороху.

— Ви глядіть там разом із порохом карток мені не повитрушуйте,—грайливо застерегла дівчина.

— Ні, ні, не турбуйтеся. А ви глядіть, краще з книжками не гуляйте,—теж грайливо закинув Мишко.

— Та це я сьогодні там же, в саду, в книгозбірні взяла.

— А що ж це таке?

— А це у нас в гуртку радили прочитати. Ленін — „Підготовка більшовизму“.

Мишка одразу сповнила пошана. Далі не розпитував. Сам він таких книжок не читав, але бачив, що заходить у стосунки з не абиякою дівчиною. Він вирішив пильнувати, щоб не виявити десь своєї відсталості.

Згадавши знову, як находчиво, незневольно поведився в саду той хлопець у сірому вбранні, що йшов

з дівчиною, він і собі посміливішав, підбадьорився. Він уникав розмов про маловідомі чи й зовсім невідомі йому речі, перевів хутчій розмову на надійніший ґрунт — на картину, яку вони обоє допіру бачили.

Говорилося проте нелегко, уривчасто, з довгими паузами, — полохливість очей і настороженість рухів.

В розмові обоє намагалися бути стриманими, розсудливими. Тому й розмова, як і вся поведінка, мала в собі дещо примушене, набирала характеру відмінного, незвичного.

Шосе завертало в улоговину, до ставка, куди крилом сягало видовжене селище.

Туди спускалась дівчина. Спускався охоче за нею й він.

Говорили: зір багато і ніч взагалі гарна. А ще: із ставка, мовляв, тягне прохолодою ... приємною прохолодою ... справді приємною прохолодою. А потім: що он у тому будинку за осоками, де світяться два скrajні вікна, живе подруга, з якою були вони сьогодні в саду. Егеж, та сама. Чи давно товаришують? Давненько вже. Що? Бо пішла додому. Чому? Ой, видко, подруга впала йому в око. Ні! Це — так. Між іншим. Додому пішла, бо стомлена, а завтра вранці треба на роботу.

Трохи зніяковів. Не знав, як зрозуміти цей натяк на подругу — маленький закид чи безсторонній жарт? І, щоб покласти сумнівам край, щоб підкреслити свою увагу лише до неї, він тут же швидко спитав:

— А ви теж служите?

— Да.

— Десь, мабуть, у конторі?

— Да,— коротко, тихо відповіла дівчина і собі спитала:— Ви теж?

— Да... в рудоуправі.

Сказалося це раптово, несподівано. Одразу ж виникло неприємне, самодокірливе відчуття: ну, навіщо така неясність? Навіщо це „в рудоуправі“? Треба сказати просто, що в шахті.

Але він не міг. Уже не міг. Іншим разом, тільки не зараз.

Дівчина зупинилась. Вона жила тут же, за осокорами, недалеко від подруги.

Він похапливо стиснув простягнуту руку. Вона посміхнулась востаннє. І по кількох кроках із сутіні долетів її голос:

— Приходьте завтра на матч!

— Га?— перепитав Мишко, хоч добре чув цей заклик.

— На матч, кажу, завтра приходьте.

— А! Прийду, прийду. Неодмінно!

Якийсь час він стояв розгублений, здивований, вражений усім, що трапилось за цей вечір, і вдячний за все, чим обдарував його вечір,— стояв і дивився в бік осокорів, де зникла дівчина.

III

Вибой потроху газували. Курити було суворо заборонено. А курити вже хотілося.

Мишкові добре був знайомий цей тягучий смокіт у грудях, у горлі, у всьому тілі, який щоразу почи-

нав нападати на нього десь так по годині перебування під землею. Ніяк не заспокоїти це настирливе цкління.

Чи не занадто він звекає до цигаркового диму? Треба покинути курити. Він часто так вирішував, найрозмаїтішими доказами переконуючи себе. Але, вийшовши на -горá й почувши в оточенні неможливо - знадлиий тютюновий дим, знову закурював.

Хотілося курити, і через це хвилинами виникала зайва, не властива Мишкові подражливість.

Він взагалі був тут інший, не подібний до того, що під сонцем, — і виглядом, і настроєм.

Незграбний і важкий був він у своїх зашкарублених, скоцюрблених, неначе залізних черевиках, у своєму зашерхлому робочому вбранні. Старий сукняний капелюх з обвислими крисами, недбайливо тицнутий з потилиці, переднім крилом сягав аж на чоло й притінював обличчя.

При світлі шахтарки, кволону на -горá і досить відчутному в цій темряві, його запорошене вугіллям і трохи притінене капелюхом обличчя з надзвичайним вилиском білків і разючими, аж сніжними перлинами зубів прибирало химерних рис.

Це був хтось інший. Хоч у своєму робочому взутті й убранні здавався він важким та незграбним, але в той же час здавався він вищим, огряднішим, поважнішим — людиною, що їй властива сила й упевненість у роботі, яку вона виконує. Хоч обличчя його було запорошене й неподобне, проте крізь цю заслону виступала зосередженість, серйозність, що завжди супроводять працю.

Справжня праця має в собі якусь невлесиму особливність, що нею обдаровує кожного, хто став до праці,—самоп'глиблення, самоусвідомлення, самоповаги. Праця має в собі тиху, безпретенційну, але могутню мудрість, що мимоволі кладе відбиток на всякого, хто залучився до процесу праці. Байдуже, чи то молодий, чи старший віком. Старший тільки поглибить набуті вже зморшки — борозни думок і серця. Молодий в молодечій напрузі почне їх раз-у-раз набувати.

Душно було в цих глибоких, спадистих та закрутистих норах. Мишко напівроздягся — голий до пояса. Шлях од вибою до висипу, що ним він тягав навантажений дощатий короб, мав кілька зломів та видолків. А головне — один прикрий горб, похилість якого западала саме в бік вибою. Доводилось братись на нього не порожняком, як це волів би Мишко, а витягувати той же кількапудовий вантаж. Шлях цей густо всівало перетовчене, дрібнозерне вугілля і просто вугільний пісок. Завороти й видолки слизькі.

Це полегшувало „санчатам“ рух, але ускладняло рух самого саночника. Ноги його несамохіть ковзались, чепірились. Він вгрузав у зернясту вугляну пісчугу, падав навколюшки. Він підхоплював короб іззаду і, наполягаючи всім своїм тілом, як це роблять з навантаженою підводою, що ледве повзе на високому закруті, виштовхував тягар вище. Тоді кидав собі на плечі й через груди шлею, що була примощована до короба, впрягався, як той кінь, і збирав, купчив у єдиному рухові всю силу.

М'язи, навіть при слабкому світлі шахтарки, висту-

пали опукло, вигорблювались різко,—цупкі, напоєні соками степів, молоді м'язи. Криласті брови збігалися близько на перенісці, уста затискалися, все обличчя набирало різкішого, суворого, аж сердитого виразу. Це був не той, не той Мишко. Він поволі тягнув, далі й далі тягнув чорний дощатий короб з чорним лискучим вантажем. А пощербленими стінами, перехоплюючись на взяту підпорами стелю або ламаючись на вкритій вугільною жорствою долівці, невідступно й тремтливо посувалась за ним чудернацька тінь.

Від напруги іноді виступав на чолі піт. Ще не звикла його вдача до браку повітря, браку світла й підземної, м'якої духоти. Так само бракувало йому звички й до цієї, на перший погляд ніби звичайної, але насправді відмінної, важкої роботи.

На шахті вже запроваджувались і нові засоби. У західній частині почали працювати дві зарубні машини. Незабаром мали поставити й третю. Але шахта була чимала. Поруч із машиновим устаткуванням, із найновішим технічним надбанням тут вживалося ще звичайнісіньких способів.

У вибої хто працював згинці, хто навколюшках, чи приладнавшись боком, чи впавши навznak. Раз-у-раз шукали собі опертя на незручній поверхні, хапаючись за виступи. Ліжма совались у бруді, ковтаючи вугляний пил. У вибої мішма вовтузились люди, цюпали кайлами, одрібали лопатками.

Мишко щоразу навантажував свої „санчата“, і, запрягаючись, тягнув спадистим ходом до ближчої колії, до висипу.

Там, пронизливо посвистуючи на сіру сухоребру кобилу, методично з'являвся Ромка із громохким, брязкітливим порожняком. Взявши готову партію навантажених вагонеток, свиснувши хвацько або хвацько лайнувшись, він рушав у поворотну путь.

Мишко, як і інші саночники, як і навальники, як і вибійники, мусів пильнувати, щоб вагонеткам не забракло вантажу, щоб уся їхня група виробила не тільки норму, але й понад норму: їхня група змагалась із сусідньою. А що був Мишко тут новакom і приймали його до готової групи неохоче, то й старався він скільки міг, щоб себе виправдати.

Він махнув рукою, стираючи піт, і ще більше забруднив обличчя, розвів по ньому чорні патьоки. Він уже двічі пив із тутешньої діжки несмачну воду, хоч натомість з радістю запалив би.

Знову хотілося курити, і Ромка вгадав це бажання. Ромка, мабуть, виводив це з власного бажання. Стикнувшись на висипі, він хитренько сказав:

— Може, закуримо, землячок?

Дзвінкий Ромчин голос звучав тут глухо, придушено, як у мішку. І тут, під землею, в жартівливому тоні більше відчувалось умисності, чи то примушеності.

— Ні, не закуримо. Не хочеться, — відповів Мишко.

— А то сідай, підвезу аж до ствола. Там можна!

Невже він думав, що Мишко не витримає спокуси, погодиться, — і вони з першою ж партією вантажу гайнуть собі до ствола, і покурять, і зайве слово мовлять?

Насміхався Ромка чи говорив щиро? Може, зробив вражіння вчорашній Мишків учинок, готовість пла-

тити? А може, витриманість Мишкова впливала на вертку Ромчину вдачу, збуджувала зацікавлення, чи подив, чи й повагу?

— Ну, так сідай.

— Ні, паняй сам.

— Ех ти, задавака!

Мишка це зачепило. Саме тепер, саме тут, при роботі ця витівка видалась обурливою. Тим більше, що задавакою він ніколи не був і сам задавак не зносив.

Він навіть зупинився, ізсунув капелюха на потилицю і напевне відповів би різко, якби не заторохтів своїм хургоном і не пірнув у темряву напасний Ромка.

Гаразд, надалі він не мовчатиме. Тут, при роботі, почував він себе незалежнішим, певнішим, рішучішим.

Вернувшись до вибою, він застав там загальну стурбованість.

Вибій на сьогодні погано був кріплений. Запасного лісу під руками бракувало. Права стіна, надламавши підпору, піддалась, спливла. Це загрожувало безпеці, порушувало роботу.

Але винуватити попередню зміну, що ніби хотіла всі неполади накинути зміні наступній, ніхто не наважувався.

Якраз під час нічної зміни на східних лавах працювало на ремонті два кріпильники, слюсар і навіть десятник. Змагання груп примушувало тепер усіх бути пильними.

Кріплення, коли вони почали вранішню зміну, було свіже й виглядало надійно.

Тим часом припускати, щоб лава бурилась, припи-

няти роботу й чекати, поки закріплять,— це вже якусь частку втрачати на змаганні.

Невеличкий, горбоносий, вилкастий вибійник, занепокоєно жестикулюючи, нагадав усім за звітні таблиці, які щодня виставляв шахтком, визначаючи наслідки змагання. Привселюдні таблиці, що завжди купчили біля себе обмін думок і пристрасність інтересів. Не-вблаганні таблиці, що збуджували завзяття, підсилювали заохочення, вкорінювались у процес життя і праці не сухим показником, а чимсь живим, рухливим, найважливішим — так поставив справу місцевий шахтком, що взявся сам перевіряти групові угоди.

Крім таблиць, важили й особисті не дуже приязні стосунки декого з учасників обох груп. Принаймні, вже й тепер з досадою згадувалося окремі імення з супротивного табору.

Це робилося ненароком, жартома, але видно було, що імення зачіпають.

Думка, що сусідня група завтра знову стане попереду — так уже трапилось два дні тому — дуже всіх непокоїла. І хоч Мишко не встиг зайти в особисті стосунки з другою групою, але одразу гостро сприйняв лихе становище.

Охопивши пильним поглядом стіни вибою, він пригадав, що приблизно таке ж трапилось було на „Горбатій“. Тоді, підсилений досвідом, він подав і свої міркування. Він порадив покищо, не припиняючи роботи, перейти всім на протилежний бік, ближче до виходу, взятися окремими норками, щоб було безпечніше.

Дехто з вибійників озирнувся, так, як це роблять, коли вперше чують незнайомий голос чи вперше помічають чиюбудь присутність.

Дехто злегка посміхнувся.

— Спізнився, браток. Це вже й без тебе думали.

Але Мишкові було приємно, що він сказав і своє слово.

— Думали-передумали, а доведеться, мабуть, так і зробити,—признався вусатий, в кашкеті з повернутим на потилицю козирком, вибійник.

— Мабуть, так,—додав іще хтось.—А тим часом треба послати...

— Авжеж послати! Зараз же послати!—підхопило кілька поспішних, тривожних голосів.—Хай зараз же сюди лісу й кріпильників!

— Тільки лісу, а не трухи,—дражливо додав той самий невеличкий, горбоносий, що вів тут перед. Така причепливість себе не виправдувала, бо й цей ліс був непоганий. Просто дратувала несподівана затримка в роботі.

— Ото діла!—досадно бовкнуло в глибині вибою, і хтось там кріпко лайнувся.

Відрядили одного чимдуж по підмогу. Самі почали пересуватися на протилежний бік, ближче до виходу. Мишкові знову було приємно, що його міркування мали не тільки одnodумців, але й застосовання. Вплинула на всіх не стільки сама його порада, як вирішний натиск, що часто належить останньому слову.

Взялися спорю, один одного заохочуючи, взаємо підсилюючи, застерігаючи.

— Ей, Русалочко! Чуеш, Русалочко? — гукали вже здоровенному, м'язистому, напівголому чоловіязі, прозваному так через найрозмаїтіше татуйовання по всьому тілу, а надто через довгохвосту русалку, випечену в нього на грудях. — Русалочко, чуеш? Ти, брат, не дуже тулись під той виступ!

— А хіба що?

— Хоч борець ти, але там тобі й амба.

— От налякав! А! — задьорно й захекано мовив у відповідь Русалочка. — Буду тоді під землею на три аршини. Правда? Так я ж тепер на триста!

— Правильно, Русалочко! — підтакнув пригорблений із східними рисами чоловічок, сам засміявся, добродушно додав: — А все ж таки стережись, Русалочко!

— Чадить, здається?

— Хіба чадить?

— Авжеж чадить.

— Так наче досі не чадило?..

— Але тепер більше.

— Ото діла, — знову пробубонів у глибині незадоволений голос (є такі своєрідні, завжди незадоволені голоси) і знову лайнувся.

— Ну, це ще ерунда. Хіба це газ? — зухвало й презирливо вклинився жвавий хлоп'яга з поривчастими рухами: — От у нас на „Івані“ був газ. Ото газ! То я розумію. На „Івані“ у нас так: шурф давно вже закінчили, а повітря нема й нема. То - єсть, є повітря, але... ну, зовсім мало, погане. А тут як двине газ. Ото діла були — я розумію! А це хіба газ? Єрунда..

І жвавий хлоп'яга з поривчастими рухами, сповне-

ний зневаги до такої загрози, стягнув із себе брудну, як каглянка, сорочку і почав нею старанно вимахувати в бік правої стіни, де піддалося кріплення.

Чад, що від нього швидко стуманіла б інша незвичка голова, вони дійсно розганяли, знешкоджували, поки компресор піджене повітря, найпростішим способом. І в ямі цій з надтріснутою, тяженною брилою, з непевною підпорою, в небезпечній ямі, вони, такі звичайні й такі незвичайні люди, товклися сміливо й уперто, старалися надолужити втрачене.

— Ви тільки попросіть мене,—між ділом кинув Русалочка,—щоб я часом отут дна не пробив. Мені нічого. Я, так сказати, людина водяна, води не боюся. Але вам усім тоді дійсно амба!

— Якого дна? — басовито спитав незадоволений голос.

— Якого дна? — поспіхом перепитало ще кілька.

— Та ми ж під ставком, чи де? То не важно, що аршин триста. Вода, брат, скрізь. Ти її тільки зачепи...

— Е, Русалочко, оце вже ти ляпнув...

І Русалочку враз взяли на посміх.

Мишко не чув, не слухав далі. Згадка про ставок, як той вихор, нестримно звійнулась, підхопила звертистий розсил інших згадок і, здається, підхопила саму його істоту, заповонила уяву докраю.

Це ж той самий ставок! Дивно, що ген-ген, високо над ним той самий вчорашній ставок. І віддалік осокори. І два вікна.

Ні разу ще сьогодні думка про дівчину не поста-

вала так хвилююче, як тепер, коли стороння людина нагадала про ставок. Але саму дівчину, її обличчя він не міг собі уявити. Тільки — намісто. Чорне намісто на засмаглій, кучерками взятій шії.

Вона з нього сміялась біля брами. Він образився. Може, це якраз вона сказала: ворона? Але тим то ще більше хотілося пригадати її постать, її обличчя. І хотілося цього зараз же, невідкладно.

Він ще з більшим завзяттям наполягав на санки, хутчій підштовхував, частіше ковзався та впинався своїми великими, кріпкими, зашкорубленими черевиками.

От якби вона побачила ці черевики. І взагалі якби побачила його зараз у цьому вбранні. Не впізнала б.

Вчорашня зустріч видалась такою далекою, чудною, що про неї годі було й думати, як про щось надалі можливе.

Чистеньку, зграбну, тямучу дівчину не могла свідомість поєднати з похмурою підземною обставою, з цим брудом, з цим коробом.

Ще бракувало Мишкові життєвого досвіду, що допомагає правдиво зважувати людей і речі. Часто ще він надавав перевагу зовнішньому і часто силкувався дорівнювати тим, що зовні здавалися йому за найкращих.

Він згадав слово, що одразу відганяло сумніви, вертало певність. Слово це було вчорашнє останнє її слово: „Приходьте на матч“.

Чорт побери, як хотілося курити!

Звичайно, сьогодні о п'ятій матч не почнеться без нього. Як це добре, що сьогодні матч. І взагалі, як

добре, що існують матчі. Треба буде й собі записатися до команди. На матчах збирається народ, і приходять дівчата з чорним намистом.

Він завзято штовхав свій короб, поспішаючи до висипу. На висипі різким рухом перекинув, здійняв хмару чорної порохняви. Хмара ця, як і чорне намисто, що вже двоїлося, рясніло в уяві, ще густіше заслонила собою і без того неясну постать дівчини. Лишалася тільки думка про неї, сама думка. Але й думка хвилювала.

Як про свято, сонячне свято, думав Мишко про ті хвилини, коли нарешті закурить цигарку, а потім — матч, а потім... справді трудно уявити собі зустріч, розмову.

І раптом він похмурнів.

І вчора після зустрічі і сьогодні часто набігала одна дуже неприємна думка: хоч він, можна сказати, й працює при рудоуправі, але працює шахтарем. Чому ж він учора приховав? Рано чи пізно неправда викриється. А тоді ж як? Де ж тоді очей позичати?

Ну, навіщо, навіщо він допустився брехні?

Просто — бовкнулось отак знечев'я. Здавалося незручним одразу ж запобігати, виправляти. Потім здавалося незручним до цього розмову повертати. А потім було пізно, проминула вже та хвилина. Час минав, і неясність вистигала на брехню.

Сьогодні, коли згадував, брав сором. Дурниця, якої припустився вчора, оберталась на клопітну, невгамовну колючку, що застрягла глибоко й безнастанно ятрила. Що більше думав, то більше ятрила.

У вибої — застав він — працювали не всі. Мусили пересунутись на один бік і не могли як слід приладнатись до роботи. Чергувались. Дехто, відбувши чергу, мимоволі лишався обіч. Це непокоїло. Це смутило, нервувало.

Роздраження штовхало думку на хиби, розмова найлегше схилялась до критичних закидів. В таких випадках особливо виявляє себе спостережливий зір, пам'ять та насмішуватість. І в таких випадках, звичайно, неминучі перебільшення.

Говорили з перебільшенням. Говорили докірливо, непокійно.

Хіба на минулому тижні не присів один хід і не завалився косець? Добре, що на той час не було людей. А хто мусить дбати? Передусім — десятник. Ну, що з того, що цієї ночі їхній десятник сам тут крутився? Кріплення ж все одно піддалося. Значить, погано десятник крутився.

Хтось нагадав, що десятник не винен. До речі, він шахтар-кадровик, нещодавно висунутий на десятника, людина своя, дбайлива. Це не його попередник, що не дописував упряжок та записочками із квартири посилав наряди. І взагалі на їхній шахті справа налагоджена куди краще, ніж то декому здається.

Але не слід замовчувати й хиб. Якраз треба збирати робітничі зауваження, робити з них висновки. Дехто незадоволення своє скерував на адміністрацію. Хтось закинув інженерам і технікам, що вони взяли собі моду занадто спізнюватись, послаблювати догляд. Хтось згадав, що завшахи любить переважно розмови

телефоном. А комусь спало на пам'ять, що під час палення бурок осідають по багатьох місцях — і в місцях роботи, і в людських ходах — шматки породи, „коржі“, які можуть потім обвалюватись. Де ж охорона праці?

Тоді Мишко не витримав:

— А вода? Он я напився з діжки, так трохи-трохи не вернуло.

На нього знов поглянули так, ніби вперше він з'явився. Та цього разу поставились уважніше.

— Правильно! За воду це ти правильно! Щодня міняти треба. Бо самі ж забороняють шахтову воду пити.

— Не тільки це,— ще охітніше продовжував Мишко.— Я от читав у правилах, так мусить бути кожному фляга. Як лампа мусить бути, так і фляга з водою. З перевареною. Кожному своя. Здаєш лампу — здаєш і флягу.

— А це, дійсно, правильно,— згадали в гурті й поглянули на Мишка уважніше, поважніше.— Дійсно братця, такі ж правила є.

— Все це записати б і прямо на збори,— запропонував хтось рішуче.

— Так чого ж? Можна й записати!

Мишко почував, що між ним і гуртом визріває та близькість, якої він дуже хотів. Це сповняло теплим піднесенням, надавало більшої певності в собі й тієї сили, що нею сильний гурт.

В цей час із темряви вигулькнув захеканий Ромка. Він дуже поспішав. Вигляд його був турботний, роз-

гублений. Зиркнувши по всіх кутках, скільки око могло охопити при світлі шахтарок, він бистро, жартівливо поспитав, чи всі тут живі-здорові, бо хлопець, якого послано за підмогою, зняв на стволі цілу веремію. Там уже заметушились. Зараз буде й ліс, будуть і кріпильники. От лихо!— не доведеться їм, сердешним роботягам, навіть трохи перепочити.

— А ну, йди звідси, коли ти такий стомлений! Тут спочивать ніколи. Іди, не базікай!

Ромці стало незручно. Він натрапив оком на Мишка і, щоб розвіяти цю незручність, перебільшено вигукнув:

— Та й полякались ви, бачу я, здорово! Задавака! А в тебе душа ще на місці?

— А от я тобі як задавакну!— несподівано для всіх рвонувся Мишко, замірився.

— Ну, ну, ну...— одхилився Ромка.

Всіх це здивувало й зацікавило. Адже це був той самий Мишко, який ось допіру поводився витримано, говорив розсудливо, встиг уже набути собі прихильності. Що ж могло призвести непоганого хлопця до поганого вчинку?

Почали розпитувати.

Мишко пробував сердито одмовчуватись. Ромка пояснював уривчасто, ухильно, хоч не міг приховати сум'ятності й провини.

— Та чудний він якийсь. Розумним дуже хоче бути, культурним! Задається, чи що,— знизав Ромка плечима.

Незабаром все і всім стало ясно.

— Ах ти ж, дурачок,— докірливо, по-батьківськи

сказав Ромці вусатий, в кашкеті з повернутим на потилицю козирком вибійник.— Дурачок ти, от що. Хіба ж можна сміятися, що хлопець порядок захищає, свідомість виявляє, що розумним хоче бути? Він же з тебе не сміється, що ти дурний? Ні? Ну, от бачиш...

Ромка хотів щось відповісти, але його швидко перебив невеличкий, горбоносий, що взагалі вів тут перед:

— Ти де живеш? — спитав рішуче.

— Як то де? — перепитав Ромка розгублено.

— Ти в радянській республіці живеш, чи де?

— В радянській.

— Ти про культурну політику чув?

— Та брось, — одмахнувся Ромка.

— Не брось, а я тебе питаю: чув? І я тобі ж кажу: не міг не чути. Наша партія і наша влада...

— Та брось, брось, — знову з виразом вдаваної байдужості спробував одмахнутись Ромка.

— Ти, браток, не одмахуйся, а зарубай собі на носі: кожний мусить поважати культуру і старатися стати культурним. Чи, може, ти взагалі не знаєш, що значить культура? Тоді з тобою взагалі треба говорити ще інакше.

В гурті голосно засміялись, і сміх стьобнув Ромку. Він збавив свого задерикуватого вигляду:

— Чудаки хлопці! Я це так собі, жартуючи... А вони вже он куди!..

— Дурачок ти, — похитав головою вусатий. — Є всякі жарти. Раз людина сердиться, це вже не жарт. Чого ж сміятись, що він за культуру? Це все одно, якби ти

сміявся з нього... ну, що він вугілля тягає, що він сачок. Хороше було б? Правда? Ех ти, дурачок...

Вусатий говорив спокійно, з лагідною усмішкою, і все в його устах набирало такого переконливого значення, що одпадала охота щобудь заперечувати. Навпаки, була охота слухати далі й далі.

На цьому й скінчилося. Ромка поспішив умкнути.

Потім, наполягаючи на тягар і міркуючи про сутичку, Мишко ніяк не міг утямки взяти, чому він рвонувся, чому замірився. Сталося якось само собою, поза свідомістю й волею.

Злості на Ромку він не відчував, як не відчував її й раніше, до цієї сутички. Лише на хвилинку по-йняла його раптова, невідома, паморочна сила — чому? Це було незрозуміло й неприємно. Це було теж некультурно.

Він нараз зрозумів це все так же повно, як і просту істину, що крилася в словах добродушного вибійника: сміятися з його стремлінь до культури таке ж безглуздя, як, приміром, сміятися з нього, що він сачок.

Мишко аж зупинився. Іншими словами: таке ж безглуздя, як, приміром, соромитись, що ти працюєш у шахті.

Мишко аж стрепенувся. Знову згадав, як він учора приховав себе перед дівчиною, — ні, він не соромився. Він не міг легковажити. То трапилось несамохіть.

Досада на себе ще більше зросла. Треба було конче над цим усім як слід застановитись, зважити, розв'язати.

Матч мав відбутися о п'ятій годині на місцевому спортивному майдані. Змагались „Капітальна“ і „Маріуполь“, що прибув сюди вчора уславленим переможцем після змагань на станції С.

Всім відомо, що команда станції С. не абияка команда. Отже, коли вона піддалась „Маріуполеві“, значить „Маріуполь“ являв собою не абияку силу. Тому й купчив на собі „Маріуполь“ загальну увагу і розтривожив не лише тутешніх фізкультурників і прихильників фізкультури, але й тих, що були до фізкультурного життя досить байдужі.

Десь за півгодини до початку біля паркана, що оточував спортивний майдан, почали, як перші розвідки на фронті, з'являтися окремі невеличкі гуртки.

Приблизно в цей час з'явився і Мишко.

Заклавши руки в кишені, перебільшено натискаючи на кожную ногу, трохи розгойдуючись, своєю повільною шлапакуватою ходою, як ходять матроси або ті, що хочуть скидатися на матросів, наблизився він до майдану.

Він знав, що йде завчасу, але не міг всидіти в казармі. Полежав тільки з заплющеними очима, хоч тим часом криласті думки бушували в голові і вся істота дзвеніла в напруженні. Підвівшись з обважнілою головою, він, як і вчора, переодягнувся. Цього разу зашив уже сорочку і пішов сповнений нетерпіння.

На майдані було ще порожньо. Лежав він, оточений невисоким парканом, чистенький, рівенький, як на-

критий скатеркою стіл, що загадково жде на гостей. Над ним здіймався вигинистий струмінь води і, веселкою граючи на сонці, розміряно падав дрібненьким дощовинням. Струмінь старанно скеровував пожежник, який до пояса виступав споза огорожі і мав обличчя червонясте, а вираз такий зосереджений, суворий, ніби загодя вже гасив пожежу пристрастей, що незабаром мусила тут спалахнути.

Від политої землі брався приємний, терпкий запах, як це звичайно буває після перших крапель дощу, запах землі.

Мишко кілька разів глибоко втягнув у себе гірко-батьорне повітря.

В пам'яті зринуло щось дуже далеке й дороге. Лише на мить промайн timer коловоріт села і розсунутий, щойно зрошений дощем рів...

Та хоч яке приємне було це повітря, Мишко відчув нагальну потребу закурити. З насолодою ковтнув він п'яного диму і пішов собі довкола майдану, міркуючи про футбол, позираючи на шосе, звідки надходили глядачі.

Щохвилини їх прибувало рясніше. Мишкові ставало непокійніше. І була в той же час якась несвідома, у глибинах прихована певність, що найголовніше трапиться згодом.

Може, навіть краще, що воно трапиться згодом. Він уже не відчував, як учора, тихої, гризотної самотності. Тепер була в нього людина, незнана й близька, незнана й хвилююча.

— А цікаво, як же її звати?

Він перебирав у пам'яті чимало різних імен, але на жодному не міг зупинитись.

Виникала ще одна маленька загадковість, і він тишив себе, що сьогодні ж її розгадає.

Згодом почувся застережливий поклик — треба було хутчій стати обіч і дати місце пересувній кольористій будці з морозивом, що поспішала розташуватись якраз напривході.

Тут же, мов ті шапкасті гриби, непомітно виростили дві бабусі з насінням, і Мишко купив аж три склянки.

Не встиг озирнутися, як з'явилося двоє парубійків із тромбоном та бубном. На обличчях їх ясніло самозадоволення й самоповага. Вони добре знали, що справляють інтригуюче вражіння, знали також, що для цієї приємної ролі час у них обмежений (от-от надійде решта оркестру), і тому вирішили вражіння підсилити, збудити ще більшу до себе увагу. Тромбоніст, додержуючи заклопотаного вигляду, зараз же почав продмухувати інструмент і ніби ненароком видобув з нього кілька раптових, уривчастих, лунких нот. Майже водночас, ніби ненароком, бубнув бубон, що, здається, мав намір скотитися з лавки. Їх враз обступили з усіх боків не тільки діти й молодь, але й дорослі.

Натовп зростав. Мишко відчував уже легкість, піднесення, що завжди сповняли його, коли він потрапляв у натовп. Суцільна погойдливість юрби, її могутній подих, багатомовна й багатобарвна рухливість завжди збуджували Мишка, трохи п'янили.

Натовп зростав, і надвечірнє сонце, що наостанку

купчило свої сили, падало щедрою зливою. Воно намагалося хутчій напоїти всіх цих людей, що повиходили з вільготного мороку вибоїв і штреків.

Сонце мінливо перебігало, вигравало, спажкувало на їхніх обличчях, мружило очі.

Сонце викликало в них потребу відрадніше дивитись, частіше посміхатись.

Сонце примушувало їх голосніше й люб'язніше розмовляти, жвавіше й вільніше рухатись. Бодреною свіжиною насичувало, теплим настроєм переймало їх сонце.

Гримнув оркестр.

Юрба, мов на подане гасло, відразу хитнулась, замиготіла сотнями блискучих очей та різнокольорових убрань, загула ще сильніше.

Вона вже залучала до своїх надрів героїв сьогоднішнього свята, що надходили, як і личить героям, з певним запізненням.

Надходили вони, молоді, засмаглі, аж мідяно-золотисті, аж брунатно-мідяні, в трусах, дехто в майках, дехто з непокритою головою. Були серед них і поставні, і м'язисті, були й трохи кволіші, куценькі. Але всі вони йшли сміливим, упевненим кроком, мали скупчено-заклопотаний вираз і гордовито-урочистий вигляд.

Це ані трохи не заважало декому з дорослих поважних глядачів найпростішим способом зупиняти своїх місцевих обранців і давати їм востаннє короткі, значливі накази:

— Васько! Юрчик! Глядіть же, не піддайтесь!

— Щоб знали наших!

— Щоб наша взяла!

— Бо як тільки ви той... глядіть, хлопці!

Хлопці надмірно випинали й роздували свої груди, хотіли скидатися на атлетів. Вони задьорно підморгували, охоче й рішуче кивали головами, — о, звичайно, вони не такі, вони не піддадуться!

І так закортіло Мишкові бути вкупі з ними. Теж у безрукавці й трусах. Теж сміливо й гордовито виступати під звуки оркестру. Привертати до себе загальну увагу. Збуджувати цікавість. Брати відповідальність. Здійснювати надії. Як це хороше!

Конче треба вступити до місцевого гуртка.

Захопившись, він і не помітив, що промайнуло вже досить часу, і людський натовп встиг кількома рядами щільно обліпити паркан. А в натовп, мабуть, пройшла вже і стоїть десь дівчина з чорним намистом.

Він занепокоєно шугнув поміж люди.

Він недбайливо штовхався, викликаючи чимало різких застережень, а то й погроз. Він пильно придивлявся, збуджуючи до себе зайву цікавість та кепкування. Старанно шукав, так поспішно й старанно, ніби те, чого він шукав, от-от мало зникнути, загинути навіки.

Він не знайшов дівчини в першому крилі глядачів.

Тривога зростала. Може, її взагалі тут нема? Може, все це вигадки? Нездійснима річ? Сон? Дим?

Він ретельно кинувся далі.

На самому розі паркана, де починалось нове крило несподівано пролунав знайомий голос:

— Куди ти, землячок?

Він механічно озирнувся. Перед ним близьенько стояв Ромка з виразом здивовання і такої радості, неначе вони були великі друзі і давно вже не бачились.

Мишко знітився. Він хотів, не відповідаючи, пройти далі. Але той похопився, бічма заступив дорогу:

— Стривай, куди ж ти?

Найдивніше було, що в очах Ромки тріпотіла радість, а голос звучав сумирно, навіть запобігливо.

Але, пильніше глянувши, Мишко помітив, зрозумів, відчув, що це не так. У глибині очей постеріг він і настороженість, і сум'ятність, і трепетні вогники того особливого сміху, що завжди був Ромці на сторожі, що ним завжди він міг шалапутно бризнути собі на захист.

Хто зна, що цей шалапут мав на думці зробити наступної ж хвилини?

Мишко знову намірився пройти далі. Той заступив дорогу:

— Та почекай, товаришок. Куди це тобі так при-спіло?

Мишко обурився, глянув через голову з викликом. І все ж таки Ромчині очі привітно посміхалися, хоч з більшим уже непокоєм і сторожкістю.

Ну, хто зна, що готував цей Ромка?

Хто припустив би, що цей легковажний хлоп'яга щиро шукає ближчих взаємин? Особливо після сьогоднішньої сутички, після неприємних вичигувань у шахті.

Вони якраз мусили збільшити Ромчине упередження, підсилити неприязнь. Недарма бо Ромка після сутички ані в шахті, ані потім у казармі жадним словом до

Мишка не звернувся. Навіть не дивився в його бік. І якщо тепер він, навмисне сюди завітавши, почав підсипатися, то це теж недарма. Якісь хитрощі! Треба бути обережним.

Ромка вийняв свіжу пачку цигарок і, підморгнувши, запропонував:

— Тут уже, брат, можна. Ану! Моїх!

— Ні, дякую.

— Та брось. Бери, коли вгощають.

— Не хочу.

— Та бери.

Тон серйозної добродушності, якого він намагався прибрати, йому не личив. Було вражіння, що він вдає, хитрує. Здавалось, що справа з цигарками має якесь принципіальне значення, бо занадто вже він припрошав. Це підсилювало підозру.

— Дякую. В мене свої.

Найкраще було б на цьому балачку припинити і піти собі геть. Але Мишко сягнув уже рукою по свої цигарки. Виймаючи, він зачепив з кишені насіння, розсипав. Це одразу нагадало за дівчину, бо, власне, для неї ж купив він насіння. І от замість швидше знайти її, він мусів тепер ка-зна чого стовбичити отут на самому розі, гаяти час, розважати Ромку, шалалутного хлопця.

Взяла злість.

— А! В тебе насіння? — зрадів Ромка. — Ну, давай, браток, насіння!

Перемігши себе, Мишко насипав з досади повнісіньку жменю.

— Ну, ходімо,— запропонував Ромка,— почалося вже. Подивимось.

Тепер кінчик випорскував назовні. Не інакше як цей хитрий Ромка встиг довідатись про його зустріч із дівчиною і хоче стати на перешкоді.

— Нам не по дорозі,— коротко, сухо кинув Мишко.

— Та брось. Чого ти сердишся?

— Я не сержусь. Але нам — ти чув? — не по дорозі.

— От чудак! — знизав Ромка плечима.

І коли Мишко, теж сіпнувши плечем, рішуче почав протискатися далі, Ромка гукнув йому ще раз занепокоєним, ображеним голосом:

— Стривай, чуєш?

Мишко не оглянувся.

— Чуєш, ти?

А потім долетіло і впало зневагою, докором, пересердам:

— Задавака ...

Мишко почув, але вдавав, що не чує — не оглянувся.

Зараз це безглузде слово прозвучало так, ніби Ромка вкладав у нього більше власної образи, ніж бажання образити когось другого. Після сьогоднішнього випадку в шахті у Мишка зарілося вже чимало нових думок, він уже дивився ширше, стояв вище над подібні глузливі витівки, і ця допірішня витівка не дуже його зачепила.

Він згадав, що сьогодні під землею так само Ромка пропонував закурити, так само одмовився Мишко, так само обурився Ромка з відмови і лайнувся прозвищем. Тоді це Мишка розгнівало. Тепер ні. Він уже не скипів,

не зупинився погрозово, навіть не оглянувся. І не тому, що поспішав. А тому, що від сьогодні в ньому взагалі почалась якась зміна.

Багато втратив в його очах сам Ромка, зазнавши догани від шахтарів.

Під впливом цих же розмов у шахті прокинулась і в нього ширша думка про відношення до людей, до товаришів, до життєвих явищ.

Було так, ніби досі щось плуталось, заважало, а тепер починало поволі розв'язуватись, ізсуватись, зникати. Ставало вільніше, простіше, легше. Більше самовпевненості, більше незалежності від яких завгодно на-вмисних чи несвідомих кепкувань.

Неприємно тільки, що між ним і Ромкою утворилась зайва напруженість. Але як інакше бути, коли ось-ось на дорозі може знову виникнути причіпливий Ромка, знову щось сумнівне вигадати?

Обережність не зашкодить. Треба стежити на два боки, щоб не навести й Ромку на той потайний слід, яким він пішов далі, розшукуючи дівчину.

Це вимагало і сприту і терпіння. Головне — терпіння. От уже кінчалось друге крило натовпу, а дівчини з чорним намистом він однаково не бачив.

Це вимагало терпіння і часу. Бо поки він перевірів третє, найгустіше крило, минуло хвилин десять. І в третьому крилі він її не знайшов.

Лишалось четверте з головним ходом на спортивний майдан. Там здійсма-лась надто висока огорожа, і гляда-чів з того боку було зовсім мало.

Дівчини нема.

Невже й тепер, як учора, після довгих та майже безнадійних турбот він несподівано стикнеться з нею в юрбі?

Вдруге обійшов майдан. Ніде не було.

Спізнилась?

Чи щось трапилось?

Ще раз обійшов. Ще раз оглянув. Мабуть, щось трапилось. Від початку вже минуло часу багато. Вже й спізнюватись пізно.

Мишко губився. Він тинявся поза гуртом, втрачав певність і зрозуміти не міг, навіщо його обдурили.

Був злий. Готовий був піти додому. Вже навіть одійшов, але в кишенях натрапив на насіння. А може?.. Шкода ж так швидко. Передумав. Повернувся у натовп, у найгустіше місце натовпу.

Будь-що-будь — принаймні, додивиться кінець змагавь.

Мишко на грі розумівся погано. Коли ж протиснувся й побачив, що завзяття грачів закипає, що вони доходять такого сприту, як і сам верткий м'яч, що вираз їхніх облич стільки ж напружений, скільки й погрозлиивий, що натовп хвилинами зовсім стихає, аж завмирає, або раптово й радісно скрикує,— він і сам почав перейматися захватом.

І сам мало-мало не скрикнув. Не повірив очам своїм: там, на спортивному полі, серед інших учасників, була дівчина — тільки без чорного намиста. Та сама дівчина, тільки без намиста. У білій блузі, у темно-синій спідничці, ловкенько й коротко підібганий для зручності.

Він уже не пропускав жодного її руху. Він так жа-

дібно сприймав кожний найменший її рух, ніби й сам змагався.

Думкою, почуттям, всією істотою він був уже там. Як і вона, хвилювався він, коли м'яч робив у повітрі лукаву спіраль. Як і вона, — здавалося йому, — вгинався, щоб захиститись чи захистити, як і вона, легко й бистро шугав у напад.

Лише згодом, коли перше здивовання й захват одлинули, він відчув себе сторонньою особою, звичайним глядачем і поглянув на все збоку, споза бар'єру. Тоді він сповнився до дівчини ще більшої поваги. Стала вона йому ще дорожча, але неприступніша.

І знову набігла та згадка, від якої він раз-у-раз хмурнів. Адже між ними є прикра неясність. Він бовкнув учора дурницю, якої не наважився одразу виправити.

Тепер її виправити важче.

Він згадав літнього вибійника, що говорив з ладною усмішкою спокійно й переконливо. Він згадав слова: „Це все одно, якби ти сміявся, що він... ну, що він вугілля тягне“. Згадав і збентежився.

Ще бракувало йому глибшого життєвого досвіду, що знає ціну цінностей, знає місце цінностей і допомагає правдиво зважувати людей та речі. Але, поміляючись, він досвід набував?

От він мріяв бути інженером чи техніком, але хіба він має право, хіба може легковажити свою теперішню працю?

Хіба, працюючи сам під землею, не може він оцінити важливість цієї праці? Хіба не мусить її пова-

жати? Як же він учора допустився такої дурниці, майже брехні?

Випадок?

Але він ще не знав, що випадки теж мають свої причини. Не розумів, яке значення іноді мають сторонні сумнівні впливи, як запобадають вони молодих, недосить загартованих, які взагалі ще незжиті бувають вони не тільки по глухих закутках, але й на великих шляхах.

І йому кортіло швидше зустрітися з дівчиною, швидше цю справу розв'язати. Він одразу скаже: вчора я вам збрехав. Так найкраще.

Чекати довелося з півгодини.

Тоді тільки насторожений, в суцільну істоту поєднаний, величезний натовп очутився. Востаннє завмер на мить у напруженні і прокинувся громом щедрих оплесків, сміху, вигуків, найбурхливіших виявів задоволення й вдячності.

Матч скінчений.

В натовпі говорили, що „наша взяла“, що „Маріуполь“ хоч як старався та хитрував, а „Капітальна“ йому все ж таки здорово набила. Тепер пам'ятатимуть. І Мишко був дуже радий, наче сам змагався й виборював славу місцевої команди.

Підхоплений натовпом, він швидко одлинув од бар'єра. Його силоміць зносило. Він силоміць затримався через кілька кроків. Тоді одступився вбік, де менше вирувало. Але це заважало швидше потрапити до головного виходу: там гримів оркестр і якраз там мусили бути учасники змагання.

Добутися можна було довкола паркана або навпростець через шумний людський потік.

Він довго не думав. Він уже загребисто протискався кризь натовп.

Біля виходу гуртувалися засмаглі й потомлені герої дня. Їх оточувало коло найзацікавленіших глядачів. Їх обдаровували теплими усмішками, нестримними вигуками, найщирішою хвалою. Тут же згадували про найяскравіші моменти гри і жваво обмінювались думками.

Герої, як і личить справжнім героям, визнавали багато переваг у своїх супротивників, віддавали переможеним великодушну честь і вкупі із своїми прихильниками, оточені заздрістю й славою, поволи рушали з майдану.

Серед інших побачив Мишко і знайому дівчину. Була вона в товаристві кількох веселих друзів. Один жартом ловив її за руки. Вона жартома ухиялась. Один сказав щось кумедне. Вона сміялась. І той, що сказав, що примусив сміятись, був Ромка.

Мишко відсахнувся.

Цей неможливий хлопчисько наче знав про його таємницю і вирішив увесь час ставати на заваді. Звідки ж він узявся? А втім, чи довго шалапутному Ромці? Він може прилипнути де завгодно, до кого завгодно і зразу розважати, як ось розважає цю дівчину.

Мишко не міг уже підійти. Він одступився, притаївся. Тільки встиг почути уривок розмови:

— Аня! Слово честі, ви сьогодні грали, як справжній чемпіон!

— О, да! А ви сумнівались? Я така. Я можу!

— Теж... задавака! — насмішкувато кинув Ромка.

І це найбільше Мишка здивувало.

Він мимоволі озирнувся в той бік.

Вона повагом поправила косинку і, не помітивши, пройшла повз нього.

V

Вранці, коли Мишко прокинувся й заквапився на роботу, між ділом спало йому на думку, що є якась неприємність. Враз ізгадався вчорашній матч, згадалось, що Ромка повернувся до казарми пізно.

І водночас постало тверде рішення: більше не завдавати собі мороки і знайомство припинити.

Шкода було гарних, втрачених назавжди хвилин. Шкода було самих сподівань, чудесних витворів уяви, тієї таємничості й трепету, що встигли виникнути довкола їхньої зустрічі й стати дорогими. Але треба покласти край.

На Ромку гніву не мав. Почував себе переможеним, погодився з цим, тільки не хотів нічого назовні виявляти. Найкраще поводитись так, ніби Ромки для нього не існує.

Як і вчора, вони мали бути в одній зміні. Чи йде Ромка, чи пішов уже, він не знав, бо ні разу не глянув у той бік. Дуже кортіло, але не глянув.

З відчуттям бодай маленької переваги попростував він на шахтний двір.

У ламповій, що містилася серед двору, одержавши лампу й вертаючись, на вході хвилинку затримався.

Тут висіла контрольна дошка для надвірного робо-

чого складу. Біля дошки серед інших шахтарів він помітив ніби знайому постать. Вона бистрим рухом почепила чи зняла нумерок. Потім так само бистро, звично розчинила скрипаві двері.

Вражений, але ще не певний, він чимдуж кинувся за нею. Він наздогнав її, і, стикнувшись віч-на-віч, стали вони, як укопані.

В зашкарублених, трохи скоцюрблених робочих черевиках, у зашерхлому робочому вбранні, у старому капелюсі з похилими крисами, трохи важкуватий, трохи незграбний, з лампою в руках і з виразом превеликого здивовання та радості на чистому ще обличчі стояв Мишко.

В таких же шкарубких черевиках, у такому ж брудному, заношеному робочому вбранні, пов'язана рябенькою хусточкою, неймовірно здивована і теж зраділа — стояла вона.

Стояли обое, як видалось їм, дуже довго, і обом бракувало сміливості, щоб мовити перше слово.

— Як же це так? — наважився, кінець - кінцем, Мишко.

Дівчина посміхнулась, подумала і, переборюючи сум'ятність, тихо відповіла:

— Дуже просто.

— Значить, і ви тут? — похопився Мишко, ще й досі не ймучи собі віри.

— І я тут.

— Де ж ви тут?

— А он, на горі. На вивозі.

Ще раз пильно глянувши одне одному в вічі, вони одне одного цілком зрозуміли. Вони вже ніколи не

говоритимуть про свою маленьку неприємну таємницю, але й ніколи про неї не забудуть.

— Значить, і ви тут? — повільно, розгадливо перепитав Мишко.

Над ним, як і над нею, тяжив іще напад великого здивовання. Перебуваючи в цьому полоні, не все він міг іще собі пояснити. Він дивився на неї зацікавлено, ніби вперше зустрів.

Бо й справді як слід він її бачив уперше.

Тепер він не забуде цей гарний, трохи продовгастий овал обличчя, бистрий змах тонких і темних брів над рівним носом, темні, сторожкі очі, неможливі очі, такі, ніби вони щось особливе знають.

Дуже й дуже бракувало чорного намиста. Уява звикла до нього, і, хоч його не було, уява все одно бачила намисто. Він пожадливо ловив кожну найменшу ознаку, всмоктував все до останньої риски. Навряд щоб потім він уже не міг собі пригадати обличчя і всю постать, міцну, струнку, ловку, дарма що була вона зодягнена в старе, безформне вбрання і в шкарубкі безформні черевики.

„Ви грали, як справжній чемпіон“ — згадав він учорашню захоплену фразу і поглянув сам захоплено.

В цьому напруженні думка блискавично передалася. Вона спитала:

— А чому ви не приходили вчора на матч?

— Я був.

— А чому ж я вас не бачила?

— А я вас бачив.

— А де ж ви ділися, як ви були?

— А я не хотів заважати вам.

— Цебто?

— Ну, розумієте... біля вас там стільки людей... весело було вам і без мене.

— Е, це вже ви... це вже мені не подобається.

Він уже й сам шкодував, що так невдало, з недоречним прибідкуванням повернув розмову. Навіщо? Кому це потрібно? Хотів швидше виправити, але нараз почувся знайомий голос:

— А, землячок!..

Він упізнав. За інших обставин він удав би, що не чує. Тепер все змінилось. І, почувавши незалежність, упевненість, він спокійно глянув на Ромку, що з лампою в руках стояв уже поруч, спокійно, усмішкувато спитав:

— Ну, який я тобі землячок, скажи, на милість?

— Як то який? — здивувався Ромка. — Чули, Аня? Ще й питає!

— А який? Я теж не розумію.

— От народ, ей-право, — перебільшено кумедно розвів Ромка руками. — Скажи, браток, де ти працюєш? Під землею — правда? А я де працюю? Теж під землею. Земляки ми з тобою, чи ні?

Дівчина засміялась. Засміявся Ромка. Останнім, не втерпівши, засміявся й Мишко.

— А поки ми ще на землі, давай, землячок, курнемо.

Мишко не одмовився. Що тепер різні сумніви останніх днів? Що там всякі упередження й непорозуміння? Чому б і не закурити?

— Ну, давай... щоб дома не журились.

Ромка кілька разів хутко поглянув то на нього, то на дівчину. Хоч як вільно він повадився, але видко було, що йому чогось бракує. Може, на нього вплинула сама зустріч? Не сподівався, може, що їхній новачок так швидко заведе знайомства, що дівчина так швидко почне обдаровувати новачка увагою?

Була хвилина — Мишко її добре постеріг — коли в Ромчиних очах зникли усмішкуваті вогники, і вираз став спокійніший, зосередженіший, серйозніший. Була така хвилина, і Ромка злегка доторкнувся рукою до Мишкового плеча, трохи ніяковіючи, просто, неголосно сказав:

— Ти не сердься на мене, землячок... Я не хотів... розумієш?

Дівчина зацікавилась. Але ні Ромка, ні Мишко не хотіли розповідати — справа, мовляв, особиста. Дівчина все ж була невідступна, і Ромка перший піддався.

Справа, мовляв, така, що цей Мишко все за культурою турбується, і він вигадав на нього дражливе слово. Він хотів тільки пожартувати, не ображати. Учора, між іншим, на футболі він уже пробував порозумітися — не вийшло. Так оце він тепер.

— Он як! — звела дівчина тонкі брови і змовно, заохотливо кивнула до Мишка головою:

— А ви не звертайте на них уваги. Робіть, як я роблю. Вчіться та інших вчіть. До речі, у нас же тут є різні гуртки. Приходьте сьогодні до клубу.

— Добре.

— Тоді й поговоримо. Видко буде. Чи, може, ви взагалі дуже образливий? Може, й мені не забули?

— Чого?

— А що я вас вороною назвала.

— А то ви?

— Авжеж.

Обое дзвінко засміялись. Зареготав і Ромка. Однак їм усім перебили: час до роботи.

Дівчина рушила на естакаду. Вони — до групи, що ладналась на кліть.

— Так я прийду! Чуєте? — гукнув Мишко.

Вона привітно махнула рукою. Ромка весело відповів, хоч це найменше його стосувалося, і почав з Мишком дальшу розмову.

Була теплінь і справжня молодість. Та молодість, що ходить бисто і не завжди встигає поглянути під ноги: хіба їй страшно, якщо й спіткнеться? Заохочена, поспішна, вона іноді береться навмання, іноді хапає речі наосліп, вона збивається чи обпікає руки, проте з усмішкою збільшує досвід і з певністю простує наперед, — примхлива, нестримна, непереможна молодість.

В гурті, що ладнався на кліть, одразу ж охопили і Ромку і Мишка інші інтереси.

Тут жваво говорили про останні цифри з таблиць шахткому, сперечалися, нахвалялися, сміялися, билися об заклад.

Їхня група вчора хоч і була в небезпеці, хоч і зазнала перешкод, а все ж вийшла нарівно. Сьогодні вона мусила стати попереду. Конче.

І Мишко з Ромкою, з іншими ступили до погойдливої кліті, щоб через хвилину вкупі з іншими полетіти

в знайому, чорну глибінь. Він раптом згадав за дівчину. Трохи дивно було думати про неї саме тут, у кліті, в тісному оточенні зосереджених, а то й похмурих людей. Але подобалось, що є в нього своя маленька таємниця. Ніхто, крім нього, не знав, що цими днями на „Капітальній“ трапилась така собі звичайна, проста історія.

Кліть пішла.

Харків, січень, 1930

ТАНК

Ніч стояла, як чорна сторожа.

Але в цій густоті, в мовчазності почувалось велике напруження. Ніч могла зрадити щохвилини. І коли траплялись провали цілковитої тиші, коли тиша так витончувалась, ніби сама починала звучати,— здавалось, що ніч доходить своїх найзатайніших замірів і от-от, не діждавшись світанку, буремно вибухне.

Це примушувало ловити найменший шурхіт.

Людам наказано було мовчати, лише в крайньому разі розмовляти шепотом. Люди сиділи, лежали. Люди нетерпляче ждали, пильно вслухаючись, гостро вдивляючись в осінню глибінь, де, як чорна сторожа, стояла непевність.

Проти неї, ледь помітні, кущами примасковані, остаточно згруповані, у вихідному стані стояли танки.

На селі праворуч заверещав півень. Просторинь здригнулась, роняючи скалки. Другий підхопив, третій, інші відгукнулись, розгойдуючи між землею й небом нестримні пристрасні зойки.

І люди, ніби цього ждавши, подекуди заворушились.

Одноманітність, нерухомість вже потроху надокучала. Снігний холодок теж діяв.

Вони обережно й наїжено озирались, розпізнаючи найближчі постаті. Дехто спробував затопати ногами. Дехто сміливіше, загомонів.

— А буває, що й серце півнем співає, — вилізаючи з люку, півшепотом і многозначно сказав Савчук.

З чудної інтонації можна було подумати, що він хоче цим сповістити особливу новину, що він розраховує на багатьох слухачів. Але слова, як камінці у воду, впали в ніч, і, як ті круги на воді, хутко розтануло їхнє шелестіння. Ніхто не відповів. Заждавши і, мабуть, почувуючи сум'ятність, він для підсилення сам повторив:

— Да, буває...

Зблизька на танковому хвості він помітив знайомий пригорблений силует механіка Поплавського, і це його цілком задовольнило. Він навіть смачно, з крехтінням позіхнув, — більше з умисності, ніж із справжнього бажання.

Поплавський сидів непорушно. Він добре дочув Савчука і добре зрозумів, що ці слова водій скеровує тільки на нього. В уяві одразу виникла каштанова буйність, промениста радість, сонце на устах, — за цю

дівчину зайшла в них неприязнь ще там, у місті, і там, розлучаючись перед маневрами, дівчина жаргівливо сказала завжди задуманому Поплавському:

— „Хай ваше серце іноді співає.

Тепер Савчук, щоб ущикнути, насмішкувато приплітає півня. Але, чорт побери, звідки Савчук знає про її слова? Він же був тоді в другій кімнаті. А може, вона сказала? Невже сказала? Може, вона й Савчукові сказала ті ж самі слова?

В Поплавського ще глибше ворухнулась неприязнь до зухвалого водія. Не повертаючись, він внутрішнім зором бачив, як той стоїть, зіпершись на броньову башту, і глузливо посміхається. Він думав, що Савчук продрімає собі в танкові, через це й сам не хотів заходити в середину, дарма що вільгість діймала. Але Савчук, як навмисне, виліз. Савчук знову зачіпається. Савчук уперто стовбичить позаду, і в цій півтьмі, в настороженій тиші, коли почуття так загострюються, присутність Савчукова ставала дуже діткливою. Він знав, що і його власне перебування таке ж неприємне для Савчука.

Зринувши із щемітної первопричини; їхнє взаємне упередження поступовно намотувало, заплутувало клубок і дійшло тієї ризикованої межі, де вже кінчалось суто особисте, Переносити порахунки на діло, переступати загрозливу межу вони обоє не наважувались. Піти ж комусь на поступки, порозумітися, покласти край,— така думка хоч і прокидалася в обох, але її при-тлумлювала навала інших, гарячіших думок, і бажання хутко блякло, кволо никло.

Ніхто з них, молодих, завзятих, не міг собі навіть уявити, як би він почав примирення. Бути першим — це значить скласти зброю, скінчити ганьбою. Поплавський перед маневрами хотів уже в інтересах загальної найважливішої справи просити, щоб когось із них перевели до іншого взводу. Та передумав. Вирішив, при всіх можливих неприємностях і утрудненнях, якнайкраще одбути маневри, а тоді вже домагатись переводу.

Сьогодні передбачався важкий хід, складна бойова операція. До того ж вони змагались із третім взводом. Поставала не абияка відповідальність. І все це вкупі ще більше зобов'язувало, сягало ще вищого напруження.

Савчук позаду обережно, хрипкаво кашлянув. Поплавського пересмикнуло. В кашлі він запідозрив бажання Савчука нагадати про себе, і Савчук йому видався смішним. Сам він, спокійно сидівши, почував перевагу. А Савчук, на його думку, скидався на легкового хлопчика. Справді бо: хіба можна пускатися на такі от підступці, підколупування, гідні швидше дріб'язкової баби, ніж людини серйозної?

Критичний закид йому самому сподобався. Він відчув ще більшу власну перевагу і, від цієї точки одштовхнувшись, почав міркувати тверезіше. Його взагалі сум'ятила вся ця історія, тяжила над ним. Йому було ясно, що в військовій частині, у зразковій частині подібні стосунки неприпустимі. Це недостойно червоноармійця. Замість скупчувати свою волю на єдиному, найважливі-

ішому, на бойовому завданні і дбати про товариша, як за себе самого, вони одвертаються, збиваються до ворожечі. Сором! Вони, правда, досі нічим не порушили дисципліни, не провинились у ділі. Але якою ціною це їм обходиться, якої видержки доводиться прикладати, — це тільки вони знають. І знають, що одного разу пружина може спорснуту, може статись порушення. Ганьба!

От сьогодні попереду цікавий, гарячий день. А вони ... один сидить, як сич, потай дорікаючи, другий стоїть, як виклик, потай глузуючи. Двоє людей з властивими людям пристрастями, двоє дорослих людей, що в цій обстанові мимоволі нагадують підлітків, задьористих, наївних підлітків. Бо чого варті всі ці їхні дражливі інтереси, вузько - особисті переживання, коли група танків ДД суворо вистроїлась, готова до дії, і коли кожний боець мусить бути таким же готовим, суворим, залізним?

Попереду, в безшумно текучому мороці, заміцнився супротивник. До нього два кілометри. Вчорашня розвідка донесла, а сьогоднішня найсвіжіша потвердила й доповнила, що значні його сили на цій ділянці ще збільшено, що посів він такі от вигідні точки, добре підготувався, але, за всіма спостереженнями, где головного удару з заходу і сюди, на південний захід, уваги взичає менше. Його, мабуть, заспокоює не зовсім сприятлива для підступу місцевість. Тим часом виявилось, що певними місцями цього луговиння танки можуть пройти.

Перестоявши вчора у селі на вичікувальних пунктах, цілком наладнавши бойову готовість, танки пізнім

вечором рушили. Їх рух вдало маскував бойовий шум, умисне знятий на сусідніх ділянках, і танкам пощастило підповзти непомітно й близько. Вони діють вкупі з чималим кінним з'єднанням. План не вимагає більшої ясності. Курс визначено точно. Машини стоять націлені. Атака раптова.

Друга машина другого взводу, де працювали Савчук і Поплавський, мусила перехопитися до дрібного кущовиння, перерізати його, взятися лугом повз рівчак і, поминувши метрів на два ліворуч самотнє дерево, стрімголов досягти першого об'єкта, зім'яти, загасити вогневі точки.

Наближався світанок. На сході ледь сіріло. Лише за кілька кроків угадувались речі, спотворені в формі, розпливчасті. Вони ніби ворушилились, і це приковувало зір. А трошки далі все вже тануло, гинуло,— туман!

Туман заповзав під одіж, терпко пронизував. Туман скрадав супротивника, в якого було тихо, мов на цвинтарі. Але саме цього туману й ждали. Стрілка врізалась у призначений час. Команда: по машинах!

Поплавський, поспіхом залізаючи й дригаючи ногою, щоб намацати внизу опертя, знехотя штовхнув там Савчука.

— Обережніше,— здушено озвався той,— запустив уже свої пропелери.

— А ти гав не лови. Чи тобі замість очей фари чіпляти?

— Хлопці, до порядку!— застеріг командир-кулеметник Нестеренко, м'яко зачиняючи люк.

Сіли, як і сподівались, з тяжкими серцями.

Танк раптом сповнився частим, гулким стукотінням. Забилося четверте серце, мотор. Знайомі методичні звуки одразу поглинули увагу. І це було, як остаточна команда кожному. Стало чотири істоти, тісно злучені. Усе зайве ніби впало, стиснулось десь глибоко на дні. Думки й почуття переключились. Кметливість і воля — на перше місце.

Грунт хитнувся, поповз убік. Грунт здригався, корчився, злісно штовхаючись, проте дедалі швидше одповзав назад.

Танк ішов.

Савчук прикипів поглядом до свого вузьенького прорізу, вгадуючи орієнтири. Поплавський, на вимоги, старанно повертав башту. Командир-огневик крізь горішнє очко стежив за тими ж орієнтирами.

Від часу до часу він позирав праворуч, намагаючись розпізнати сусідню машину, що простувала ближче. Але туман не випускав її з пухнастих лап. Добра ознака! Всі вони приховані. Всі вони упевнено, точно йдуть зараз, єдиним бойовим курсом, як єдина величезна машина. І свідомість цієї спільності, незмінне уявлення, що всі інші товариші роблять зараз те ж саме, охоплені таким же бажанням, розуміння, що численна кількість на конях нетерпляче жде, як ждуть і батареї, щоб за першим цим ударом розпочати вкупі загальну атаку, глибоке відчуття, що люди, мотори, коні, гармати, радіо, речі й думки, речі й почуття сполучились, як надійна обопільна запорука, як рухливий, але міцний, нерозривний ланцюг,— все це особливо збуджувало, підносило, мобілізувало.

Танки наступали скрадливо, приглушуючи трепетний віддих у клубастих хвилях туману. Танки наближались, як німа неблаганність.

За окремим деревцем, що майнуло чудернацьким силуетом, починався пагорбок. Його зручніше було б узяти, ухилившись. Командир, давши курс, забув попередити. Та щойно він про це подумав, як Савчук уже все зробив сам. Савчук був досить обізнаний на топографії, вивчив карту вдень, докладно все зважив.

— Молодець! — гукнув униз Нестеренко, хоч той, звичайно, не міг його почути.

— Хто молодець? — здивовано перепитав Поплавський.

— Савчук молодець. Правильно веде!

У Поплавського в глибині щось на мить защеміло, але він заспокоїливо подумав: „Ну, що ж? Відомо, що Савчук водій хороший“.

З пагорбка переключили передачу і — раз! раз! — навпростець, несподівано, ураганно на об'єкт.

В далині гухнуло — танк мчав.

Загукало тривожніше, ближче — танк мчав.

Лихоманно зачастили кулемети — танк все одно, ніби зухвало викликаючи, пробоем мчав. І тільки, достатньо наблизившись, він стихив хід, зупинився, почав в упор розстрілювати окоп.

З окопу тікали, кричали, безнадійно одбивались. Він грузько перепоров окоп, пішов навкоси, щоб перетяти відступ.

Підхльоснута панікою піхота, користаючи з останніх заслон туману, встигала чималою кількістю перехоп-

люватись далі, на другу лінію. Танк пройшовся по той бік уздовж окопу, одсік ближчу небезпеку і взяв напрямок на дальший об'єкт, обходом, у фланг.

Ворожі батареї на цій ділянці тимчасово притихли. Ясно: вони ж тепер трошили б своїх. Зате несамо-вито надолужували кулемети, і танкові шкода було, що не можна зараз ізбачити, по-своєму з ними роз-правитись. Тверде тактичне настановлення цього не дозволяло. Він себе тішив надією, що ось-ось, довер-шивши хитру спіраль, своєю неухильною появою збоку, а потім ззаду примусить їх тут заніміти.

І справді, досягнувши наступної лінії, він це зробив, паралізував.

Але далі протистав йому значний опір. Найбурхли-віша хвиля переляку встигла одлинути, ворог почав хутко перестроюватись, зловчатись на різні тактичні засоби. Головне ж — тут не зовсім сприяла колінку-вата, яркувата поверхня. І хоч танк був до цього го-товий, операція все ж таки ускладнилась більше, ніж він гадав.

З надривним стогоном, міняючи передачі, здирався він на пагорбки, — тоді три серця пильно вслухались у напружений стукіт четвертого: чи все там гаразд? Три істоти, припавши очима до щілинок, починали раптово й стривожено перегукуватись, інстинктивно сіпати руками, — тоді четверта з обережністю звертала ліворуч, праворуч, оминаючи незручні чи небезпечні місця.

В одному місці танк оточили. Жмути гранат брязка-лись зовсім близько. Танк закрутився, як роздражнена

тварина. Танк одгризався. Смертельний розсип з його кулемета звивно круглішав, дедалі вужчав. У цю хвилину він дуже хотів бути рухливішим. Прорвавшись, він намацав нові гнізда й завзято накидався, гасив.

Опір поступовно слабшав. Заряботіла метушня. Почалось переслідування.

Якийсь час танк іще грізно гасав різними напрямками, знешкоджуючи вогневі рештки, аж поки дійшов призначеного рубежу.

Заждали. Упевнились. Обачіч безперервно гриміли гармати. Кавалерія вже діяла. Все, як і мусило бути.

Тоді вони підтяглись до села, до командирової машини. Тільки тут, уперше з вчорашнього вечора, вони пізнавали сірих, вигорблених, металевих сусідів, пізнавали товаришів і зрозуміли, що вже зовсім розвиднилось. Примаскувались.

Вилазили, розминаючись. Заклопотаний, похапливий кулеметчик Нестеренко одразу ж поспішив до взводного командира. Поплавський, при всій своїй худорлявості та непоказності, спритно, мов гімнаст, на біцепсах вихопився з башти і хутко розчинив задню ляду, щоб прохолодити мотор. Підвівшись, він помітив збоку присадкуватого, повновидого, припухлого від безсонної ночі Савчука, що зсунув шкіряний шолом на потилицю і старанно запалював цигарку.

Йому теж хотілося курити. Цигарок не було. Обое почували потребу щось сказати, поділитись вражіннями. Але між ними встановився вже звичай розмовляти тільки на теми ділові, службові. Ні один не наважувався цього звичаю порушити.

Вгорі захурчало. Всі очі, скільки їх тут не було, вмить поринули в небо. Зі сходу креслив дугу літак. Приготувались. Жадібно ждали. Потім хтось хекнув, посміхнувся.

Одвівши погляд, Поплавський несподівано зустрівся з поглядом Савчука. Це було коротко, проте, виразно. „Свій, розвідчик“ — заспокійливо сказали очі Савчукові. І Савчук тут же похмурнів, буркнув, виправляючись:

— На шпіндлі треба б глянути, на пальці... І по-моему, з пізнім запалюванням щось не зовсім...

— Хіба? А по-моему, зовсім... І заправлялась, як в аптеці,— веселенько відповів Поплавський, намагаючись вгадати, чи це службовий докір, чи правда, чи просто бажання зайвий раз підкреслити, що й він, Савчук, розуміється на машині.— А втім, давай перевірмо.

Мовчки перевірили. Дещо підчистили. Підмастили. Ні слова більше не зронивши, Савчук відсторонився до гуртка товаришів, що жваво сперечались про допірішню атаку.

Поплавський попросив закурити в саперів.

З крайсела метнувся й зник мотоцикліст. Попереду, перехрестям, як на екрані, пробігло кілька ескадронів, здіймаючи пилуку. Споза церкви, оминаючи ріг, кудись поспішав артилерійський дивізіон, та поступовно збавив завзяття, застряг у бічній вулиці. Головною вулицею проторохтіло кілька танкеток, їх переганяли легкові машини, просунула халабуда з радіощоглами, підсувались поважні, шапкасті броневики, за ними вантажники, — частина знайомого мотомехз'єднання.

Вона загубила десь дві одиниці і допитувалась у зв'язківців, але ті, зосереджено пораючись із своїм проводом, не могли сказати нічого певного. З долини двома крутькуватими шляхами підтягувались бази, резерви. Їх металеві частки тьмяно поблискували на сонці, як гадюче линовище.

Підбіг командир Нестеренко.

— Ну, друзі, прорвались ми на славу.

— Так. Але ось тут, бач, збились. Повне село! Це мені не подобається,— розмірковано озвався Поплавський, що, крім своєї спеціальності механіка, завжди цікавився й оперативністю.

— Це дурниці. Там, напевне, знають, що роблять,— брусуvато вставив Савчук.

— Це нічого,— потвердив Нестеренко.— Зараз наладнують. А от що, друзі. Прорив проривом, а попереду справи серйозніші. Дивіться.

Він поклав на танковий корпус планшет. Всі трое схилились над картою.

Розвиваючи успіх, слід прискорено перетинати шляхи відступу, не давати опам'ятатись, натискати, натискати. Це якраз робиться— ось тут, ось тут. Але супротивник не хоче виходити з оборонної зони. Зараз радіо дало найсвіжіші повідомлення. Втративши передній край, супротивник наміряється боротись по всій глибині оборони. Увагу тих, що наступають, він відтягує на лівий фланг і тим часом старається зміцнитись по фронті. Авіорозвідка уточнила, що відбувається спішне перегрупування сил— ось тут, ось так. Ждуть, звичайно, танків, броневиків. Тож у глибині, за

другим гребенем, танки мусять ждати на густу гарматну зустріч. Завдання: заслоняти дальше розгортування сил, що наступають, розосереджувати увагу й вогонь супротивника, досягти на восьму годину висоти такої от. Курс: наступне село, переправа через річку, знову село на горбі, тоді на північний захід, повз гайок, долина, луг, підвищення, дім лісника на вузлісі. Що не ясно? Які запитання?

Все було ясно. Поплавський спробував викласти деякі свої побіжні зауваження, можливі на всякий випадок комбінації. Звертався тільки до Нестеренка. Савчук не зовсім поділяв ці припущення, і, критикуючи, теж звертався до Нестеренка. Нестеренко помічав їхню наструнченість, знав уже дещо, тому додержувався якнайбільшої безсторонності і, кінець - кінцем, сказав:

— Хлопці, покиньте ви між собою дурня валяти. Не годиться так... Ну, ми ще поговоримо.

Складну розмову перебив невеличкий, білобровий, рухливий механік з першої машини. Третій взвод пропонував внести в договір на змагання ще один пункт, про який забули, а саме: кращий зв'язок бойового порядку. Прийняли.

Савчук стояв півповоротом, обережно, любовно, як дорогоцінність, зліплюючи надірвану цигарку. Поплавський крадькома зупинився на його одгулених устах. І чомусь одразу згадалась каштанова буйність, промениста радість, сонце на устах...

Невже вона?..

З глибини, з самого дна прокинувся знайомий щеміт і не вщухав, аж поки не сіли, не рушили далі.

Через річку переправлялись під димовою заслоною. По той бік зразковим порядком дійшли до села на горбі. Тут трохи ждали, вистроювались, уточнювали об'єкти, щоб за околицею рушити розгорнутим строем.

І щойно вийшли за околицю, як десь ізбоку, чи навіть з тилу, зненацька, прудко, як згряя хижаків, упала з неба ворожа ескадрилья. Лілово-зеленкуваті, нестерпно яскраві розриви бомб зацвіли в повітрі. Нищівники бритним льотом спускалися так низько, ніби ось-ось готові були чиркнути крилами по землі. Згустившись, мов сарана, несамовито кружляючи, один одного переганяючи, впірнюючи, зринаючи, вони, здається, крилами торкалися, і дивно було, що, зачепившись, не валяться додолу.

Частина сполоханим табунцем розсипалась на всі боки, — до ярків, до кущів, назад у село. Надривались зенітки. Заяadlo тріскотіли кулемети.

Це тривало хвилину, може, дві. Літаки сами повернули, подались геть? Тоді всі помітили, що їх переслідує своя ескадрилья.

Сколошкана частина почала підтягатись. Посередники з білими стьошками на кашкетах остаточно вирішали долю:

— Вас виведено. Вас забито. Вас нема.

Другий танковий взвод, на щастя, вцілів. Зокрема другий танк устиг ускочити в чийсь садок і затаїтись під сливами.

— Я казав. Я передбачав, — досадував скуйовджений після скинутого протигаза Поплавський, — Уяв-

ляеш собі, товаришу командире, якби вони наскочили в тому селі, де всі збились? Ото каша була б!

— Та кинь ти, будь ласка,— нетерпляче озвався Савчук.— Теж мені... пророк!

— Не пророк, а тактик. Ні чорта ти не розумієш.

Розрух завдав чималої мороки. Довелося наново перестроюватись, втрачати на часі.

Завдання: зняти за гайком чужу батарею, що, користаючи з повітряної атаки, і собі громила, простувати далі тим же курсом.

Пішли розвилком. Під гаєм натрапили на завали, перекопи. Пошукуючи зручнішого місця, другий танк відстав. Коли досягнув указаної точки, батарея вже зникла. Не було й обох сусідніх машин,— перетявши луг, повзли вони протилежним схилом і сигналізували, щоб наздоганяти, що будуть ждати за гребенем.

Скорочуючи шлях, танк подався навпростець. Зовні луговиння здавалось скрізь однаковим, хіба що трохи буйніше тут вигравала осока. Саме це треба було врахувати. Танк несподівано опинився перед захованим, розширеним струмком. Зрадливе болото! Та пізно. Врізався. Застраг.

Серця упали. Фугасні гранати з 76-міліметровки простим націлюванням на ходу не вразили б їх, мабуть, так болісно, як вразила ця надзвичайна прикрість.

Мотор заревів, ще заревів. Задній хід не вдавався. Гусениці місили тванюку й ковзали на місці.

— Фу ти, чорт! — збентежено загорзав Нестеренко.

— Заїхав,—з докором кинув Поплавський на адресу Савчука.

— А ти б не заїхав? — огризнувся той, припадаючи до важелів.

— Всі ми заїхали. Треба рятуватись! — і командир вискочив із башти.

Савчук кріпко лайнувся. Це вже стосувалось протигаза, на який він од поштовху знехотя присів і в якому гофрована трубка одскочила од маски.

— Як не везе, так не везе,—прохрипів він, теж вилізаючи: — А ще й броня! Фортеця! Застряг! Сволоч!

— А ще й змагаємось! А ще й кращий зв'язок бойового порядку! — в тон йому приказав Поплавський.

— Та от же, — погодився Савчук. — Ну, брат, давай хутчій виколупуватись!

В голосі прозвучала щирість, якої Поплавський давненько від нього не чув. Це було приємно й підохочувало.

Вдаватися по допомогу до передніх, зниклих за гребенем машин вони вважали за передчасне. Та й сором брав. Треба спробувати власними силами. Швидше, швидше сюди галуззя, стовбурів, твердих речей!

Кинулись до гайка. Дорогою впала в очі єдина балка на палях зарослого, забутого містка. Як за командою, обое вони дружно навалились на неї, зірвали і, один одного підбадьорюючи, бігцем понесли. Нестеренко тим часом уже мчав із гаю з гілляками під пахвами, мов той кінь в голоблях. За ним з гілляками ледве встигало двоє пастухів, здивованих, зацікавле-

них, дуже радих допомогти в такій скруті. Скрута об'єднала всіх. Нашвидку підмостили, дали хід. Виборсались.

За гребенем, як наздогнали передніх, поринули в смугу вогню. На правому фланзі своя кінна колона розгорталась до атаки, а ближче до них, з протилежного лісу, по кавалерії й по машинах біла ворожа артилерія.

Прийняли сигнали. Рушили обходом, пристосовуючись до місцевості. Операція тривала недовго: пощастило непомітно заскочити, коротким ударом знищити номери.

Піхота спробувала рятуватися в лісі. Її перестріли. Її чимало залягло, примаскувалось на буряковому полі. Вона захищалась уперто. Командир з орденом, втративши останнє кулеметне гніздо, нервово хапався за кобуру й побілілими устами намагався довести, що танк підбито. Це не ствердилось. Його частина мусила козирки повернути на потилицю.

До призначеної висоти на узліссі всі прибули з деяким запізненням. Тут запасались палимим, самі підживлювались, повніше інформувались за фронтові успіхи. Наспіли газети, і Нестеренко читав уголос. Трапилось слово „дорѣга“. Савчук, із повним ротом їжі, перепинив рукою, жартівливо поправив:

— Не дорѣга, а дорогà. Кажуть же: ах, яка ти мені дорогà!

Всі засміялись. Він сам собі підморгнув, невиразно зиркнув на Поплавського. Поплавського не вразило. Якщо це й був натяк, то без ущипливості, просто.

Говорити ж між собою вони все одно не наважувались. Перепона хоч і стоншала, але не зникала. Так і сіли в машину.

За новим завданням треба було, сприяючи бойовій розвідці, пройти за третій схил, ускочити в містечко.

Тепер вирішили надолужити пильність, бути зразковими, першими. В дорозі, на ближчому схилі, з цієї великої дбайливості засперечались. Поплавський вважав, що тут для них особисто слід трохи змінити орієнтири. Це аж ніяк не мало порушити курсу взводу, але це позбавляло небезпеки потрапити в мертву просторінь. Він уперто доводив, що та ділянка, за своїми топографічними властивостями, не може прострілюватись. Савчук, придивившись до карти, підтримав. Це було вперше. Це було несподівано й радісно. Погодився зрештою й Нестеренко.

Тоді перед ними лягла впоперек довгенька ніжно-зеленава жолобина: простягнуті руки, повні жмені сонця. Аж серця звеселіли. І тоді на спускові Нестеренкові причулося, ніби четверте серце детонує. Він застеріг. Затримались, щоб перевірити. Нестеренко, знавши добре мотор, хотів, крім того, і сам додівитись.

На них збоку зиркнула жовта дощечка з чорним написом,— умовний знак.

Невже?

Обличчя всіх зразу застигли в німотній тривозі.

Гази?

Так, так! Сльозотечні гази!

Поспішаючи, штовхаючись, вони кинулись по свої

протигази. І раптом Савчук розгублено пустив свою маску — надірвана трубка.

У Поплавського майнула бистра думка: водій чи механік? Кому зараз потрібніше? Він подав Савчукові свій протигаз. Той здивовано завагався. Поплавський силоміць ткнув йому в руки, вихопив у нього зіпсутий і, одірвавши трубку, почав дихати просто з коробки, аж поки не минули „затруєну“ смугу.

Як вискочили з жолобини, готові були сигналізувати майже всі трое одночасно. Всі трое догадались: газовано сльозотечними — значить, „супротивник“ тут слабше зміцнився і мав на меті збити їх коротким контрударом. Значить, місце зручне для наступу. Значить, треба негайно використати, ринутись, прорвати, зім'яти.

Їх зрозуміли. Так і сталось. Геть розладнаний, приголомшений „супротивник“ одкочувався без упину.

У містечку танк вийшов з бою.

Вилазили поволі, знову розминаючись. Тепер тільки звернули увагу на себе, на спітнілі, густо вкриті пилою обличчя. Але в очах тепліла радість здорової притоми й заспокоєння.

В синіх осінніх далях ще раз м'яко гухнуло. Ліворуч на обрії дзвеніла бронза лісу.

Савчук розгорнув цигарки, зам'явся трохи, поглядаючи на Поплавського, потім запропонував:

— Закуримо, чи що?

— Давай, — з легкою усмішкою відповів Поплавський і поспішив вийняти сірники.

Харків, лютий, 1933

ЗМІСТ

	Стор.
Гайдар	5
Кров	16
Зяма	34
„Нечистий“	42
Оповідання про втечу	50
Китайська новела	104
Тихий хутір	128
Із темного передпокою	138
Via dolorosa	157
Два листи	169
В берегах	181
Ворог	192
Кострига	217
Хліб	227
Проста історія	237
Танк	299

209	Таня
207	Проста історія
207	Життя
217	Коринна
192	Горі
181	В дорозі
189	Два янги
157	Вінчолон
158	Із темного підземелля
178	Тиме жуть
101	Котівська новела
50	Опосередована війна
12	Невдалий
34	Зима
10	Ніч
5	Різдво

Друкарня імени М. В. Фрунзе, Харків,
 Донець-Захаржевська, 6. Уповноваже-
 ний Головліту № 4315. Зам. № 1224.
 Тир. 10.000. 10 друк. арк.

Видання № 442. Папір ф. 72×110—48 кг.
 5 пап. арк. В 1 пап. арк. 101.500 літ.
 Здано в роботу 23-X-35 р. Підписано
 до друку 14-I-36 р.

4

Д^р Софія Парфанович
Львів, вул. Зиблікевича 51/1.

Р
Л
3782
У
Гр 48 кон (1986)

АРК. ЛЮБЧЕНКО - НОВЕЛИ

НОВЕЛИ